

87.2
3 41

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

**Збірник наукових праць:
філософія, соціологія,
психологія**

*Випуск 15
Частина 1*

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника

**Збірник наукових праць:
філософія, соціологія, психологія**

*Випуск 15
Частина 1*

НБ ПНУС

760823

**Івано-Франківськ
2010**

Друкується відповідно до рішення Вченої ради
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(протокол №1 від 22 січня 2010 р.)

Збірник наукових праць входить до переліку видань Вищої
атестаційної комісії України (zareєстровано постановою Президії ВАК
України № 2-02/2 від 09.02.2000 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію. Серія ІФ 3398

Редакційна колегія: Л.Е.Орбан-Лембрик – доктор психолог. наук, професор (голова редакційної колегії); Р.А.Арцишевський – доктор філософ. наук, професор, чл.-кор. АПН України; С.М.Возняк – доктор філософ. наук, професор; М.В.Кашуба – доктор філософ. наук, професор; В.К.Ларіонова – доктор філософ. наук, професор; З.С.Карпенко – доктор психолог. наук, професор; В.П.Москалець – доктор психолог. наук, професор; І.Д.Пасічник – доктор психолог. наук, професор; М.В.Савчин – доктор психолог. наук, професор; М.М.Сидоренко – доктор філософ. наук, професор; Н.В.Чепелєва – доктор психолог. наук, професор, чл.-кор. АПН України; Т.В.Карабин – канд. психолог. наук, доцент (відповідальний секретар)

Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія. –
3-41 Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника, 2010. – Вип. 15. – Ч. 1. –
308 с.

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
код 02125266
НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

76 08 23

© Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, 2010
© Вид-во Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника, 2010

ЗМІСТ

Передмова	5
Орбан-Лембрик Лідія Нормативна регламентація і мобільність особистості.....	6
Міщуха Лариса Досягнення особистістю свого “акме” як умова реалізації її творчого потенціалу.....	19
Пілецька Любомира Соціальна мобільність у контексті проблеми стратифікації суспільства.....	29
Вітюк Надія Комунікативна компетентність як чинник соціальної мобільності особистості.....	41
Лютак Оксана Соціально-психологічні особливості розлучення як ненормативної кризи сім'ї.....	51
Чуйко Оксана Основні напрями становлення професійної мобільності фахівця під час навчання у ВНЗ.....	61
Попадюк Надія Соціально-психологічні особливості висхідної вертикальної мобільності особистості зі втрати найманого працівника в страту підприємців.....	72
Гоян Ігор Мотиваційна основа професійного росту особистості.....	88
Кияк Святослав Католицька парадигма реалізації соціальної мобільності церкви.....	99
Тодорів Лариса Динаміка стереотипів-концептів суб'єктивного досвіду особистості (гендерний аспект).....	110
Палій Анатолій, Вівчарук Леся Своєрідність взаємозв'язку когнітивного стилю полезалежність/поленеалежність з інтелектуальними здібностями особистості.....	120
Дмитерко-Карабин Христина Психологічний зміст здоров'я і хвороби в контексті методу позитивної психотерапії.....	129
Коропецька Олеся Мотивація до самореалізації як чинник мобільності фахівця.....	140
Остащук Іван Інтерпретація релігійного тексту як чинник соціальної адаптації емігрантів...	153

Блинова Олена Мультикультуралізм у сучасному світі як методологічна основа вивчення міграційних процесів.....	163
Борисюк Алла Особливості становлення професійної ідентичності та мобільності у процесі професійного навчання.....	174
Насіччяк Руслана Суб'єктивні чинники професійної мобільності.....	183
Тоба Маріанна Уплив групових норм на мобільність індивідуальної поведінки.....	193
Іванченко Олена Психологічні тенденції мобільної поведінки українців в іноетнічному середовищі.....	203
Лисенко-Гелемб'юк Катерина Психологічні особливості особистісної саморегуляції сучасної студентської молоді.....	216
Кравченко Вікторія Рольові очікування як основа довіри в соціумі.....	228
Торколяк Христина Рефлексивні детермінанти формування психологічної готовності студентської молоді до професійної діяльності.....	239
Бойко Світлана Самооцінка як чинник адаптації трудового мігранта в іноетнічному середовищі.....	250
Юрченко Зоя Насильство в сімейних стосунках як соціально-психологічний феномен.....	260
Косар Уляна Психологічні особливості розвитку професійної самосвідомості керівника як чинника успішності управлінської діяльності.....	272
Józef Podgórecki, Daniel Kukla Роль спілкування в навчанні консультантів.....	280
Шкраб'юк Вероніка Психологічна динаміка поведінки індивіда в умовах кримінальної субкультури.....	297

ПЕРЕДМОВА

Шановні читачі!

Перед вами “Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія”, випуск якого присвячений актуальній проблемі соціальної мобільності особистості.

Актуальність обраної проблематики не випадкова, вона зумовлена об'єктивно існуючими соціально-економічними умовами в сучасному суспільстві. Саме тому в психологічній науці і практиці назріла потреба побудови концепції дослідження соціальної мобільності в умовах соціокультурного простору. Запропонована проблематика лягла в основу розробки фундаментального наукового проекту “*Психологічні засади соціальної мобільності особистості в умовах соціокультурного простору*” під керівництвом завідувача кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, доктора психологічних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України Лідії Ернестівни Орбан-Лембрик.

Процеси соціальної мобільності, які спонукають людину до соціальних перемішень, взаємозумовлені як активністю самої особистості, так і впливом соціуму на життєвий особистісний вибір, стали предметом висвітлення на сторінках збірника наукових праць.

Авторський колектив збірника поєднав спільною ідеєю провідних учених, наукових працівників у галузі психології, молодих дослідників – аспірантів та здобувачів з різних регіонів України. На його сторінках знайшли своє відображення як теоретико-методологічні доробки стосовно зазначеної проблеми, так й експериментальні дослідження, практичні рекомендації, які сприятимуть усебічному розкриттю запропонованої теми.

Редакційна колегія

НОРМАТИВНА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ І МОБІЛЬНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології,
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті йдеться про нормативну регламентацію поведінки мобільної особистості в соціумі. Виявляються й аналізуються чинники, які впливають на становлення нормативної бази індивіда, актуалізується значення внутрішньої і зовнішньої складової мобільної особистості.

Ключові слова: мобільна особистість, групові норми, нормативна база особистості, готовність до сприйняття норм, адаптація до норм життя соціуму, інтеграція в нормативний соціокультурний простір, нормативні регулятори.

This article deals with standardized regulation of the behavior of the movable personality in the society. Dissected factors on discovered and analysed. They influence the formation of the standardized basis of the individual. The meaning of the inner and external constituent of the movable personality.

Key words: movable personality, norms the group, the standardized basis of the personality, the readiness to accept the norms, the adaptation to the norms of life of the society, the integration into the standardized social, cultural space, standardized regulators.

Постановка проблеми. Погляд на особистість, яка є активним учасником подій, що відбуваються в суспільстві, важливий з низки причин. Передусім, варто з'ясувати, як трансформаційні процеси впливають на мобільність особистості, зокрема, як загальні закономірності міграції населення відбуваються на індивіди, його адаптаційних й інтеграційних можливостях. По-друге, необхідно побачити, як реалізується активність особистості в напрямку засвоєння нею норм і цінностей групи, групових

нормативних впливів і яким чином відбувається певна віддача: чи засвоюються традиції і звичаї групи, чи впливають вони на закріплення групових норм або, навпаки, зовнішня нормативна база лише спонукує до деформаційних процесів і послаблює готовність особистості працювати й діяти в соціумі? Нарешті, потрібно встановити, які найважливіші чинники сприяють становленню нормативної бази мобільної особистості, яке місце серед них займають моральні норми, офіційні й неофіційні нормативні регулятори поведінки особистості, яка специфіка впливу на індивіда деструктивних норм, що діють у соціальному оточенні.

Мета повідомлення: виявити й проаналізувати соціально-психологічні чинники, які впливають на становлення нормативної бази мобільної особистості.

Яким би не було суспільство, воно має певну структуру, певні зв'язки, сукупність відповідних способів взаємодії і форм об'єднання людей, воно відповідним чином саморегулюється й управляється, створює певні умови своїм членам для задоволення їхніх потреб. Суспільство задає ту чи іншу форму поведінки, спираючись на свої цінності, норми, правила поведіння, які, у свою чергу, базуються на національній ідеї, національному ідеалі, національній самосвідомості. Одні принципи, смисли, цінності й засади є незмінними протягом тривалого часу, інші набувають нових ознак у нових умовах життя. Індивід, ототожнюючи себе з культурно-ціннісною базою суспільства й спираючись на групові норми, виробляє власну нормативну базу, яка дозволяє йому не лише пристосовуватися до змін у соціумі і до власних змін, що зумовлені й специфікою зростання, й особливостями нового оточення, куди він потрапив у пошуках кращого місця для вияву власних здібностей і задоволення власних потреб, але й ефективно функціонувати в соціальному середовищі. Йдеться про зовнішню й внутрішню нормативну базу мобільної особистості (див.: рис. 1).

1. Внутрішня нормативна база мобільної особистості. Її основу складають індивідуально-психологічні особливості особистості. І це не випадково, адже людина по-різному поводить себе у взаємодії з іншими: в одних випадках вона є активним учасником подій, за інших обставин – більше придивляється та прислухається й лише потім діє. Дуже багато в цьому процесі залежить від *установки індивіда на сприйняття групових норм, психологічної готовності жити за правилами.* Причини готовності/неготовності сприймати норми соціального середовища криються як в індивідуально-психологічних властивостях особистості, так і в зовнішніх обставинах, які спонукують до певної рольової позиції в групі. Варіанти поведінки різні: вони коливаються від прояву альтруїзму до агресії, від занурення в себе до активної взаємодії, від апатії до зацікавленості, тощо.

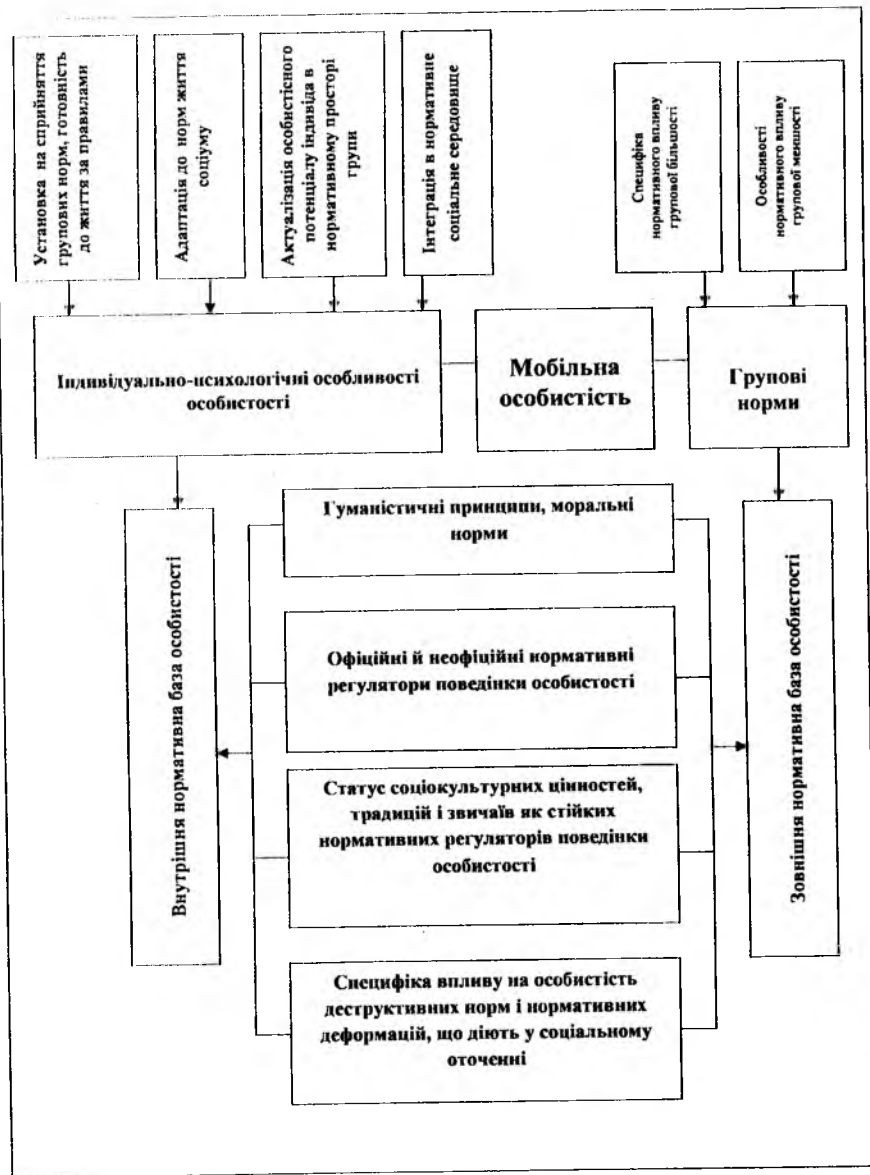

Рис. 1. Соціально-психологічні чинники, які впливають на становлення нормативної бази мобільної особистості

Готовність людини до певної активності, спрямованої на задоволення конкретної потреби чи їх сукупності, не що інше як суб'єктивна орієнтація індивіда як представника групи на певні цінності, зокрема на групові норми. Йдеться про ставлення особистості як члена групи до нормативних приписів спільноти, про стійкість і погодженість соціальної поведінки індивіда під час прийняття певного рішення, прогнозування можливих форм поведінки одноклубників у певних обставинах тощо. Психологічна готовність передбачає: наявність загальних і спеціальних здібностей, інтересу до нормативного життя, наявність спеціальних знань і вмінь, які б забезпечували адекватне положення в середовищі, що швидко змінюється, готовність розв'язувати проблеми й долати перешкоди в рамках, окреслених правом і правилами групи, тощо. Якщо людині комфортно в групі, якщо нормативна база оточуючих її людей збігається з її власною або принаймні не суперечить внутрішнім устремлінням індивіда чи не викликає в нього внутрішнього дисонансу, то про таку людину можна говорити як про таку, що не тільки готова до сприйняття норм і ціннісних орієнтацій групового оточення, але й може пристосуватися до них, що є наступною умовою у формуванні внутрішньої нормативної бази мобільної особистості.

Адаптація до нормативного життя соціуму – процес складний, не завжди сприятливий для розвитку певних, зокрема специфічних індивідуальних здібностей людини, однак це неминучий етап у засвоєнні групових норм і безумовний факт існування людини в суспільстві. Безперечно, щось утрачається, а щось переосмислюється, дещо губиться, а дещо модифікується через нові обставини життя, проте факт залишається фактом: оскільки особистість є суб'єктом соціальних відносин, постільки хоче вона того чи ні, але засвоювати норми і правила поведінки в соціумі вимушена. Постає питання, а чи не втрачає індивід при такому баченні проблеми власної індивідуальності, самостійності і свободи? Ні. Людина вільна робити все, що завгодно, людина має право на вибір будь-якого варіанта з розмаїття пропозицій, вона лише не має прав на безчинства і злочини, на порушення загально визнаних цивілізованим суспільством норм і правил поведінки. Існуючі в суспільстві норми передусім і покликані застерігати людей від деструктивних дій, які несуть загрозу не лише окремому індивіду, але й суспільству загалом. Норми в соціумі існують для того, щоб люди з різними індивідуально-типологічними характеристиками нервової системи, різною структурою здібностей, темпераменту, характеру домагалися однакової ефективності різними способами й шляхами. І чим більше буде в суспільстві таких способів і шляхів, тим вільнішою почуватиметься людина, тим її свобода та її самостійність будуть адекватними внутрішнім бажанням. Не слід при цьому також забувати, що людина наділена певним ступенем свободи від зовнішньої детермінації

завдяки сенсу і цінностям, якими вона керується у своєму виборі. Процес адаптації особистості залежить також від рівня розвитку таких якостей людини, як організованість, відповідальність, дисциплінованість, ініціативність, уважність до партнера зі взаємодії. Важливими в адаптаційному процесі є рефлексивна культура суб'єкта взаємодії, його здатність орієнтуватися в навколишній дійсності, вміння приймати себе та інших людей такими, як вони є, покладатися на свій досвід, розум, почуття, а не тільки на думку оточуючих чи певні умовності, зосереджувати увагу на тому, що відбувається ззовні, на противагу орієнтації лише на власний внутрішній світ.

Актуалізація особистісного потенціалу індивіда в нормативному просторі групи – наступна складова у формуванні внутрішньої нормативної бази мобільної особистості. Тут виникає проблема, яка породжується суперечністю між необхідністю “бути таким, як усі” й намаганням індивіда до максимальної персоналізації. Активність індивіда і вияв власних індивідуальних можливостей ідуть рука об руку й доповнюють одне одного. Коли задоволенню потреби людини в самовияві ніщо не загрожує, відбувається зростання її активності, вона прагне стати настільки успішною в набутті нормативного досвіду, наскільки їй дозволяють її здібності ефективно розв'язувати спільне завдання в рамках, зазначених зовнішніми обставинами й окреслених певними внутрішніми груповими нормами. Водночас люди, яким не вдається проявити себе й паралельно вплинути на оточення, відчувають падіння активності й інтересу до навколишньої дійсності. Прояв активності може бути обмежений також негативним впливом минулого нормативного досвіду і звичками, сформованими деструктивними нормами; соціальними впливами і груповим тиском; внутрішнім захистом; порушенням гармонії між особистістю й нормативним оточенням. Активність як методологічний принцип дає можливість розкрити специфіку становлення мінливої особистості в соціумі, що також змінюється, дозволяє врахувати роль об'єктивних чинників в їхній реальній дії на особистість, а також вияв потенційних характеристик самої особистості в процесі усвідомлення нею власного “Я” в нормативному просторі групи. Про активність можна говорити і як про форму вираження потреб людини, вияву її соціально-психологічних властивостей, і як про характеристику особистості як суб'єкта соціального оточення. Активність сприяє злиттю індивіда із соціумом і виділенню, збереженню свого “Я”, тобто активність виступає і як формування, перетворення особистості, і як подолання зустрічних детермінант у процесі набуття нею досвіду життя за певними правилами і нормами. При цьому шляхи прояву активності можуть бути різними: оптиміальне використання природних здібностей і можливостей індивіда, знаходження оптимально-індивідуального темпу життя, визначення своєчасності включення особистості в соціальні процеси тощо [1].

Результатом активності є формування самосвідомості особистості, власного рефлексивного “Я” і нової установки на нормативне життя в групі.

Відкрита і чесна поведінка в усіх ситуаціях, активне сприймання дійсності, готовність жити в суспільстві, здатність брати на себе відповідальність, а не уникати її, об'єктивно оцінювати життя, його безмежності й обмеження дозволяють людині швидше проявити не тільки свої індивідуальні риси, але й інтегруватися в нормативне соціальне середовище без вагомих утрат і неприпустимих обмежень для себе.

Ефективність *інтеграції в нормативне соціальне середовище* зумовлена не якоюсь однією здібністю, якістю чи рисою характеру індивіда, комплексом різних здібностей, якостей, характерологічних особливостей, поєднання яких у кожної людини здійснюється різними способами, що не суперечить засвоєнню норм, а лише підкреслює індивідуальність кожної особистості в набутті досвіду життя в нормативному суспільстві. Успіх інтеграції особистості визначається не лише здібностями та якостями індивіда, а й уявленнями оточення про них: схвалюють члени групи певні якості й здібності людини чи не схвалюють, підтримують оточуючі певні характерологічні особливості індивіда чи ні. Мова не йде про те, щоб людина перетворювалася на закоренілого конформіста, який, зіткнувшись із труднощами й проблемами, перестає бути собою й підкоряється в усьому іншим, тут визначальним є те, наскільки людина здатна сприймати себе зі своїми індивідуальними властивостями, потребами й бажаннями у світі, де існують такі ж самі люди з подібними мотиваційними й ціннісно-емоційними сферами, і наскільки оточення готове до сприйняття цієї людини. Позитивне сприйняття один одного сприяє швидкій інтеграції в суспільство, негативне – загострює ситуацію, робить процес інтеграції менш гнучким і більш проблемним. Водночас, різноманітність життєвих ситуацій породжує й різноманіття людських емоцій: позитивних і негативних, глибоких і поверхових тощо. Це нормально. Не нормально, якщо негативні емоції будуть постійно превалювати, що може призвести до невдач, страхів, руйнації планів і, в кінцевому рахунку, до краху ідеалів. Отже, йдеться про баланс позитивного й негативного в самій людині й в навколишньому середовищі. Якщо людина впевнена в собі, якщо вона рішуча й наполеглива, вірить у справу і робить усе для того, щоб утілити її в життя, такій людині труднощі не шкодять, навпаки, вони її лише загартовують, і в такій людині процес інтеграції в нормативне соціальне середовище відбувається без ускладнень і зайвих проблем.

Загалом, внутрішня нормативна база мобільної особистості ґрунтується на специфіці протікання процесів адаптації індивіда до нових умов (ідеться про пристосування психіки людини до нормативного зовнішнього середовища, що якісно відрізняється від попереднього чи набуло нових ознак за нових умов господарювання), особливостях набуття індивідом

пових особистісних якостей, специфіці становлення й розвитку психологічної готовності людини до виконання нового типу діяльності. Задолження новим нормативним соціальним середовищем і самим собою – суб'єктивний індикатор адаптаційно-інтеграційних дій індивіда, незадоволення новою групою, її нормативною базою та своїми вчинками і діями щодо опанування цієї бази – показник відсутності психологічної готовності до сприйняття групових норм і життя в новому нормативному соціальному оточенні.

2. Зовнішня нормативна база мобільної особистості. Її основу складають групові норми, тобто сукупність правил і вимог, вироблених реально функціонуючою спільністю для забезпечення спільної діяльності її членів. Вони є важливим засобом регуляції поведінки особистості як члена групи, характеру її взаємин з іншими одноклубниками. Групові норми можуть бути встановлені самою групою, однак їх може задавати й ширше (зовнішнє) соціальне оточення. Норми також бувають імпліцитні, тобто неофіційні правила, яких дотримуються в групі, й експліцитні, тобто формально затверджені, чітко визначені стандарти поведінки. І формальні, і неформальні норми сприяють виживанню групи, вони є її координуючими елементами, основою соціального контролю в групі. Члени групи можуть дотримуватися цих норм або не дотримуватися, тобто такі норми залишатимуться для групи зовнішнім стандартом поведінки. Для індивіда існування системи норм важливе передусім тим, що вона забезпечує його сукупністю орієнтирів у навколишньому середовищі, сиріє певній уніфікації поведінки й регулює відмінності всередині групи. Норми розрізняються за ступенем прийняття їх групою: одні норми схвалюють майже всі її члени, інші підтримує меншість.

Специфіка нормативного впливу групової більшості полягає в тому, що значна частина членів групи підкоряється встановленим групою нормам. Подібність, поступливість забезпечується конформною поведінкою. Це зовсім не означає, що людина, яка приймає групові стандарти в поведінці, безумовно схиляється перед авторитетами й не має власної позиції. Аж ніяк. Людина може свідомо піти на такий крок через свої переконання, що група чинить правильно, людина діє як більшість ще й тому, що не хоче зайвих для себе особисто клопотів, нарешті, у людини дійсно відсутні власні погляди на проблему, вона слабка духом і ситуація пристосування за таких умов для неї найприйнятніша. Рівень конформності особистості визначається наявністю в групі конфлікту між індивідом і групою, ситуації психологічного тиску групи на людину, побоюванням індивіда залишитися наодинці, специфікою взаємозв'язку індивіда й групи, тендерними, соціокультурними особливостями, значущістю ситуації для індивіда тощо. Захищають людину від надмірного нормативного тиску реактивна опірність (грубість соціального примусу схиляє людей до реактивного

опору, тобто вони намагаються протистояти примусові й відстояти свою особисту свободу й індивідуальність) і підтвердження власної унікальності (оскільки в групі люди більш за все бачать, чим вони різняться від інших, то саме їхні дії й захищають власне почуття своєї неповторності й індивідуальності) [3, с.207–210].

Особливості нормативного впливу групової меншості виявляються в тому, що меншість сама здатна перетворитися на активне джерело впливу. Це зумовлено багатьма чинниками. Зокрема, йдеться про те, що в групі під впливом зовнішніх соціальних змін співвідношення сил на рівні “меншість – більшість” постійно змінюється й за певних обставин виникає ситуація, коли меншість може стати в групі провідником зовнішніх соціальних впливів. Якщо більшість здійснює сильніший вплив на рівні реакцій людей на той чи інший факт і цей вплив проявляється доволі швидко, то меншість – на рівні правильності позицій, які підтверджуються не відразу, а через певний час у різних ситуаціях. Різняться і внутрішній стан людини, яка перебуває під впливом більшості чи меншості: переживаючи конфлікт з більшістю, індивід нерідко відчуває свою некомпетентність, незахищеність, а позиція меншості часто більшістю або її представником сприймається з іронією й роздратуванням. Загалом, вплив меншості спонукує як індивіда, так і групу більшості до пошуку нових аргументів для захисту власної точки зору. Іншими словами, меншість провокує виникнення великої кількості альтернатив.

Рівень сформованості внутрішньої і зовнішньої нормативних баз мобільної особистості залежить також від ряду інших соціально-психологічних чинників, які наскрізь пронизують ці підсистеми й забезпечують їх цілісність:

– *гуманістичні принципи, моральні норми.* Поведінка особистості в будь-яких своїх проявах має відповідати основним гуманістичним принципам [2, с. 7–10]: конгруентність партнерів зі взаємодії, тобто відповідність соціального досвіду, його усвідомлення та поведінкових засобів одного учасника взаємодії досвіду, його усвідомленню й засобам поведінки іншого; довірливе сприймання особистості партнера без оцінки його якостей і рис, прийняття іншого як певної цінності; сприймання іншого учасника взаємодії як рівного, такого, який має право на власну точку зору й власне рішення; дискусійний характер розв'язання проблеми, розмова на рівні позицій, а не на рівні догм та ін. Моральність у контексті нормативної поведінки особистості є важливим виміром, який визначає поводження людини в соціумі, її ставлення до нормативних приписів, включає в себе внутрішню потребу особистості до здійснення дій та вчинків, моральних за своєю суттю. Етика як система моральних принципів, як загальна характеристика поведінки людей, що відповідає або ж не відповідає моральним нормам і вимогам, розв'яснює моральне значення тих чи інших дій, мотивів

і характерів людини, зобов'язує людину відрізнати нормативну поведінку від ненормативної, прийнятну або неприйнятну форму взаємодії. Компліменти морального здоров'я особистості (моральні переконання, моральні якості, моральні звички, здібності та дії) виконують вищу регулюючу функцію стосовно процесу формування навичок поведінки в соціальному оточенні. Основними етичними принципами у взаємодії є такі: гуманізація й демократизація взаємовідносин; повага до партнера й самоповага; соціальна справедливість й толерантність; суверенність особистості (особиста гідність кожного є недоторканою); неупереджене ставлення до партнерів зі взаємодії; чесність тощо. Методами морального впливу є: моральне переконання, моральний приклад, етична консультація, етична експертиза тощо. Поширюються на всіх людей і мають соціальне значення такі загальнолюдські норми й правила, які виражаються поняттями добра, совісті, обов'язку, честі, гуманності, справедливості, відповідальності. Їх потрібно дотримуватися в будь-якій сфері життя. Загалом, високий рівень моральної культури індивіда дозволяє людині не тільки свідомо й систематично долати негативні риси свого характеру, але й вищою мірою гуманізувати взаємостосунки з іншими [2; 3];

— *офіційні й неофіційні нормативні регулятори поведінки особистості.* Соціальна поведінка людей завжди потребує координації, розподілу функцій, контролю, тобто повинна функціонувати на ґрунті не лише певних неформальних приписів і суспільно (спільно) вироблених офіційних норм, які зв'язують в один вузол розмаїття інтересів, цілей, мотивів окремих суб'єктів і сприяють стандартизації відносин, а й певних офіційних і неофіційних механізмів та засобів, за допомогою яких група стимулює нормативну поведінку, впливає на дотримання індивідами існуючих у ній норм. Ідеться про соціальний контроль, офіційні й неофіційні групові санкції, групові очікування. Соціальний контроль, маючи у своєму арсеналі систему засобів впливу суспільства та соціальних груп задля збереження цілісності й стійкості останніх, є дієвим механізмом регулювання нормативної поведінки людей. Психологічний зміст санкцій криється в заохоченні нормативності й покаранні ненормативності поведінки в групі. Залежно від рівня розвитку групи, типу відхиленя санкції можуть бути позитивними й негативними, заохочувальними і заборонними. Офіційні санкції діють у рамках чинного закону, неофіційні – у рамках ціннісної спрямованості групи. Неофіційні нормативні регулятори поведінки особистості не закріплені відповідними статутами і розпорядженнями офіційних установ, а більшою мірою існують у формі домовленостей і неофіційних приписів, однак на практиці іноді виявляються більш суттєвими, аніж формальні статутні стандарти. Офіційна й неофіційна соціально-нормативна регуляція має в арсеналі різні засоби: волю, право, авторитет, створення системи винагород і покарань, застосування адміністративних методів впливу на

людину, насилля, примус тощо. На відміну від регуляції психічної вона виявляється передусім через оцінки позицій і вчинків інших людей: оцінки стосуються не лише змісту того, що робить людина, а й того, як вона це робить, заради чого. В оцінках сконцентровані відображені уявлення індивідів про бажане, необхідне, правильне або засуджуване. Оцінки закріплюються в певній громадській думці, яка є сильним регулятором поведінки людини. Різновидом соціальних санкцій є групові очікування, тобто сукупність уявлень про те, як повинен поводитися член групи в певній ситуації. Реалізуються групові очікування через систему передбачуваних взірців поведінки, використовуючи які група контролює діяльність індивіда. За умов, коли окремі лідери зробили вагомий позитивний внесок у життєдіяльність групи, їм дозволено у своїй поведінці відхилитися від групових норм, експериментувати з новими можливостями. Йдеться про ідіосинкразійний кредит лідера, сутність якого у своєрідному дозволі групи на поведінку, що відхиляється від групових норм. Неофіційні нормативні регулятори поведінки особистості добре прослідкувати на процесі спілкування. Нормативно-регулююча функція спілкування здійснюється й під час безпосереднього комунікативного процесу, тобто людина контролює іншого настільки, наскільки здатна обмежити наступний учинок партнера за умови, що він діє доречно, логічно, послідовно й розумно. Контроль може здійснюватися через різні маніпуляції: наприклад, через лінгвістичний вибір, включаючи мовчання, або через погляд, спрямований на партнера або відведений від нього. Поведінка людини в розмові може розглядатися як контролюючі “ходи” й проявлятися в таких діях: говорити більше, аніж партнер; використовувати офіційну манеру звернення; дивитися уважно тощо. Серед головних властивостей контролю можна назвати переривання розмови як інтегрального елемента системи перехоплення черговості в бесіді. Для цього партнерами використовуються підсилювачі (*отож, значно та ін.*), необов'язкові слова (*ну, розумієте*), ввічливі форми, розчленовані запитання тощо. Переривання виконує й позитивні функції, такі як вираження підтримки, або проявлення зацікавленості [2; 3]. Взаємодія особистості з іншими (на рівні зв'язку “Я–Ти”, “Я–Ми”, “Я–Вони”) у рамках певних норм, традицій стимулює комунікативні процеси, сприяє формуванню високого рівня реалізму, відповідальності, ціннісно-світоглядної орієнтації, мудрості в соціальній стратегії. Продуктивність взаємовпливу підвищується, якщо враховувати не тільки індивідуальні інтереси, стиль мислення людини в процесі спілкування, але й організованість у взаємодії, нормативне зміцнення, упорядкування зв'язків;

— *статус соціокультурних цінностей, традицій і звичаїв як стійких нормативних регуляторів поведінки особистості.* Норми не існують самі по собі: вони створюються конкретними людьми в конкретних соціокультурних умовах. Ідеться про соціокультурну та етнопсихологічну зу-

мовленість нормативності поведінки, яка полягає у зв'язках людини з конкретним життєвим простором, соціальним середовищем. Соціокультурна характеристика нормативної поведінки потребує врахування прояву національно-психологічних особливостей людей у сфері взаємовідносин, тобто реально існуючих у суспільній свідомості соціально-психологічних явищ, специфічних форм функціонування загальнолюдських властивостей психіки. Передусім інтерес представляє комплекс проблем, пов'язаних із впливом традиційних етнокультурних норм і цінностей на соціальну поведінку людей, сфери групового менталітету на реалізацію нормативних потреб індивіда, де можлива психологічна схильність сприймати все соціальне життя з позицій своєї етнічної групи, що розглядається як еталон, взірць, стандарт. Кожна конкретна людина чи група має свою специфічну культуру поведінки, що складається протягом усього їх розвитку та враховує суспільно-історичний, соціокультурний, соціально-психологічний, політико-економічний, правовий, міжнародний, екологічний впливи. Вплив соціокультурних цінностей на становлення членів групи виявляється в засвоєнні ними специфічних особливостей взаємодії, етико-психологічних норм спілкування, цінностей та способів поведінки, засобів впливу на партнерів та ін. У взаємодії й спілкуванні цінність розуміють як здатність індивіда вдовольнити людську потребу в соціальних контактах, як усвідомлення свого місця в системі соціальних та міжособистісних зв'язків. Поза людиною цінність позбавлена сенсу. Отже, у цінностях виявляється єдність об'єктивного й суб'єктивного. До загальнолюдських цінностей належать істина, краса, добро, справедливість тощо. Серед суб'єктивних цінностей виокремлюють оцінки, установки, норми, закріплені в людській свідомості як способи й критерії, на основі яких оцінюється дійсність та організується поведінка. Складовою культурного освоєння людиною реальних взаємозв'язків є соціальні цінності, які характеризують значущість для суспільства чи індивіда певних особливостей поведінки. Групові норми спираються передусім на групові цінності, зміст яких охоплює як загальнозначущі цінності, так і специфічні, ті, що притаманні групі й нею відпрацьовані. У сукупності названі види цінностей є важливим чинником регуляції нормативної поведінки, а ставлення до кожного із цих видів цінностей визначається місцем соціальної групи в системі соціальних відносин. Важливим у цьому контексті є питання міри прийняття кожним членом групи її норм і цінностей, ступеня співвіднесення соціальних та індивідуальних норм і цінностей. Традиції, як елементи соціальної та культурної спадщини народу, передаються від покоління до покоління й зберігаються в суспільствах упродовж тривалого часу. Вони підпорядковані національному ідеалові, зі зміною якого міняються і традиції. Дотримуючись традицій тієї чи іншої соціальної спільноти, людина тим самим виражає свою солідарність із групою, належність до неї, за що одер-

жує від групи схвалення й підтримку. Саме в душевному комфорті вбагається найбільша психологічна сила традиції. У соціумі традиції виступають у формі звичаїв, що відтворюють норми взаємодії й забезпечують стійкість культурних цінностей. У тій чи іншій культурі етносу традиції і звичаї відіграють більшу чи меншу роль, однак їх значення як стійких нормативних регуляторів поведінки особистості незаперечно;

– *специфіка впливу на особистість деструктивних норм і нормативних деформацій, що діють у соціальному оточенні.* Руйнування, порушення нормальної життєдіяльності групи та її членів позначається на розвитку групи та її подальшому ефективному функціонуванні. Превалювання руйнівних процесів у групі призводить до її розпаду, від чого страждають і члени групи: вони змушені шукати іншого місця дислокації для задоволення своїх вітальних і соціальних потреб (у їжі, праці, професійному і творчому зростанні, відпочинку тощо). Одним це вдається, інші губляться в нових умовах життя, виявляють свою мобільну неспроможність. Отже, руйнування норм права і моралі, які прийняті в суспільстві й відповідають цивілізованому світовим стандартам, порушують нормальний розвиток і групи, і самої особистості: вона стає неадекватною – дратівливою, плаксивою, апатичною, лякливою, занурюється в себе чи починає діяти агресивно. Групові норми можуть не лише руйнуватися, але й спотворюватися, перекичуватися, що так само згубно відбивається і на групі, і на її членах. Деформації соціальних відносин і соціальної поведінки спричинюють деформації великих і малих соціальних груп, їх членів як суб'єктів взаємодії. Симптоми такої соціальної патології різні: викривлення шкали цінностей, пріоритетів особистості, її самооцінки, знецінення культури, моральності, самоповаги й гідності людини, самогубства тощо. Соціальна патологія спричинює масову містифікацію (захоплення шаманством, чаклунством), наявність у сфері локусу контролю зовнішньої стратегії поведінки (пояснення невдач зовнішніми перешкодами), формування людини, якій властиві некритичність, пасивність, утрата індивідуальності, підвищена навіюваність тощо.

Висновки. Оскільки в реальному житті означені вище процеси не існують поодинокі, а лише в єдності, то для побудови загальної концепції функціонування нормативної бази мобільної особистості їх варто об'єднати в одну динамічну систему, де індивідуально-психологічні особливості особистості є підґрунтям у названій системі, а групові норми виконують роль стабілізуючих і стимулюючих регуляторів пізнавальної активності індивіда, джерелом розвитку його нормативного досвіду. Нормативна поведінка індивіда регулюється загальною національною системою стандартів, різноманітними нормами міжнародного права, системою етичних норм, впливають на норми конкретної спільноти, враховуючи її соціокультурну та етнопсихологічну її специфіку.

УДК 159.954
ББК 88.45

ДОСЯГНЕННЯ ОСОБИСТІСТЮ СВОГО “АКМЕ” ЯК УМОВА РЕАЛІЗАЦІЇ ЇЇ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

мативну поведінку людини, мають базуватися на нормах моралі і культури, на гарантіях невід’ємних прав і свобод людини. Загальнолюдські цінності є основою нормативної поведінки, а їхнє спотворення чи деструкція призводять до порушення нормальної життєдіяльності індивіда, руйнації його нормативної бази.

1. Деркач А. А. Акмеологические основы становления психологической и профессиональной зрелости личности : монография / А. А. Деркач, Л. Э. Орбан. - М. : РАУ, 1995. - 208 с.
2. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологічні засади спілкування : монографія / Л. Е. Орбан-Лембрик, Ю. Подгурецькі. - Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. - 416 с.
3. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія професійної комунікації : монографія / Л. Е. Орбан-Лембрик. - Чернівці : Книги-XXI ст., 2009. - 528 с.

Відомості про автора:

Орбан-Лембрик Лідія Ернестівна,
доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57, каб. 505
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
email: inst@pu.if.ua

У статті з позиції акмеологічного підходу розкрито значущість досягнення особистістю АКМЕ як необхідної умови реалізації її творчого потенціалу. Показано роль творчої активності особистості на етапі сягання нею власних вершин у розвитку.

Ключові слова: творчий потенціал, творча індивідуальність, АКМЕ, саморозвиток, самовдосконалення, креативний досвід, творча активність, реалізація.

From the position of akmeological approach the article reveals the significance of achievement by a person his or her own acme, which is considered as a necessary condition of realization the creative potential. It is shown the role of a person's creative activity on the stage of achievement by a person his or her own peaks in development.

Key words: creative potential, creative individuality, acme, self-development, self-perfection, creative experience, creative activity, realization.

Постановка проблеми. Звернення до акмеологічного підходу в трактуванні творчого потенціалу особистості детерміноване самим предметом науки акмеології, яка вивчає процеси, закономірності й механізми вдосконалення людини як індивіда, індивідуальності, суб'єкта праці в життєдіяльності, професії, спілкуванні, що сприяють самореалізації, досягненню вершин у її розвитку.

У цій царині наукового пошуку досліднику відкривається велика перспектива вивчення життя людини в динаміці, з виокремленням найбільш продуктивних його складових.

Проблема творчої самореалізації особистості в контексті акмеологічного підходу знайшла своє відображення в працях О.О.Бодальова, А.О.Деркача, В.Г.Зазикіна, Н.В.Кузьміної, А.К.Маркової, А.Ю.Панасюка, А.О.Реапа, С.Ю.Степанова, Н.Ф.Вишнякової, Ю.В.Синягіна, Л.Е.Орбан-Лембрик та ін. Інтерес учених спрямований на дослідження досягнення професіоналізму особистості в різних галузях діяльності, а звідси й оптимізації процесів управління; акмеологічних основ становлення психологічної і професійної зрілості особистості; вікової динаміки сягання особистістю “вершинних станів” у діяльності, реалізації її творчого потенціалу та ін.

Мета повідомлення: з позиції акмеологічного підходу розкрити значущість досягнення особистістю АКМЕ як необхідної умови реалізації її творчого потенціалу.

Теоретичний аналіз проблеми. Розвиток людини являє собою закономірний процес змін її як індивіда – складного живого організму, так і особистості – суб’єкта власної життєдіяльності. Зміни не завжди еквівалентні поняттю “розвиток”, особливо коли йдеться про особистісні надбання, що виводять її (людину) на нову якість (якісні зміни) – прогрес. Людина не тільки споживає як біологічний організм (задоволення вітальних потреб), але й прагне реалізації вищих диспозицій – базових установок у площині вибудованого нею аксіологічного простору, де вона, власне, і “відбувається” як особистість.

Згідно з акмеологічним підходом (О.Бодальов, А.Деркач) виокремлюються чотири основні магістральні шляхи розвитку особистості:

- 1) “пік” у прогресивному розвитку людини як індивіда;
- 2) найвище досягнення в особистісному розвитку;
- 3) видатні результати в праці (розвиток людини як суб’єкта діяльності);
- 4) досягнення вершин розвитку людини як індивідуальності [1, с.13].

Зазначені напрямки пов’язані між собою, хоча в багатьох випадках сам розвиток здійснюється гетерохронно.

Акмеологія, спираючись на досягнення в галузі генетики, медицини, психології, соціології, геронтології, педагогіки, досліджує весь життєвий і професійний шлях людини. Для неї є важливими всі стадії розвитку й становлення особистості – старт (дитинство, шкільні, студентські роки), оптимум (зрілість, трудова стадія), фініш (післятрудова стадія), розгляд та вивчення гармонійної єдності цієї тріади [2; 3]. Динаміка еволюційного шляху досягнення АКМЕ має декілька рівнів: фізичний і фізіологічний, особистісний і міжособистісний, професіональний, креативний і духовний [4, с.217].

До фізичного і фізіологічного рівнів АКМЕ відносяться: досягнення фізичної досконалості і фізіологічної гармонії людини. Особистісний рівень АКМЕ складається з конструктивної спрямованості людини на

саморозвиток, інтелектуальної зрілості, особистісного росту. На міжособистісному рівні відкриваються перспективи розвитку особистості на основі спілкування, довіри, взаєморозуміння і співпраці. Професіональний рівень досягнення АКМЕ проявляється через динаміку професійної зрілості від покликання до професії, майстерності й до самоактуалізації. На креативному рівні конструктивна спрямованість розвитку реалізується через творчість і новаторство, креативний досвід і творчий пошук; розвиток творчої індивідуальності. Духовний рівень (найвищий) прояву АКМЕ характеризується оригінальністю світосприйняття, аксіологічними поглядами, ціннісними орієнтаціями, духовною культурою, які стимулюють динаміку духовної зрілості [4, с.217].

Завдяки досягненню АКМЕ як кульмінації способу самореалізації суб’єкта життєвого шляху особистісні можливості людини не просто вдосконалюються, але й примножуються (стають невичерпними). В той самий час акмеологічність виступає як ознака вершинності в реалізації, вдосконаленні й примноженні творчого потенціалу людини як суб’єкта самоздійснення. Як наголошує А.А.Деркач, сутність акмеологічного підходу – у дослідженні цілісності людини, коли її індивідні, особистісні й суб’єктно-діяльнісні характеристики вивчаються в єдності, у всіх взаємозв’язках і опосередкуваннях, для того щоб сприяти їй у досягненні АКМЕ [5].

Виходячи з акмеологічного підходу, АКМЕ розглядається дослідниками (Н.В.Кузьміна, О.О.Бодальов, А.О.Деркач, Л.Е.Орбан-Лембрик та ін.) не як створення ідеальних образів, а як постійний рух до них через співвідношення реальних характеристик розвитку людини з оптимальною моделлю саморозвитку. Людина не просто реалізує себе, здійснюючи вибір між репродуктивними способами розвитку; вона якісно перетворює себе, знімає психологічні бар’єри, переосмислює життєві очікування, шукає можливості для розвитку акмеологічно значущих якостей, виробляє власну траєкторію саморозвитку.

Розглядаючи людину як цілісність, із позиції акмеологічного підходу, у кожен момент життєздійснення людина постає в одній із таких модальностей цієї цілісності:

хочу – можу – вмію – повинен – домагаюсь – роблю.

Модальність “хочу” відображає матеріальні і моральні потреби особистості, внутрішню мотивацію людини і є рушійною силою всіх сфер людської діяльності.

Модальність “можу” відображає особистісно-професійний потенціал людини, який визначається як функція декількох змінних: індивідуального досвіду і рівня готовності до його практичної реалізації, рівня знань, реального віку й особистісного потенціалу.

Модальність “умію” відображає рівень компетентності і раціональний досвід людини у вигляді сукупності прийомів, навичок, методик, способів, технологій здійснення конкретної діяльності.

Модальність “повинен” відображає прийняття людиною соціальних вимог, включення в соціальну взаємодію і відповідальність за своє життєздійснення не тільки перед собою, але й перед іншими.

Модальність “домагаюсь” відображає процес цілетворення як формування цілей і цілепокладання як їх вибору.

Модальність “роблю” відображає процес здійснення всіх інших модальностей у реальних учинках [6, с.172].

Виокремлені модальності, з одного боку, виступають як окремі грані цілісності людини, з іншого – як ключові поняття – установки до дії, за допомогою яких людина рухається власним шляхом. Рівень погодження цих модальностей і особливості розв’язання протиріч, що постійно виникають між окремими модальностями, зумовлюють міру суб’єктивної (у самовідчутті) й об’єктивної (в ефективній життєдіяльності) цілісності людини.

Акмеологія як наука про вершину творчого розквіту особистості виокремлює такі категорії: творча індивідуальність, процес саморозвитку і самовдосконалення, креативний досвід як результат самоактуалізації. У працях Б.І.Ананьєва потенціал слугує для опису суб’єкта трудової діяльності і включає в себе його працездатність, спеціальні здібності, активність у формі ціннісних орієнтацій, мотивів і сформований у діяльності практичний досвід різного ступеня узагальнення.

Згідно з акмеологічним законом особистісно-професійного розвитку і примноження особистісного потенціалу встановлюється взаємозв’язок між процесом становлення професійної майстерності і формуванням цілісної особистості. Виходячи із цього закону: а) констатується, що рушійною силою особистісно-професійного розвитку є різні протиріччя між перспективним, потенційним і наявним; б) розкривається зміст особистісно-професійного розвитку в контексті змін співвідношення індивідуалізації і соціалізації, примноження потенціалу, змін мотиваційно-сислової сфери особистості, розширення об’єктивного і предметного полів діяльності, підвищення психологічної культури та ін. [5, с.52].

В.ІІ.Марков, Ю.В.Синягін визначають потенціал людини як систему її відтворюючих ресурсів, які проявляються в діяльності, спрямованій на отримання соціально значущих результатів. Це означає, по-перше, потенціал людини є ресурсним показником і, відповідно до цього, повинен мати деяку чисельну оцінку величини. По-друге, цей ресурс не є раз і назавжди заданим, а постійно відновлюється в процесі життєдіяльності. По-третє, потенціал людини реалізується у взаємовідносинах між нею і навколишнім світом, перш за все суспільством, а тому являє собою набір спрямувань

(векторів), за якими здійснюється ця взаємодія. По-четверте, потенціал людини володіє системною якістю [7, с.252].

Контекст категорії “потенціал” в акмеологічному трактуванні розкривається через висвітлення таких понять, як “професіоналізм”, “професіоналізм діяльності”, “професіоналізм особистості”, “майстерність”, “професіонал” та ін.

Професіоналізм – це вищий ступінь досконалості, якої досягає людина у відповідному виді діяльності, найвищий рівень майстерності, коли вона стає авторитетом, майстром своєї справи [8, с.95]. Згідно із зауваженнями Є.А.Климова, професіоналізм слід розуміти не тільки як новий вищий рівень знань і результати людини в даній галузі діяльності, а як відповідну систему організації свідомості, психіки людини [9, с.127].

Беручи за основу методологічний орієнтир, запропонований Н.В.Кузьміною, з орієнтацією на діяльнісний аспект проблеми, акмеологія на сьогоднішній день бере до уваги ще й особистісний аспект, оскільки професійні досягнення зумовлюються не тільки досконалою системою навичок і вмінь, але й розвитком особистісно-професійних якостей, мотивації діяльності та досягнень, регулюючою силою особистісних і професійних стандартів та еталонів. Звідси має місце методологічний принцип акмеології і психології – єдність особистості та діяльності.

Креативна акмеологія, як новий напрям у системі акмеологічної науки, дозволяє з позиції психології творчості досліджувати й відкривати в процесі аналізу нові аспекти традиційних концепцій психології особистості, упровадити і верифікувати їх в акмеологічній науці як новій галузі знання, роблячи акцент на творчий статус особистості. На думку Н.В.Кузьміної, акмеологія досліджує життя зрілої людини як творчість, де точкою відліку творчих рішень є індивідуальна доля, творчий пошук самої себе, своїх здібностей, власного стилю тощо [10, с.43]. Звідси завданням креативної акмеології є вивчення особливостей і тенденцій розвитку креативності як процесу й результату творчої зрілості дорослої особистості, вивчення об’єктивних і суб’єктивних факторів досягнення творчих вершин і професійної майстерності в процесі її самоактуалізації.

Потенціал із позиції акмеології – це не тільки те, що дане від природи, але й система знань, умінь, характерологічних властивостей, які перебувають постійно в стані поновлення та вдосконалення, що, відповідно, пов’язано з особистісним і особистісно-професійним розвитком. Відновлювальна частина потенціалу особистості залежить здебільшого від самого суб’єкта і меншою мірою від суспільства. Причому ресурси відтворюються не “автоматично”, а довільно, тобто спрямовуються самою особистістю відповідно до поставлених цілей, у тому числі орієнтованими на прогресивний особистісний розвиток [1, с.44].

У психолого-акмеологічних дослідженнях виявлені головні детермінанти розкриття потенціалу особистості. Синонімічний ряд змістовому поняттю “розкриття” можна знайти в трактуванні понять “звільнення”, “активне включення” і можна розглядати як необхідну умову і початковий етап розвитку.

Дослідження потенціалу особистості в акмеології здійснюється в контексті професійної діяльності. Великий творчий потенціал, що проявляється у прогресивній інноваційній діяльності, творчому пошуку, умінні приймати ефективні і нестандартні рішення, прямо пов’язаний з рівнем професіоналізму особистості й діяльності. Для керівників із високим рівнем творчого потенціалу характерні:

- діалогічний у спілкуванні і демократичний у керівництві стиль управління;
- рефлексивний тип самооцінки;
- розвиваючі форми взаємодії;
- тип систематизованості здібностей і знань;
- висока загальна і професійна компетентність;
- урівноважений спосіб розв’язання професійних управлінських задач;
- схильність до співпраці;
- висока моральна авторитетність.

У результаті емпіричних досліджень у науковій школі Б.Г.Ананьєва була виявлена періодизація високої творчої активності, яка припадала на проміжки між критичними віковими періодами, зокрема, у 16–19 років, 29–32 роки, 39–42 роки, 49–51 рік. Результати свідчать про те, що людина, яка проходить ступінь свого розвитку (зрілість), переживає і фази підйому, і відносної стабільності, й інволюції, що починається [11, с.12]. При цьому “пік”, або “вершини в розвитку” (у різних сферах життєдіяння людини), мають свої особливі змістовні характеристики і форми вираження для кожного окремого індивіда. Причому суміщення вищих рівнів цих проявів розвитку на одному “піку”, що знаходяться в одній часовій координаті в житті людини, швидше виняток, ніж правило. У процесі розвитку людини рівень сформованості одного “блоку” його характеристик є своєрідним каталізатором прискореного становлення й оформлення “блоків” інших особливостей (Б.Г.Ананьєв). Зокрема, досягнення досить високого рівня моральності може слугувати пусковим механізмом у розвитку здібностей людини. З іншого боку, успіхи в діяльності, чималу роль у забезпеченні яких відіграють наявні в людини здібності, ведуть до перебудови її реального “Я”, і, відповідно, неминуче тягнуть за собою зміни в її відносинах із дійсністю, здійснюючи більший чи менший вплив на наявну в неї систему ціннісних орієнтацій, що, в кінцевому рахунку, сприяє “перебудові” особистості.

На думку О.О.Бодальова, до найбільших вершин у зрілому віці, що проявляються у творчих діяннях людини, результатом яких є створення новаторських за своїм змістом і характером матеріальних або інших цінностей, людина піднімається через ступені (етапи), кожен з яких вносить свою лепту в підготовку змісту і форми прояву майбутнього (майбутніх) макроакме. Маються на увазі всі етапи онтогенезу особистості, починаючи з дитинства, молодшого шкільного віку, підліткового, юнацького. Досягнення людиною розквіту в особистісних проявах, створення нею новаторських духовних і матеріальних цінностей залежать від характеру сфери діяльності, якій присвячує вона своє життя, “проходячи” часові межі власного буття, піднімаючись до вершин майстерності. Наприклад, у поезії, балетному мистецтві вони коротші, а в науковій діяльності (особливо, філософія, психологія), державній діяльності вони більш довготривалі.

Разом із тим процес становлення індивіда як особистості, суб’єкта діяльності не слід абсолютизувати, оскільки на життєвому шляху людини зустрічається безліч подій, які впливають не тільки ситуативно, але й стратегіально на ставлення особистості до певних вузлових точок життя, і, відповідно, на її розвиток загалом. Вагоме значення тут має і “повноцінне” проходження особистістю сензитивного періоду розвитку (здіяння всіх заданих перманентно можливостей).

Разом із тим має місце і ситуація “нереалізованості” особистості у дорослий період життя, коли причину слід шукати саме в нереалізованих можливостях, наявності проблем психологічного характеру (відсутність цілеспрямованості, вольових зусиль, активності, бездіяльність та ін.). Звідси “ламається” логіка усього життя людини, починаючи від її можливостей (перспектив) і завершуючи її спадом (нереалізованістю), що веде до “екзистенційного вакууму”.

У біографіях людей, що залишили помітний слід в історії матеріальної й духовної культури, чітко простежується присутність своєрідних мікроакме на кожному віковому ступені їх життя, які можна вважати своєрідними сигналами-передвісниками за відсутності вкрай несприятливих умов для розвитку. Тут має місце більш вірогідний вихід даної категорії людей на рівень макроакме у дорослий період їхнього життя. Саме такі мікроакме – передвісники великого АКМЕ – в майбутньому мали місце на різних етапах особистісного й діяльнісного розвитку, наприклад, М.Ю.Лермонтова, С.В.Рахманінова, І.Є.Рєпіна, Т.Г.Шевченка, Лесі Українки та ін. І тут справа не тільки в багатогранності їх інтересів, що виходять на різні галузі ще не пізаного в навколишньому світі, і не тільки в потужному творчому інтелекті, але й органічно засвоєних ними загальнолюдських цінностей, які, трансформувавшись у мотиви, постійно спонукали їх до подвижницької праці. Мова йде і про особливості “Я-концепції” особистості, що є

індикатором ставлення до себе, світу і, відповідно, у сходженні до власних висот.

Разом із тим є тип людей, які демонструють короткотермінову цілеспрямованість, максимально мобілізують фізичні і духовні резерви, видають своєрідні сплески на рівні власних здібностей, що в кінцевому результаті не позбавляє їх порожнечі, яка йде за втратою смислу подальших дій, а то й життя. У людей з наявним феноменом стержнем їхньої особистості виступає егоцентрична спрямованість.

Історія знає чимало прикладів високих творчих показників особистостей із серйозними фізичними вадами (полководці А.В.Суворов, Н.Бонапарт, математик П.Л.Чебишев, письменник А.Маршалл та ін.). Звідси актуальною є заувага В.Франкла про домінуючу силу життєвої позиції особистості, що “долає” її фізичну “неспроможність”.

Б.Г.Ананьєв відзначав, що досягненню людиною АКМЕ в певній галузі діяльності передують далеко не однаково успішні періоди входження в неї, коли більш або менш помітні сповільнення і навіть спади в плануванні й здійсненні замислів змінюються перспективними знахідками і виходом на якісно новий, більш високий рівень вирішення проблеми або організації задуманого. Ряд науковців (Б.Г.Ананьєв, Я.А.Пономарьов, Д.І.Фельдштейн, Д.Б.Ельконін та ін.) досліджував кризи розвитку особистості, за яких мала місце зміна ціннісних орієнтацій і їх ієрархізації в стратегії і тактиці розв'язання життєво важливих задач різної складності.

На думку Є.А.Климова, в різних часових точках життєвого шляху особистості, на момент досягнення яких людина збагатилась відповідним досвідом (діяльність, спілкування та ін.), постійно виникають об'єктивні ситуації, які ставлять людину перед вибором: яким шляхом рухатись далі? І в цих життєвих колізіях індивід робить вибір, від якого буде залежати можливість “підняття” до власних вершин у розвитку на наступних етапах часових відрізків. На цьому шляху спрацьовують такі механізми, як: досвід, інтуїтивне бачення, здатність прогнозувати майбутнє.

Суттєвим нині в контексті акмеологічного дослідження є питання критеріїв АКМЕ. Визнання або невизнання видатних досягнень людини більшістю людей (навіть у даній галузі) ще не означає, що вона сягнула вершин свого розвитку (це може стосуватись як громадянсько-особистісних, так і суб'єктно-діяльнісних характеристик вищих досягнень людини). Показником досягнутого рівня АКМЕ (О.О.Бодальов) є практика: наскільки звершене людиною дійсно працює або буде працювати на соціальний і технічний прогрес, на збереження планети Земля, на духовне й фізичне здоров'я нації (людства), на примноження цінностей життя і культури, на більш глибоке пізнання законів розвитку природи, суспільства й людини, на розвиток самої особистості.

Висновки. Звернення до акмеологічного підходу в трактуванні теоретичних засад становлення й розвитку творчого потенціалу особистості допоможе досліднику виявити і простежити динаміку продуктивних періодів (АКМЕ) у її житті, а також вивести цю проблему в емпіричну площину.

Звідси перед дослідником постають широкі перспективи й можливості акмеологічної практики для більш повного і всебічного знаходження ресурсів сприяння особистості в її розвитку.

1. Деркач А. Акмеология : [учеб. пособ.] / Деркач А., Зазыкин В. -- С. Пб. : Питер, 2003. -- 256 с.
2. Орбан Л. Життєва перспектива особистості : акмеологічний аспект аналізу / Лідія Орбан // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. -- Івано-Франківськ : Плай, 1996. -- Ч. 1. -- С. 14-25.
3. Деркач А. А. Акмеологические основы становления психологической и профессиональной зрелости личности / А. А. Деркач, Л. Э. Орбан. -- М., 1995. -- 208 с.
4. Вишнякова Н. Ф. Креативная акмеология. Психология развития творческой личности взрослого человека / Н. Ф. Вишнякова. -- Минск, 1998. -- 292 с.
5. Деркач А. А. Методолого-прикладные основы акмеологических исследований / А. А. Деркач. -- М. : РАГС, 1999.
6. Селезнева Е. В. Сушностная характеристика акмеологической культуры личности / Е. В. Селезнева // Мир психологии. -- 2004. -- № 1. -- С. 166-174.
7. Марков В. Н. Потенциал личности. Акмеологическая постановка проблемы / В. Н. Марков, Ю. В. Сиягин // Мир психологии. -- 2000. -- № 1. -- С. 250-261.
8. Игнатов В. Г. Профессионализм административно-политических элит : (философско-социологический и акмеологический подходы) / В. Г. Игнатов. -- Ростов н/Д., 2002. -- 95 с.
9. Климов Е. А. Образ мира в разнотипных профессиях / Е. А. Климов. -- М. : МПСИ, 1995. -- С. 127.
10. Кузьмина Н. В. Творческий потенциал специалиста. Акмеологические проблемы развития / Н. В. Кузьмина // Гуманизация образования. Психолого-педагогический международный журнал. -- 1995. -- № 1. -- С. 41-53.
11. Бодальев А. А. Индивидуализация и социализация на дистанции взрослого и “путь к акме” / А. А. Бодальев, В. Т. Ганжин // Мир психологии. Научно-методический журнал. -- 1999. -- № 2. -- 28-40.

Відомості про автора:

Мішиха Лариса Петрівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника.

76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57, каб. 505
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Абдюкова Н. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Короньська О. М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогічної та вікової психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Любомира Пілецька

УДК 316.6
ББК 88.51

**СОЦІАЛЬНА МОБІЛЬНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ
СТРАТИФІКАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА**

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Стаття висвітлює теоретичні засади вивчення соціальної мобільності в контексті проблеми стратифікації суспільства та досліджує напрямки дослідження стратифікаційного розшарування сучасного суспільства в умовах трансформаційних змін.

Ключові слова: соціальна мобільність, соціальна поведінка, трансформаційні зміни, стратифікація, класи, прошарки, міграційні процеси.

The article lights up theoretical principles of study of social mobility in the context of problem of stratification of society. Directions of research of problem are rotined in the context of stratification of modern society in the conditions of transformation changes.

Key words: social mobility, social conduct, another ethnic, environment, migratory processes, cultural shock.

Постановка проблеми. Суспільство є складною системою, яка ніколи не перебуває в стані спокою – у ній постійно переплітаються полярні за змістом та структурою процеси: інтеграції, дезінтеграції, адаптації, дезадаптації, конфлікту, примирення. Важливим процесом суспільного життя є соціальна стратифікація, яка вказує на розшарування суспільства на різні соціальні верстви, групи, спільноти. Вона відображає соціальну неоднорідність суспільства, різне соціальне становище його членів, їх статусну, майнову нерівність.

У соціології стратифікація (від лат. – настил, шар, пласт і... фікація) трактується як поділ суспільства на вертикально розташовані класи, верстви (страти), які мають різний престиж, власність, владу, освітній

рівень і відповідні їм соціально-економічні статуси, ролі, життєві можливості тощо. Соціальну стратифікацію можна позначити як структуровану нерівність між різними групами людей [12; 13; 14]. Е.Гіденс пропонує уявити цей феномен як геологічне нашарування різних скельних порід земної поверхні. У такому разі кожне суспільство можна розглядати як ієрархію “прошарків” – з привілейованими нагорі і знедоленими знизу [4]. Соціальна стратифікація, згідно з Птиримом Сорокіним, – це диференціація населення на класи й прошарки в ієрархічному порядку [11]. Її основа й суть – у нерівномірному розподілі прав і привілеїв, відповідальності й обов’язків, певних цінностей, влади і впливу серед членів суспільства.

На сучасному етапі розвитку наукового знання сформувалося декілька підходів у визначенні критеріїв стратифікації. Окремі вчені підкреслюють, що такі чинники, як стиль життя, престиж, установки, ідентифікація є кращими способами диференціації суспільства, і багато хто використовує поняття “життєві можливості” як основні характеристики. Інші автори, особливо марксистської спрямованості, підкреслюють, що засоби виробництва в суспільстві визначають соціальний клас достатньо чітко, переважаючи інші чинники. Таким чином, спосіб аналізу структури суспільства визначається позицією дослідника, вихідною теорією (див. табл. 1).

Таблиця 1

Основні наукові підходи до вивчення теорії соціальної стратифікації

№	Автори, назва підходу	Основні положення
1.	Піфагор, мислителі античності (VI ст. до н. е.), донауковий період	Заперечувалася рівність душ. Рівності як такої не існує в природі взагалі; одні люди є більш здібними й активними, інші – конформнішими; ці властивості не передаються по спадковості – у багатій родині може бути не здатна до управління особа. Ідеї про необхідність формування класу правителів із наймудріших людей наклали відбиток на теорію Платона про ідеальне суспільство

2.	Період Римської республіки (III–I ст. до н. е.)	Політична нестабільність відобразилася на школах мислителів: епікурейці прагнули висловити відчуження, скептики, циніки – негативізм стосовно тогочасних суспільних процесів. Стоїки вперше ввели поняття “роль” як щось задане і як вияв приналежності індивіда до певної страги
3.	Французькі просвітителі (К.Гельвецій, Д.Дідро)	Вирішальним чинником становлення особистості вважалося соціальне середовище, умови, в яких народився й проживав індивід. Одні вчені повністю знімали відповідальність з людини за її долю, інші – висловлювали думку про те, що життя дає людині різні можливості, але від людини залежить, наскільки вона скористається ними
4.	Марксистський період – XIX ст. Конфліктологічний підхід	Термін “стратифікація” вперше введений до наукового вжитку. К.Маркс під поняттям “класи” розумів економічно визначені й генетично конфліктні спільноти, що перебувають в однаковому ставленні до засобів виробництва, якими заробляють на життя. Виокремлено два класи в суспільстві – тих, хто володіє засобами виробництва, і тих, хто ними не володіє. Крім того існують так звані проміжні класи, які залишилися від попередньої виробничої системи (селянство в сучасних індустріальних суспільствах). Соціально-психологічним механізмом існування класів є спільні класові інтереси та конфлікти, які неминуче при

		цьому виникають, соціальний статус або престиж й усвідомлення наявних можливостей, егоїстичність, оскільки класовий інтерес переважає над національним і не зважає на інтереси класів, які йому протистоять. Марксистське розуміння класу спрямовує увагу на об'єктивно структуровані нерівності в суспільстві
5.	М.Вебер	Розробив метод вивчення людського суспільства у зв'язку з мотивацією й цінностями. Люди, як виконавці суспільної системи, постійно керуються змінними мотивами та цінностями. Поділяє думку К.Маркса про те, що класовий поділ залежить від наявності або відсутності контролю над засобами виробництва, однак він вводить нові чинники, такі як професійне вміння й уповноваження, кваліфікація, завдяки чому визначаються певні види праці й працевлаштування. Виокремлює ще два соціально-психологічні аспекти стратифікації – статус і владу
6.	П.Сорокін	Висунув ідею багатомірної стратифікації. Заперечував можливість приналежності до страти й виокремлював у суспільстві три групи диференційованих ознак: першу утворюють характеристики, якими люди володіють від народження (стать, етнічні приналежності, родинні зв'язки та ін.); друга включає ознаки, пов'язані з набутиим соціальним статусом і виконанням відповід-

		ної ролі (різні види професійно-трудової діяльності); третю групу утворюють елементи “володіння” (власність, матеріальні і духовні цінності, привілеї, можливість керувати людьми та ін.). Виділив три види стратифікації – економічну, професійну, політичну, а звідси й показники стратифікаційного поділу суспільства – рівень прибутку, вплив на поведінку членів суспільства, місце в системі статусних ролей, наявність знань, умінь, навичок та інтуїції, що відповідно винагороджуються та оцінюються суспільством
7.	Функціональні теорії стратифікації (Т.Парсонс, Т.Девіс, У.Мур)	Деякі види діяльності суспільство вважає важливішими в порівнянні з іншими. Тому стратифікація суспільства базується на функціональній значущості певного статусу, вимогах до виконання індивідом ролевих функцій. Стратифікація забезпечує оптимальне функціонування суспільства, вона природна, необхідна й неминуча. Ознаками виокремлення соціальних верств є: характер власності, розмір доходів, обсяг влади, освіта, національність, а також такі психологічні характеристики, як престиж, потреби, функції і соціальні ролі
8.	Еволюційний підхід. Г. та Дж. Ленські	Стратифікація не завжди є необхідною й корисною. Вона з'являється не лише через природні потреби, але й на основі конфлікту, що виникає в результаті розподілу додаткового продукту. Винагорода може бути спра-

		ведливою й несправедливою. Стратифікація може сприяти, а може утруднювати розвиток
9.	Сучасні зарубіжні теорії вивчення стратифікації (Р.Брін, П.Бурдє, Р.Гроттон, Д.Девіс, К.Оффе, Ф.Паркін, Е.Райт, Д.Роттман та ін.)	Стратифікація – різновид контролю над економічними ресурсами: контролю над інвестиціями або грошовим капіталом; над фізичними засобами виробництва (земля, фабрики, установи); над робочою групою. Поміж основними класами є суперечливі утворення певних прошарків, ознаки яких представляють інтерес із точки зору психології
10.	Погляди вітчизняних учених (В.Піча, Л.Орбан-Лембрик, Г.Андрєєва, Т.Заславської, В.Радасва)	Закладені методологічні підходи дозволяють розглядати три основні стратегії дослідження психології страт: по-перше, виявлення психологічних особливостей різних класів, які існували впродовж історичного періоду розвитку людства й існують сьогодні; по-друге, увага концентрується на характеристиці класової психології різних класів окремої епохи, потретьє, аналіз співвідношення класової психології і психології окремого індивіда, включеного в дану групу, тобто вивчення механізмів, з допомогою яких класова психологія втілюється в психологічний портрет членів класу. З позиції соціальної психології виділяють три підходи до вивчення соціальної стратифікації: самооцінний або метод класової ідентифікації; з позиції оцінки репутації; об'єктивний, заснований на врахуванні пре-

		стижу, рівня освіти і рівня доходів
--	--	-------------------------------------

Конкретні форми соціальної стратифікації різноманітні й численні, однак усі вони можуть бути зведені до трьох основних форм: політичної, економічної й професійної, які, як правило, тісно переплетені. Соціальна стратифікація є сталою характеристикою будь-якої соціально організованої спільності, розрізняючись кількісно і якісно. Кількісний аспект соціальної стратифікації виражає висоту й профіль “соціальної будови” суспільної піраміди, а предметом якісного аналізу є внутрішня структура соціального конуса, її організація.

Будь-яке суспільство, переходячи від первісного до більш розвиненого стану, виявляє посилення нерівності, що виражається в змінах висоти й профілю соціальної піраміди. При цьому в нормальних соціальних умовах конус розвиненого суспільства коливається в певних межах і його форма відносно постійна. У надзвичайних обставинах (наприклад, соціальна революція) ці межі можуть бути порушені, і профіль стратифікації може стати або дуже плоским, або дуже опуклим. Якщо “плоске” суспільство не гине, то “площина” швидко витісняється посиленням “опуклості”. Якщо ж нерівність стає занадто сильною й досягає точки перенапруги, то верхівці суспільства судилося бути зруйнованою і скинутою. Таким чином, у будь-якому суспільстві й у будь-які часи відбувається боротьба між силами стратифікації й силами вирівнювання, перші з яких працюють постійно й неухильно, а останні – стихійно й імпульсивно, використовуючи насильницькі методи. Іншими словами, існують цикли, в яких посилення нерівності змінюється його послабленням.

Слід розрізнити поняття “нерівність” і “несправедливість”. Нерівність – це соціально зумовлений і необхідний стан. Несправедливість – це прояв егоїстичних інтересів окремих пануючих верств, що має дестабілізуючий характер. Несправедливість шкідлива як для суспільства в цілому, так і для конкретного індивіда.

Загалом Питирим Сорокін виявив такі закономірності процесу стратифікації:

1. У спільних рівних умовах, коли збільшуються розміри спільноти або організації, стратифікація також посилюється і навпаки.

2. При збільшенні різномірності членів соціуму стратифікація також посилюється, що призводить до посилення нерівності.

3. Сили вирівнювання (“демократизації”) і сили стратифікації (“аристократизації”) діють одночасно й циклічно. При цьому будь-яке посилення вирівнюючих факторів спричиняє посилення протидії стратифіку-

ючих сил. Указаними способами соціальний організм повертається до стану рівноваги тоді, коли форма соціального конуса або дуже плоска, або дуже висока [11].

Серед критеріїв стратифікації того чи іншого суспільства виділяють: дохід, освіту, владу, престиж. Система цінностей, яка склалася в суспільстві, буде визначати домінанти у співвідношенні чотирьох критеріїв. У більшості закритих суспільств визначальною є наближеність до влади, що дозволяє домінувати за рештою показників. Сучасні суспільства орієнтовані на фінансовий дохід, який визначатиме і доступ до влади. Дохід, освіта, влада, престиж визначають сукупний соціальний статус особистості, тобто її становище в соціально-стратифікаційній структурі особистості [2; 14].

З позиції парсонівського системно-інтеграційного підходу виділяють такі особливості стратифікації: вроджені й приписані характеристики індивіда (походження, етнічна та расова приналежність, родинні та статеві зв'язки, вікові особливості, особисті якості та здібності тощо), ознаки, пов'язані з набутим соціальним статусом і статусно-рольовими функціями, які людина виконує в суспільстві (ті чи інші види професійної діяльності індивіда, рівень знань, освіти тощо); ознаки, пов'язані з володінням сукупністю матеріальних і духовних цінностей (гроші, власність, можливість духовного, ідеологічного впливу на інших, можливість управляти, керувати тощо) [9].

Американський соціолог А.Бабер поклав в основу стратифікаційних відносин такі показники, як престиж, професія, влада, могутність; дохід чи багатство; знання чи освіта; етнічна приналежність; релігійна чистота.

Німецько-англійський соціолог Р.Дорендорф виходить із того, що найповніше процес боротьби між індивідами і соціальними групами за владу відображає авторитет. Саме він лежить в основі стратифікаційних процесів і поділяє суспільство на управлінців-власників та управлінців-невласників.

Французький соціолог А.Турен вважає, що стратифікація здійснюється на основі доступу до інформації. Вищі статусні позиції в процесі освоєння соціуму займають індивіди, які найповніше володіють інформацією або мають найбільший доступ до неї.

Аналіз соціальної страти з позиції соціальної психології здійснюється на загальних методологічних засадах психології великих соціальних спільнот (за Л.Е.Орбан-Лембрик):

- соціальний статус страти (місце в системі соціальної ієрархії);
- певний спосіб життя, його якість і стиль;
- шкала цінностей, соціальні почуття, система класових потреб та інтересів, класовий ідеал;
- традиції, установки, соціальна спрямованість, картини світосприйняття, стереотипи, звички, особливості спілкування;

-- соціальна етика, культура (особливі знання, вміння), жаргон [8].

Важливим є розуміння системи поведінки, комплексу цінностей, інтересів, норм, стилю життя, ідеалів тої чи іншої страти. Ідеал -- вища форма мотивації соціальної діяльності, образне відтворення певного реального чи нереального бажаного явища. В ідеалі виражаються загальні цілі, ставлення до майбутнього. Приналежність до страти визначає обсяг і склад матеріальних і духовних благ, задає конкретну структуру потреб, відносно психологічне значення і вагомість кожної з них. Певний тип соціально-економічного й політичного розвитку суспільства економічно, політично і соціально визначається панівними стратами. А це, у свою чергу, визначає не лише тип суспільних відносин, але і їх динаміку, впливає на розвиток заданої структури потреб [1; 10].

В емоційній сфері психології страт посідають чільне місце інтереси. Зміст інтересів задається всією системою відносин, в яку включена страта в конкретному типі суспільства. Соціальний інтерес -- це властивість певної соціальної страти, яка є рушійною силою поведінки та діяльності будь-якого соціального об'єкта. Тут правомірним є питання про співвіднесення інтересів страти з інтересами особистості. З одного боку, загальні інтереси не є простою сумою особистих інтересів, з другого -- кожний представник страти включений у різні соціальні групи як у її межах, так і поза нею. Виникає взаємопроникнення різних інтересів, кожний з яких визначається приналежністю до певної референтної групи. Таким чином, окремі й загальні інтереси -- це дві сторони дійсності, які разом співіснують.

Розглянуті в теорії стратифікації соціальні групи (прошарки, класи) є лише відносно стабільними. Через різні причини, зумовлені соціальними переміщеннями населення, їх склад, конфігурація, тип взаємин можуть істотно змінюватися. Як свідчать дані соціологів, за період трудової діяльності в Україні кожна третя людина змінює своє соціальне становище. Відповідно, змінюється характер, спрямованість й інтенсивність соціальних відносин і контактів, виникають нові компоненти в стосунках між верствами і групами, набувають нових ознак поведінка індивідів, специфіка розв'язання міжгрупових конфліктів, що, у свою чергу, позначається на самопочутті як окремих людей, так і великих спільнот. Перетворюючи образи світу в суб'єкту реальність, особистість рухається на протязі всього власного життєвого шляху. При цьому говорять, наскільки вдало людина долає життєві перешкоди, робить вибори, самоорганізовується, тобто є "мобільною". Психологи послуговуються терміном "соціальна мобільність" із соціології, де розуміється будь-яке переміщення індивіда або соціального об'єкта від однієї соціальної позиції до іншої, з одного соціального прошарку в інший. Процеси соціальної мобільності, які спонукають людину до соціальних переміщень, взаємозумовлені як активністю самої особистості, так і впливом соціуму на життєвий особистісний вибір. Наразі в су-

часній психологічній науці назріла актуальна потреба розробки соціально-психологічної концепції соціальної мобільності особистості. Тому що в рамках існуючих теорій взаємозв'язку людини і суспільства, особистісного і групового розвитку, професійного самовизначення актуальними і невирішеними на даний час постають проблеми, які утворюють психологічну концепцію соціальної мобільності особистості, а саме: специфіка протікання процесів адаптації індивіда чи групи людей у нових умовах; специфіка соціальної ідентичності в процесі зміни статусно-рольових позицій; чинники досягнення успішного кар'єрного росту; набуття нових психологічних якостей; урахування чинників психофізіологічної сумісності при інтеграції в нову спільноту; домінування мотивації досягнення при вертикальній мобільності; знаходження психологічних механізмів соціальної мобільності; наявність високого рівня комунікативного потенціалу особистості; дослідження індикаторів позитивної й негативної мобільності та шляхів її попередження; особливості розвитку психологічної готовності до виконання нового типу діяльності.

У цілому, соціальна мобільність суспільства – дуалістичний суперечливий процес. Навіть при формальному дозволі суспільства індивідові рухатися в бажаному напрямку постають суто психологічні бар'єри і труднощі, існуючі між класами та прошарками. Мобільність завжди важко переноситься особистостями, оскільки доводиться адаптуватися до нової субкультури, приймати нові статусно-рольові позиції, бути залученим в інше коло спілкування та відповідальності, змінювати когнітивну, ціннісно-орієнтаційну та потребово-мотиваційну сфери, втрачати зв'язки в минулих первинних групах і налагоджувати нові, переборювати власний страх перед утратою нового статусу. Соціальна мобільність робить людину вільною в особистісному сенсі творення власного життєвого шляху і разом з тим не обмежує присутність несвободи, заангажованості новим соціальним класом і прошарком. Але для продуктивного розвитку суспільства відкритість для соціальних переміщень – єдиний шлях до процвітання та оновлення.

Щоб прийняти рішення про можливість соціального переміщення в горизонтальному чи вертикальному напрямках, особистість спочатку ідентифікує себе з новою статусно-рольовою позицією, уподібнюється до групового середовища, в якому доводиться перебувати. І кінцева мета – образ бажаного майбутнього – стають рушійним чинником соціальної мобільності. Високий рівень соціальних дозволів рухатись індивідові всередині суспільної структури говорить про наявність демократичних перетворень у суспільстві, збалансованість між процесами соціальної нерівності й вирівнювання, усунення полярно протилежних тенденцій між суспільними прошарками. У цілому, в суспільстві торгово-ринкових відносин можливість переходу людини з однієї соціальної позиції на іншу не визначається лише родовими ознаками, але й багато в чому залежить від потенціалу самої

людини, її активності, таланту й вольових якостей. Адже соціальні верстви, поділені умовно, ніби проникають одна в одну, що й визначає можливість такого руху.

Висновки. Сучасне українське суспільство переживає трансформацію соціальної структури. Для ефективного управління процесами оновленого суспільства треба чітко знати, які верстви, класи, групи виграють чи втрачають від тих чи інших реформ. Безперечно, маємо певні зрушення на шляху до суспільної структурованості. Але ще не виробилося різноманіття соціальних груп, які б чітко усвідомлювали свої інтереси та вміло їх захищати, оскільки й досі результати соціологічних, соціально-психологічних досліджень щодо вивчення проблем соціальної стратифікації в умовах трансформації суспільства не дозволяють проаналізувати загальні тенденції цього процесу, простежити його динаміку. Соціальна структура суспільства аналізується через розгляд соціальних механізмів і чинників соціальної стратифікації, а також через вивчення процесів соціальної мобільності й типів мобільної поведінки індивідів у сучасному українському суспільстві. Виникає необхідність систематизації стратифікаційних процесів, які відбуваються в сучасному українському суспільстві та, зокрема, на рівні регіону, оскільки їм і надалі характерні певна хаотичність, брак узагальнення, нерівномірність розподілу ресурсів та його інституційної підтримки тощо. Межі між соціальними прошарками нечіткі, “розмиті”, немає кристалізації соціальних статусів. За таких умов зростає прикладне значення подальшого дослідження стратифікаційної структури суспільства, необхідне для виявлення наявних ресурсних (особистісних, структурних) і діяльнісних потенціалів кожного прошарку, що сприятиме спрямуванню на розвиток і гармонізацію соціальної структури як на рівні суспільства загалом, так й окремо взятого регіону.

1. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 376 с.
2. Бурдые П. Социальное пространство и генезис “классов” / П. Бурдые // Вопросы социологии. – 1992. – № 1. – С. 17–36.
3. Вебер М. Класс, статус, партия / М. Вебер // Социальная стратификация : сб. ст. – М. : Институт народнохозяйственного прогнозирования РАН, 1992. – Вып. 1. – С. 19–38.
4. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс. – К. : Основи, 1999. – 726 с.
5. Дэвис К. Некоторые принципы стратификации / К. Дэвис, У. Мур // Социальная стратификация / отв. ред. С. А. Белановский. – М., 1992. – Вып. 1. – С. 160–177.
6. Менкур О. Логіка колективної дії. Суспільні блага і теорія груп / Олсон Менкур ; пер. з англ., післямова Сергія Слухая. – К. : Лібра, 2004. – 272 с.
7. Марцинковская Т. Д. История психологии : учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / Т. Д. Марцинковская. – М. : Академия, 2001. – 544 с.

УДК 316.454.52:316.444
ББК 88.5

КОМУНІКАТИВНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології,
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57,
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті обґрунтовується значення комунікативної компетентності як чинника соціальної мобільності особистості. Здійснюється аналіз наукових підходів щодо трактування змісту поняття "комунікативна компетентність", визначаються критерії та джерела формування комунікативної компетентності особистості.

Ключові слова: комунікативна компетентність, міжособистісна взаємодія, спілкування, соціальна мобільність.

A role of communicative competence as factor of a person's social mobility is explained in this article. The analysis of scientific approaches concerning interpretation of the maintenance of concept "communicative competence" is carried out, criteria and sources of formation of a person's communicative competence are defined.

Key words: communicative competence, interpersonal interaction, communication, social mobility.

Постановка проблеми. Сучасне українське суспільство характеризується великою кількістю кардинальних змін у різних галузях його життя, інтенсифікацією міжнародних та міждержавних зв'язків. Унаслідок цього зростає обсяг, швидкість й інтенсивність соціальної мобільності наших співгромадян.

Соціальна мобільність як міждисциплінарне поняття, що виражається в професійному, кваліфікаційному, соціальному, галузевому, територіальному та інших переміщеннях індивідів, є своєрідною формою їх адаптації до нових технологічних й економічних умов функціонування [6, с.50], засобом соціального просування й розвитку особистості.

8. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підручник : у 2 кн. Кн. 2 : Соціальна психологія груп. Прикладна психологія / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2006. – 560 с.
9. Парсонс Т. Аналитический поход к теории социальной стратификации / Т. Парсонс // Социальная стратификация / отв. ред. С. А. Белановский. – М., 1992. – Вып. 1. – С. 114–137.
10. Пілецька Л. С. Теоретичні засади психологічного вивчення соціальної мобільності особистості / Л. С. Пілецька // Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ, 2007. – Вып. 12. – Ч. 1. – С. 165–173.
11. Сорокин П. А. Система социологии / П. А. Сорокин. – М. : Наука, 1993. – Т. 2. – 688 с.
12. Соціологія : навч. посібник. – К. : Либідь, 2005. – 440 с.
13. Соціологія : підручник / за ред. Н. П. Осипової. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 336 с.
14. Соціологія : курс лекцій / за ред. В. М. Пічі. – К. : Заповіт, 1996. – 344 с.
15. Федоришин Г. М. Стратифікація суспільства: соціально-психологічна інтерпретація / Г. М. Федоришин // Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ, ВДВ ЦІТ, 2007. – Вып. 12. – Ч.1. – С. 54–65.

Відомості про автора:

Пілецька Любомира Сидорівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Орбан-Лембрик Л. Е. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної психології Прикарпатського університету імені Василя Стефаника;
Понадюк Н. Я. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Важливою умовою будь-яких соціальних переміщень особистості є її готовність до встановлення нових контактів та розвитку конструктивної взаємодії з людьми різних соціальних категорій (різного віку, статі, національності, професії тощо). Саме через спілкування людина прилучається до суспільства, до великих і малих соціальних груп з їхніми звичаями, традиціями, нормами й правилами життя та взаємодії, засвоює соціальний досвід, виробляє власні погляди, цінності, установки, орієнтації. Ефективність цього процесу, на нашу думку, значною мірою залежить від рівня розвитку таких індивідуальних характеристик особистості, які забезпечували б їй можливість вільно адаптуватися в нових соціальних групах, досягати самореалізації, успішно формувати та змінювати свій соціальний статус.

Мета дослідження: проаналізувати значення комунікативної компетентності як чинника, що визначає здатність особистості до здійснення соціальних переміщень.

Теоретичний аналіз проблеми. Діапазон наукового дослідження комунікативної активності особистості є досить широким. У працях вітчизняних і зарубіжних психологів розглядаються комунікативні здібності, якості, вміння та навички особистості (О.Бодальов, Г.Васильєв, Н.Вітюк, В.Кан-Калік, Я.Коломінський, О.Леонтьєв, К.Платонов, Л.Тайер та ін.), етапи та чинники їх розвитку в процесі онтогенезу (Л.Виготський, І.Кон, Г.Костюк, М.Лісіпа, Р.Немов, Т.Піроженко, К.Флейк-Хобсон та ін.), комунікативна компетентність індивіда як умова ефективності міжособистісної взаємодії (Ю.Смельянов, Ю.Жуков, В.Москаленко, М.Обозов, Є.Руденський та ін.) та один із чинників досягнення особистістю вершин професіоналізму (А.Деркач, Н.Кузьміна, С.Максименко, Л.Орбан-Лембрик та ін.), технології формування комунікативної компетентності особистості (М.Заброцький, М.Коць, Л.Петровська, В.Семиченко, Т.Яценко та ін.). Разом із тим потребує вивчення питання впливу комунікативної компетентності особистості на ефективність її соціальної мобільності.

Теоретичний аналіз наукових праць, присвячених вивченню комунікативної компетентності особистості, виявляє неоднозначність інтерпретації даної дефініції різними авторами.

У довідковій літературі категорія “компетентність” визначається як психосоціальна якість, що позначає силу і впевненість від почуття власної успішності й корисності, що дає людині усвідомлення своєї здатності ефективно взаємодіяти з оточенням [13, с.186]. Комунікативна компетентність трактується дослідниками як орієнтованість особистості в різних ситуаціях спілкування, що ґрунтується на знаннях і чуттєвому досвіді, а також як здатність ефективно взаємодіяти з оточуючими людьми завдяки розумінню себе та інших в умовах постійної зміни психічних станів, міжособистісних стосунків і соціальної ситуації [2; 10; 12; 14].

Так, на думку Є.Руденського, комунікативна компетентність – це знання норм і правил спілкування, володіння його технологією. Учений вважає, що комунікативна компетентність складається зі здібностей:

1) давати соціально-психологічний прогноз комунікативній ситуації, в якій передбачається спілкування;

2) соціально-психологічно програмувати процес спілкування, спираючись на своєрідність комунікативної ситуації;

3) “вживатися” в соціально-психологічну атмосферу комунікативної ситуації;

4) здійснювати соціально-психологічне управління процесами спілкування в комунікативній ситуації [14, с.101].

На основі аналізу складових комунікативної компетентності Є.Руденський визначає три її рівні, які в сукупності характеризують ступінь комунікативної компетентності особистості як суб’єкта спілкування:

1. Соціонормативний досвід – це основа когнітивного компонента комунікативної компетентності особистості. Соціонормативний досвід розглядається як сукупність норм спілкування, властивих для певної національної культури. Однак, як зауважує автор, реальне використання різних форм спілкування найчастіше опирається на соціонормативний конгломерат – довільну суміш норм спілкування, запозичених із різних культур, унаслідок чого виникають суперечності між знанням норм спілкування в різних формах спілкування і тим способом, який пропонує ситуація конкретної взаємодії, що може створювати бар’єри на шляху до взаєморозуміння.

2. Сигніфікація – це система символів і нормативних приписів щодо їх використання під час спілкування. Як своєрідний знак, символ використовується по-різному: і як спосіб прояву ставлення до партнера по спілкуванню, і як засіб організації тексту повідомлень, якими обмінюються учасники спілкування. Сигніфікація служить стимулятором прояву творчої природи особистості.

3. Акціональний рівень – це персоніфікація спілкування, яка передбачає й оволодіння кодом ситуативного спілкування, й відчуття допустимого в імпровізаціях, доцільності конкретних засобів спілкування [14].

М.Кабардов та С.Арцишевська розглядають комунікативну компетентність особистості як здатність орієнтуватися в ситуаціях спілкування, встановлювати й підтримувати необхідні контакти з іншими людьми, ступінь задовільного оволодіння певними нормами спілкування, поведінки, засвоєння етно- і соціально-психологічних еталонів, стандартів, стереотипів поведінки, оволодіння “технікою” спілкування [4]. До складу компетентності вони включають деяку сукупність знань і вмінь, які забезпечують ефективне протікання комунікативного процесу.

Л.Петровська вважає, що компетентність у спілкуванні передбачає розуміння мотивів, намірів, “стратегій поведінки”, фрустрацій як своїх власних, так і партнерів по спілкуванню, уміння розібратися в групових соціально-психологічних проблемах, осмислення можливих труднощів розуміння, засвоєння технологічних прийомів спілкування і т. ін. [12]. Таким чином, компетентність у спілкуванні розглядається і як уміння долати труднощі в спілкуванні, здатність рефлексувати власні прояви в спілкуванні й використовувати отриману інформацію для самопізнання та саморозвитку.

Крім того, Л.Петровська наголошує, що структура компетентності в спілкуванні включає компетентність як за суб’єкт-об’єктною, так і за суб’єкт-суб’єктною схемами, що вона охоплює компетентність у вирішенні як продуктивних, так і репродуктивних задач і поширюється як на зовнішній поведінковий рівень спілкування, так і на глибинний особистісний рівень [12, с.28].

Ю.Смельянов зауважує, що комунікативна компетентність – це, насамперед, моральна категорія, що регулює всю систему ставлення людини до природного і соціального світу, а також до самого себе як синтезу цих двох світів і вимагає від особистості усвідомлення власних потреб і ціннісних орієнтацій, перцептивних умінь, готовності сприймати нове в зовнішньому середовищі, своїх можливостей у розумінні норм і цінностей інших соціальних груп і культур, своїх почуттів і психічних станів у зв’язку з дією зовнішніх чинників [4].

В.Кунціцина, Н.Казарінова та В.Погольша аналізують комунікативну компетентність як складову соціальної компетентності особистості й визначають її як володіння складними комунікативними навичками і вміннями, формування адекватних умінь у нових соціальних структурах, знання культурних норм та обмежень у спілкуванні, знання звичаїв, традицій, етикету у сфері спілкування, дотримання пристойностей, вихованість, орієнтацію в комунікативних засобах, властивих національному менталітету [8, с.481]. Крім комунікативної складової, у структуру соціальної компетентності автори включають:

- оперативну соціальну компетентність (знання про соціальні інститути й структури, їх представників у суспільстві; уявлення про функціонування соціальних груп, сучасної кон’юнктури, широти і вимог соціального репертуару рольової поведінки, визначається загальна соціальна орієнтація й обізнаність);

- вербальну компетентність (доречність висловлювань, урахування контексту і підтексту висловлювання, відсутність труднощів у письмовому мовленні, варіативність інтерпретації інформації, хороша орієнтація у сфері оцінкових стереотипів і шаблонів, багатство смислів використовуваних понять, метафоричність мовлення);

- соціально-психологічну компетентність (міжособистісна орієнтація, уявлення про розмаїття соціальних ролей і способів взаємодії; уміння вирішувати міжособистісні проблеми; вироблені сценарії поведінки у складних, конфліктних ситуаціях);

- его-компетентність – усвідомлення своєї національної, статевої, групової належності, знання своїх сильних і слабких сторін, своїх можливостей і ресурсів, розуміння причин своїх промахів, помилок, знання про механізми саморегуляції і вміння ними користуватися, практичні психологічні знання про себе, здобуті в життєвому досвіді.

При цьому дослідниці стверджують, що вербальна і комунікативна компетентність виступають в єдності, зумовлюючи кращу пристосовуваність до складних ситуацій [14].

В.Москаленко розглядає комунікативну компетентність особистості головню як умову формування оптимальних міжособистісних стосунків. Характеристиками комунікативної компетентності, з її точки зору, є, по-перше, відповідність поведінки контексту відношень, в якій вона виявляється; по-друге, комунікативна компетентність означає, що знання правил спілкування і гнучкість у втіленні цього знання є необхідними для досягнення ефективних відносин; по-третє, комунікативна компетентність визначається тим, що вона пов’язана з відносинами, а не з індивідами, тобто йдеться про компетентні відносини і соціально умілих індивідів [9, с.418].

У працях західних учених зустрічається поняття “компетентності взаємодії” (interaction competencies). Цим терміном позначається здатність до створення нових зразків виконання ролі шляхом реконструювання знайомих, набутих у практиці прикладів, що дає змогу діяти в специфічних змінах ситуацій взаємодії [7].

Загалом, аналіз психологічних досліджень із проблем комунікативної компетентності особистості показує, що більшість учених аналізує даний феномен у зв’язку з вивченням різних процесів міжособистісного спілкування, комунікативними знаннями та вміннями як особистісну якість і поведінку, яка проявляється в стосунках. Спільним у визначеннях більшості авторів є те, що вони розглядають комунікативну компетентність особистості як умову успішної взаємодії.

Ми ж розуміємо комунікативну компетентність як засновану на здібностях і досвіді сукупність комунікативних знань, умінь та навичок, що забезпечують здатність індивіда швидко й адекватно адаптуватись у конкретній комунікативній ситуації, обирати оптимальні стратегії взаємодії, ефективно спілкуватись, долати комунікативні бар’єри, отримувати задоволення від комунікативного процесу й досягати максимального результату відповідно до цілей та умов взаємодії. Критеріями комунікативної компетентності особистості, на нашу думку, можна вважати:

- легкість у встановленні контактів;
- змістовність спілкування;
- активність у спілкуванні, розвиток діалогу в різних ситуаціях ділової та неформальної взаємодії;
- широту кола спілкування;
- задоволеність самим процесом спілкування та бажання партнерів продовжувати контакт;
- відсутність психологічних труднощів у спілкуванні (наприклад, напруженості, скутості, неприязні, дратівливості та ін.);
- результативність взаємодії, досягнення значущих цілей у певних соціальних контекстах (таких, наприклад, як: психологічна близькість, довірливі відносини, кар'єрний ріст, матеріальна забезпеченість, здобуття престижу тощо).

Комунікативна компетентність підвищує здатність і готовність індивідів до успішних вертикальних і горизонтальних соціальних переміщень, сприяє адаптації особистості в нових соціальних спільнотах, інтеграції загальносоціального і власного досвіду, актуалізує потребу в навчанні та безперервній освіті, оптимізує конкурентоспроможність у змінюваних соціальних умовах.

Разом із тим, звичайно ж, компетентність у спілкуванні є не єдиним чинником успішності соціальної мобільності особистості. На ефективність процесу індивідуальної мобільності можуть впливати потреби, бажання здійснювати певні переміщення, ціннісні орієнтації, соціальний інтелект особистості, рівень професіоналізму, ерудиції, схильність до ризику, цілеспрямованість, упевненість у собі та інші індивідуальні характеристики. Мають значення також умови життєдіяльності, предметна галузь взаємодії, вплив оточення, специфіка спілкування в групі, членом якої вона є, та інші соціально-психологічні чинники. Крім того, неможливо пояснити соціальну мобільність особистості, виходячи тільки з її індивідуальних якостей і системи групових стосунків і не аналізуючи соціальної системи, до якої належить група. З-поміж різноманітних чинників, які визначають соціальну мобільність у суспільстві, потрібно враховувати й історичний тип стратифікації, рівень розвитку економіки, соціальну ситуацію в країні, традиції, релігію, освіту, виховання, місце проживання та ін. Так, результати соціологічних досліджень показують, що максимум мобільності завжди спостерігається в суспільстві в період яких-небудь соціальних та економічних змін.

Водночас слід зауважити, що іще Д.Карнегі писав, що в періоди значних соціальних змін, які відбуваються при переході суспільства в новий якісний стан, піддаються ломці багато стереотипів мислення і поведінки, які склалися в минулому. Багато людей, змушених обставинами шукати нове застосування своїм здібностям і налагоджувати нові людські кон-

такти, відчувають значні труднощі психологічного характеру [5]. Будь-які добровільні чи вимушені переміщення людини (чи то переселення з одного місця проживання на інше, чи то зміна місця навчання або праці, зміни сімейного, професійного, політичного, правового чи інших офіційних та неофіційних статусів) заставляють її пристосовуватися до нових умов життя і діяльності, взаємодіяти з оточуючими, завойовувати їхню увагу, симпатію, досягати суспільного визнання.

Жодна спільна діяльність, зазначає Л.Орбан-Лембрик, не може відбуватися без координації людських дій, узгодження цілей, обміну думками, формування внутрішнього світу людини, її свідомості, почуттів, знань, що можливе тільки завдяки спілкуванню [11]. У процесі спілкування досягається потрібна організація, єдність і регуляція дій окремих індивідів, інтелектуальна та емоційно-чуттєва взаємодія між ними, яка сприяє формуванню спільності настроїв і поглядів, згуртованості і солідарності. Отже, спілкування є невід'ємною складовою людського існування, важливою передумовою формування людини як соціальної істоти, здатної до співіснування з подібними до себе, а також необхідною передумовою розвитку суспільства [11, с.319]. І саме комунікативна компетентність, як здатність людини ефективно реалізувати свої комунікативні функції в різноманітних ситуаціях взаємодії з іншими людьми, сприяє формуванню високої адаптивності, уміння встановлювати конструктивні міжособистісні стосунки та долати психологічні перешкоди на шляху до досягнення поставленої мети.

Дослідники стверджують, що комунікативна компетентність – це такий рівень навченості взаємодії з навколишніми, який потрібний індивідові, щоб у рамках своїх здібностей і соціального статусу успішно функціонувати в даному суспільстві [3]. Людина, яка характеризується комунікативною майстерністю, включена в широкі соціальні зв'язки, вона активна й гнучка в поведінці, як правило, більше задоволена життям, уміє “вписатися” в нові соціальні структури й умови, пізнавати своїх партнерів по взаємодії та саму себе, виявляти свої кращі характеристики, ефективно здійснювати обмін інформацією, міжособистісний вплив, взаємне орієнтування й узгодження дій для організації спільної діяльності, досягати взаєморозуміння під час спілкування, протистояти стресовим чинникам та конфліктогенам. Унаслідок цього полегшується взаємодія між індивідами, збільшується ймовірність досягнення поставлених індивідом цілей, відбувається підтвердження або й підвищення соціального статусу особистості в групі, що зумовлює виникнення суб'єктивного відчуття життєвого успіху, підвищення рівня домагань та формування потреби й психологічної готовності до соціального зростання. Таким чином, індивідуальна мобільність не тільки висуває певні вимоги до комунікативних якостей та здібностей особистості, але й максимально сприяє роз-

виткові особистості через підвищення відповідності між структурою її власних потреб і соціальною цінністю місця, яке вона посідає в системі суспільних відносин.

Низький рівень комунікативної компетентності особистості приносить шкоду не тільки самій людині, але й тій соціальній організації, в якій вона живе й діє. Нерозвиненість комунікативного потенціалу викликає психологічний дискомфорт і когнітивний дисонанс, призводить до неадекватних реакцій, помилок, до невідповідності поведінки людини тим вимогам, які висуваються ситуацією взаємодії. Унаслідок повторення невдач у спілкуванні людина нерідко переживає внутрішньоособистісний конфлікт, показниками якого можуть бути: суперечливість “образу Я”, зниження самооцінки, усвідомлення свого стану як безвихідного, труднощі в прийнятті рішень, суб’єктивне визнання наявності проблеми ціннісного вибору, сумніви в істинності мотивів, якими людина раніше керувалася, психоемоційна напруга, значні негативні переживання, зниження якості й інтенсивності діяльності, спілкування, зниження задоволення від діяльності, негативний емоційний фон спілкування. Інтегральними показниками інтранерсонального конфлікту є порушення нормального механізму адаптації та посилення психологічного стресу [1].

Досить часто люди, які мають стійкі комунікативні труднощі, стають учасниками міжособистісних і навіть міжособистісно-групових конфліктів – через не вміння репрезентувати свою позицію, адекватно пізнавати своїх партнерів по спілкуванню, домовлятися й досягати взаєморозуміння з ними. Іноді, незважаючи на недостатньо високий рівень комунікативної компетентності, вони досягають значних успіхів у житті, але значно частіше ці люди не можуть повною мірою розкрити свій потенціал. Саме із цієї причини вчені, які досліджують проблему вдосконалення професійної підготовки спеціалістів соціонічного типу, все більше уваги надають розвитку їх комунікативних здібностей.

Комунікативна компетентність не є сталою особистісною характеристикою, її рівень може змінюватися. Вона формується в процесі життєдіяльності людини й виявляється в міжособистісних контактах; на неї мають вплив як природні, так і соціальні чинники. Основними джерелами набуття людиною компетентності в спілкуванні дослідники називають: життєвий досвід, загальну ерудицію людини, вивчення художньої та наукової літератури, спеціальні наукові методи (розв’язання комунікативних завдань, соціально-психологічний тренінг), соціонормативний досвід народної культури, знання мови спілкування, досвід міжособистісного спілкування в діловій та неформальній сферах, досвід сприймання мистецтва (Ю.Емельянов, Л.Петровська, Є.Руденський та ін.) [2; 9; 12; 14]. Отже, рівень комунікативної компетентності залежить як від самої людини, так і від вимог суспільства. Тому важливо постійно працювати

над розвитком своїх комунікативних здібностей, подоланням труднощів у спілкуванні та підвищенням психологічної стійкості, здобувати нові знання, удосконалювати вміння і навички спілкування, прийомми взаємодії, способи соціально-психологічної адаптації.

Висновки. Будь-які соціальні переміщення відбуваються в умовах спілкування та взаємодії індивіда з іншими людьми чи соціальними групами. Підвищенню рівня індивідуальної мобільності сприяє комунікативна компетентність особистості.

Комунікативна компетентність – це інтегральна якість особистості, яка формується в діяльності та спілкуванні, і є умовою успішного контакту з іншими людьми та спільнотами. Комунікативна компетентність є важливим чинником, що забезпечує готовність індивіда до входження в нові соціальні групи та здобуття ним нового соціального досвіду, сприяє успішній особистісній самореалізації, оптимальній зміні статусу особистості в групі й досягненню престижу, переведенню потенційної мобільності в реальну, фактичну.

Перспективи подальших досліджень цієї проблеми вбачаємо в експериментальному вивченні взаємозв’язку показників комунікативної компетентності особистості та окремих аспектів її соціальної мобільності.

1. Андупов А. Я. Конфликтология : учеб. для вузов / А. Я. Андупов, А. И. Шипилов. – М. : ЮНИТИ, 2002. – 551 с.
2. Емельянов Ю. Н. Активное социально-психологическое обучение / Ю. Н. Емельянов. – Л. : ЛГУ, 1985. – 167 с.
3. Емельянов Ю. Н. Обучение паритетному диалогу / Ю. Н. Емельянов. – Л. : ЛГУ, 1991. – 106 с.
4. Кабардов М. К. Типы языковых и коммуникативных способностей и компетенции / М. К. Кабардов, Е. В. Арцишевская // Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – С. 34–49.
5. Карнеги Д. Как приобретать друзей и оказывать влияние на людей / Д. Карнеги; [пер. с англ. Ф. П. Красавина]. – К. : Наукова думка, 1991. – 224 с.
6. Коваліско Н. Сучасні типи соціальної мобільності населення / Н. Коваліско // Соціальна психологія. – 2007. – № 2. – С. 48–60.
7. Коць М. О. Комунікативна компетентність як складова професіоналізму майбутнього педагога / М. О. Коць // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 1. – С. 52–55.
8. Куницына В. Н. Межличностное общение: Учебник для вузов / В. Н. Куницына, Н. В. Казаринова, В. М. Погольша. – С. Пб. : Питер, 2001. – 544 с.
9. Москаленко В. В. Соціальна психологія: підручник / В. В. Москаленко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
10. Обозов Н. Н. Психология межличностных отношений / Н. Н. Обозов. – К. : Либідь, 1990. – 191 с.

11. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: підручник : у 2 кн. / Л. Е. Орбан-Лембрик. -- К. : Либідь, 2004. -- Кн.1: Соціальна психологія особистості і спілкування. -- 2004. -- 576 с.
12. Петровская Л. А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг / Л. А. Петровская. -- М. : Изд-во МГУ, 1989. -- 216 с.
13. Психологический словарь / [авт.-сост. В. Н. Копорулина, М. Н. Смирнова, Н. О. Гордеева, Л. М. Балабанова ; под общ. ред. Ю. Л. Неймера]. -- Ростов н/Д. : Феникс, 2003. -- 640 с.
14. Руденский Е. В. Социальная психология : курс лекций / Е. В. Руденский. -- М. : ИНФРА-М ; Новосибирск : НГАЭиУ, "Сибирское соглашение", 1999. -- 224 с.

Відомості про автора:

Вітнок Надія Романівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Абдюкова Н. В. -- кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Литвин-Кіндратюк С. Д. -- кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогічної та вікової психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

УДК 316.356.2: 316.483
ББК 88.56

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗЛУЧЕННЯ ЯК НЕНОРМАТИВНОЇ КРИЗИ СІМ'Ї

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті розглянуто соціально-психологічні особливості процесу розлучення подружжя, а саме його причини, структуру та наслідки.

Ключові слова: розлучення, криза сім'ї, неповна сім'я, деформації виховання дітей.

In the articles considered social psychological features of process of divorce of the married couples, namely his reasons, structure and consequences.

Key words: divorce, crisis of family, incomplete family, deformations of education of children.

Постановка проблеми. Роль психологічно здорової сім'ї для поступу нації важко переоцінити, адже сім'я, як мала соціальна група, є фундаментом і водночас рушійною силою практично всіх суспільних процесів (культурних, політичних, економічних тощо). Проте сучасний інститут шлюбу та сім'ї суттєво відрізняється від традиційних уявлень про нього. Цьому сприяє зростання кількості громадянських шлюбів та інших альтернативних форм співжиття, надто ранній вік вступу до шлюбу, викривлення сексуальних норм, різке збільшення неблагополучних сімей, зниження батьківського авторитету, підвищення рівня агресії щодо дітей тощо. Однею з найважливіших суспільних проблем нашого часу є проблема розлучення подружжя й виховання дітей у розлученій сім'ї.

За статистичними даними, близько половини шлюбів у різних країнах світу (США, Канада, Росія, Україна та ін.) розпадаються, хоча за своєю стресогенністю в списку життєво важливих для людини подій розлучення посідає друге місце після смерті одного з партнерів і випереджує такі події,

як поділ майна подружжя, тюремне ув'язнення, смерть найближчих родичів, важка хвороба [8, с.766–767].

Феномен розлучення широко висвітлюється в соціальній психології. Зокрема, особливості психотерапевтичного й консультативного супроводу розлученої сім'ї розглядають у своїх працях Н.Аккерман, Ю.Альошина, Е.Г.Ейдемільер, А.П.Єлізаров, Г.Навайтіс, К.Мілютіна, В.В.Юстцік та ін. Глибокий теоретичний аналіз психологічних аспектів процесу розлучення зустрічаємо в працях О.О.Бодальова, О.І.Бондарчук, А.Я.Варги, П.В.Грішиної, О.А.Карабанової, Г.Крайга, Ф.Райса, В.В.Століна, В.С.Торхтія, В.М.Целуйко, А.Б.Шнейдер та ін. Ряд дослідників вивчає питання виховання особистості дитини в сім'ї, що розлучилася (М.І.Буянов, Б.І.Кочубей, П.В.Малярова, С.К.Нартова-Бочавер, В.Сатір, Г.Фігдор, Г.М.Федоришин та ін).

Метою нашого дослідження є теоретичний аналіз основних соціально-психологічних особливостей процесу розлучення як ненормативної кризи сім'ї.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розлучення, з одного боку, – юридичне розірвання шлюбу за життя подружжя, з іншого, – результат кризового розвитку стосунків подружньої пари, головним змістом якого є стап дисгармонії, зумовлений порушенням гомеостазу сімейної системи.

Процес розлучення має свої причини, специфіку й наслідки. Загалом, існує дві концепції розлучення: концепція “поштовху” і концепція “зворотного розвитку”. Перша спрацьовує за умови психологічної готовності партнерів до розірвання шлюбу й виходить з положення, що в такому випадку певні кризові явища неминуче спричиняють руйнацію сімейної системи (наприклад, подружня зрада, смерть одного з партнерів, арешт, хвороба тощо). Концепція “зворотного розвитку” діє за схемою (симпатія – кохання – зближення – охолодження – роздратування – розлучення) і підтверджується, коли в сім'ї низький рівень взаємовідносин, відвертості й задоволення сексуальними стосунками [12, с.470].

Зростання кількості розлучень учені пояснюють декількома групами чинників. Так, за спостереженнями К.Аронс, до розлучення призводять економічні, політичні, національні й релігійні відмінності між партнерами. Крім того, кількість розлучень зменшується в часи економічного спаду в суспільстві й зростає в період підйому; у часи соціальних потрясінь кількість розлучень збільшується [3].

Е.Тійт указує на особистісні чинники ризику (індивідуально-типологічні особливості партнерів, досвід подружнього життя генетичної сім'ї, стан соматичного й нервово-психічного здоров'я, соціально-демографічні характеристики тощо); історію створення сім'ї (умови знайомства, особливості дошлюбного спілкування, мотивацію шлюбу, сумісність і первинну

адаптацію партнерів); несприятливі умови функціонування сім'ї (житлові, матеріальні, депривацію основних потреб, девіантну поведінку одного з партнерів, низьку ефективність ролівої поведінки, сексуальну дисгармонію, високу конфліктність) як основні причини кризи сім'ї [11, с.721–733].

Деякі дослідники дійшли висновку, що розлучення спричиняють кардинальні зміни в шлюбно-сімейних стосунках (високий рівень жіночої зайнятості, високий освітній рівень жінок, виникнення суперечностей між виробничими й материнськими функціями [2; 12].

Розлучення – це процес, який, як правило, є наслідком тривалих сімейних конфліктів. Сім'я у своєму розвитку проходить певні життєві цикли, на кожному з яких виникають специфічні кризи. Сімейні стосунки – явище динамічне: вони або поступово розвиваються (якщо партнери в той чи інший період уміють адаптуватися до оточуючої реальності), або руйнуються (якщо відбуваються дезадаптивні процеси). Виходячи із цього, Н.Аккерман виокремлює три рівні класифікації непродуктивної подружньої взаємодії: описовий, генетичний і функціональний. Описовий містить сексуальне незадоволення, економічну чи соціальну невлаштованість, постійні сварки, незрозуміння, відчуження, проблеми комунікації, ідентифікації, несумісність партнерів. Генетичний рівень відображає динаміку стосунків відповідно до життєвих циклів сім'ї: від дошлюбного спілкування до розлучення. Функціональний рівень стосується сфери основних конфліктів і способів їх подолання; викривлення чи відсутності багаточисельних функцій подружньої взаємодії, відсутності чи наявності комплементарності, стабільності, реалізму й потенціалу росту подружніх стосунків. З точки зору генетики, конфліктні подружні стосунки зумовлені мотивацією шлюбу, яка спричинює психологічні проблеми, накладає індивідуальний відбиток на взаємодію партнерів до і після розлучення.

До розірвання стосунків призводять такі мотиви створення сім'ї [1, с.234–235]:

1. Випадковий шлюб, наприклад, зумовлений вагітністю.
2. Шлюб, що почався як “пробний” або трансформувалася із сексуальних стосунків.
3. Шлюб як засіб утечі від конфлікту, викликаного протестом проти батьківської сім'ї або розчаруванням у коханні.
4. Організований шлюб як спосіб досягнення безпеки, вигоди чи об'єднання двох сімей.

З функціональної точки зору, причини подружніх розладів такі:

1. Незрілий або “захисний” шлюб, зумовлений переважно потребою одного з партнерів взаємодіяти з іншим (батьком) у ролі дитини.
2. Конкурентний шлюб, заснований на заздрості, ревнощах і захопленні суперником.

3. Шлюб з елементами невротичної комплементарності, в якому специфічні невротичні потреби одного з партнерів доповнюються іншим, причому інший “зцілює” конфлікти й тривоги.

4. Шлюб комплементарного “відігравання”, в якому обидва партнери неусвідомлено відчувають спільність у поведінці “відігравання” суперечливих спонукань.

5. Шлюб, що характеризується взаємним емоційним віддаленням, в якому задовільна рівновага між партнерами підтримується на основі певної емоційної холодності та ізоляції один від одного.

6. Шлюб типу “хазяїн – раб”, рольове партнерство, в якому один партнер розраховує на всебічний контроль з боку іншого, і жоден з них не є самодостатнім.

7. Регресивний шлюб, в якому превалує негативне ставлення до життя, спільне очікування неминучої катастрофи, домінує мотив абсолютної жертви.

О.А.Карабанова виокремлює найбільш поширені причини розлучення сучасних сімей: утрата кохання, поваги й довіри; подружня зрада; алкоголізм; домінування одного з партнерів, порушення ним норм демократичного спілкування в сім’ї; несправедливий розподіл домашніх обов’язків; втручання батьків у життя молодшої сім’ї; неузгодженість поглядів на виховання дітей, відсутність спільних інтересів, несумісність цінностей, сексуальна дисгармонія; насилля в сім’ї; професія партнера, що суперечить ціннісним, релігійним чи іншим переконанням іншого партнера; скоєння партнером злочину; небажання мати дітей; матеріальні чи житлові проблеми [6, с.249–252]

Незважаючи на основну причину розлучення, кожен із подружжя повинен вирішити для себе такі завдання: емоційно відокремитись від партнера (емоційне розлучення); фізично відокремитись (фізичне розлучення); узгодити питання поділу фінансів та майна (економічне розлучення); перебудувати стосунки зі значущим соціальним оточенням (соціальне розлучення); домовитись про участь у вихованні дітей (сумісне батьківське розлучення); узгодити розлучення з релігійними канонами (релігійне розлучення) [6, с.254].

Загалом, процес розірвання шлюбу проходить такі етапи [2; 6; 12]:

1. Етап обдумування й прийняття рішення про розлучення, для якого характерне наростання деструктивності й дисгармонійності сімейних стосунків, хронічні конфлікти, тривожність, розчарування, емоційна холодність, ворожість і дистантність у стосунках між партнерами; асиметрія динаміки емоційного розлучення, обговорення з партнером можливості розірвання шлюбу, окреме проживання:

2. Етап планування ліквідації сімейної системи, що починається з моменту прийняття одним із партнерів остаточного рішення про розірван-

ня шлюбу. У стосунках між подружжям присутнє високе емоційне напруження, фрустрація, перерозподіл основних функцій сім’ї, її рольової структури.

3. Етап сепарації – припинення спільного ведення господарства і спільного проживання подружжя (фізичне відділення партнерів, поділ майна, трансформація сімейного образу “Ми” в “Я” і “Ти”, афективна переоцінка стосунків з партнером тощо).

Період після розлучення умовно поділяється на три фази: фазу після розлучення (триває від кількох місяців до одного року); фазу перебудови (2–3 роки); фазу стабілізації (2–3 роки).

Фазу після розлучення можна назвати “зруйнованим домом”, це період кризи й побудови нового стилю та способу життя в умовах неповної сім’ї. Розлучення сприймається особистістю як доказ її неповноцінності, призводить до гострого переживання нею власної неспроможності, невпевненості в собі, самозвинувачення, депресії. Обидва партнери відчувають особистісний крах, проте ініціатор розлучення, як правило, контрольне ситуацію, а його партнер почуваеться безсилим, безутішим. Особливо гостро переживають руйнування сім’ї жінки, для них характерне переживання страху й відчаю, втрати смислу життя, низька самооцінка. Чоловіки почуваеться самотніми, пригніченими, розгубленими, у них порушується апетит і сон, знижується інтерес до професійної діяльності, з’являється пристрасть до алкоголю та сексуальні розлади.

Фаза перебудови характеризується виробленням стійкого ставлення до партнера (позитивного чи негативного) і нестійкого внутрішнього емоційного стану (від депресії до необгрунтованої ейфорії). На цій фазі переживання відторгнення й емоційної порожнечі може підштовхнути когось із колишніх партнерів активно шукати свою “половинку”. Такий пошук найчастіше є компенсаторною реакцією людини на втрату й проявляється у вигляді заміщення втраченого новим партнером і “відновлення” кохання чи сексуального зв’язку або ж об’єктом накопичених почуттів стає дитина. Перший сценарій розвитку подій найчастіше спостерігається в мужчин і в багатьох випадках завершується другим розлученням. Мотивом “скороспільного” шлюбу є почуття безпеки, партнер не розглядається як найбільша цінність, він є інструментом для досягнення цього почуття. Другий сценарій найбільш характерний для жінок, оскільки виховання дитини забирає багато часу й зменшує можливості для пошуку іншого партнера.

На фазі стабілізації колишні партнери стабілізують свої стосунки, мотиви помсти, образи втрачають актуальність, подолання страху й тривоги через відновлення соціальних зв’язків створюють передумови для утворення нової сім’ї.

Е.Кюблер-Росс вивчила й узагальнила переживання смертельно хворих людей. Її висновки відображають психологічний стан розлученого по-

дружжя, оскільки розпад сім'ї є значною втратою для обидвох партнерів. На її думку, людина послідовно переживає п'ять етапів утрати: заперечення, гнів, депресію, торг, прийняття [9, с.22–23].

На стадії заперечення людина вважає інформацію про втрату помилковою чи такою, що стосується когось іншого, діагноз неправильним тощо. Коли інформація підтверджується, настає стадія гніву. Людина звинувачує лікарів, оточення, рідних, нарікає на власну долю, на Бога, бо не може змиритися з тим, що саме вона має перенести втрату. Далі її охоплює відчай, вона усвідомлює безнадійність ситуації, втрачає інтерес до життя й поступово занепадає в депресію. Але жадає до життя все одно пермагає, і тоді починається стадія торгу. Людина приймає рішення змінитися, наприклад, позбутися шкідливих звичок, переглядає своє ставлення до багатьох людей і речей, дає обіцянку жити праведно. І накінець настає стадія прийняття, внутрішнього умиротворення та спокою. Людина усвідомлює, що втрата неминуха, і в неї залишився час на інші корисні справи. Слід зазначити, що люди не обов'язково переживають усі вищевказані стадії, проте переживання втрати іншої людини, як правило, містить зазначені реакції.

Модель Е.Кюблер-Росс стала класичною, оскільки переважна більшість інших концепцій або відштовхуються від неї, або перекликаються з нею.

Аналізуючи розлучення як соціально-психологічний феномен, В.А.Сисенко вказує на наслідки цього процесу: більша частина жінок не має можливості створити нову сім'ю, внаслідок чого знижується їх репродуктивна функція; зростає кількість неповних сімей, в яких діти не можуть отримати гармонійне виховання; життя без батьківського авторитету глибоко впливає на поведінку та успішність дітей у навчанні; розлучення має важкі фізіологічні наслідки як для батьків, так і для дітей; після розлучення самотність стає складною соціально-психологічною проблемою для мільйонів людей [10, с.576–599]. Крім цього, у розлучених людей спостерігається зростання алкогольної залежності, суїцидів, ризику психічних захворювань [1; 11]. Кожна розлучена сім'я повинна змінити практичний стиль життя, розподіл фінансів, батьківські ролі, моделі спілкування й соціальні контакти [8, с.806]. Тому налагодження взаємодії колишнього подружжя суттєво допомагає пережити кризовий построзлучний період й адаптуватись до нових умов життя.

Виокремлюють такі типи взаємовідношень розлученого подружжя [5]:

1. “Відмінні батьки” – характеризуються високим рівнем взаємодії та комунікабельності, цікавляться життям один одного, зберігають позитивне ставлення до минулих стосунків.

2. “Колеги, що співпрацюють” – характеризуються середнім рівнем взаємодії і високою комунікабельністю, в основному, добре співпрацюють стосовно виховання спільних дітей; їх загальною рисою є вміння поділити свої партнерські стосунки й батьківські обов'язки.

3. “Сердиті союзники” – мають середній взаємовплив і низьку комунікабельність, відчувають напруження в ставленні один до одного, інколи навіть ворожість, часто суперечки вирішують через суд і спілкуються тільки в разі побудови планів для своїх дітей.

4. “Запеклі вороги” – це партнери, що майже не взаємодіють, а якщо і вирішують якісь питання, то тільки через суд, проте характеризуються невротичною залежністю один від одного.

5. “Дует, що розпався” – об'єднує пари, які розійшлися і взагалі не контактують. Як правило, це неповні сім'ї, в яких нема місця для колишнього партнера.

Взаємодія між розлученими партнерами значною мірою залежить від того, наскільки швидко вони адаптуються до своїх нових ролей: самотнього чоловіка й самотньої жінки. Жінки сприймають емоційний бік розлучення більш інтенсивно, проте швидше, аніж чоловіки, приходять до психологічної рівноваги. Чоловіки певний час “забувають” проблеми, але потім відчувають глибоке довготривале незадоволення.

Розлучення накладає вагомий відбиток на особистісний розвиток дітей і процес їх подальшої соціалізації. Оскільки діти частіше залишаються з матір'ю після розлучення, їй дуже важливо вибрати правильну виховну стратегію. А.Я.Варга виокремив неадекватні типи материнського ставлення до дитини [4]:

1. Заміщуючий тип ставлення матері до сина. Матір нав'язує синові роль чоловіка, глави сім'ї, перекладає відповідальність на його плечі, шукає в ньому опору та підтримку, всіляко підкреслює необхідність турботи про неї. У діаді батько-дочка такий тип ставлення не провокує проблем сімейного виховання, оскільки нав'язуючи дочці роль господині дому, батько не претендує на її виняткову увагу до нього.

2. Симбіотичний зв'язок матері з дитиною. Головною відмінністю цього зв'язку є те, що у свідомості матері вони з дитиною неподільні, є одним цілим. Виховання здійснюється за типом гіперопіки (як спотвореної, так і домінуючої) з низьким ступенем емоційної диференціації. Гіперопіка часто зумовлена домінуванням мотиву емоційного контакту з дитиною. У цьому випадку перебільшена турбота матері виражає її власну гостру потребу в емоційних стосунках і страх самотності. Часто причиною гіперопіки стає фобія втрати дитини, тривожне очікування можливого нещастя.

3. Позбавлення батьківської любові. Такий тип стосунків будується на розумінні любові як інструмента для маніпуляції дитиною, як нагороди, яку треба заслужити.

4. Виховання шляхом актуалізації почуття провини. Приводить до деформації особистісного розвитку дитини, стимулює розвиток караючої самосвідомості, низької самооцінки й самоприйняття.

Б.І.Кочубей указує на декілька “спокус”, які очікують матір, що залишилася без чоловіка, і призводять до її помилкової поведінки в ставленні до дітей [7].

Спокуса 1 – життя для дитини. Для такої жінки не існує рідних, близьких, дозвілля, особистого життя; смисл свого існування вона бачить у дитині, формула, якою вона керується – “Я не можу собі дозволити...”. Дитина повинна слухати тільки маму у виборі друзів, в результаті коло її спілкування звужується, дитина замикається в собі, її хвороблива прив’язаність до матері все більше посилюється. Приблизно в підлітковому віці дитина починає усвідомлювати, що мати не лише пожертвувала власним життям заради неї, але й вимагає, щоб вона поступилася своїми життєвими планами. Рано чи пізно така ситуація викликає в душі дитини протест, бунт. Хлопчик, що виріс у такій сім’ї, часто шукає пару за образом і подобою матері – таку ж ніжну й турботливу, що опікується та любовно контролює кожен його крок. Дівчинка, протестуючи проти материнських обмежень, гіперопіки, позбавлена реалістичних уявлень про чоловіків, може здійснити непередбачувані вчинки.

Спокуса 2 – боротьба з образом чоловіка. Типовою реакцією жінки на відхід чоловіка із сім’ї є гнів, відчуття несправедливості. Тому часто вона намагається всі свої зусилля спрямувати на його розвінчування, таким чином знімаючи свою частку провини за недалеке сімейне життя. У дитини за роки спільного проживання з батьком склався певний стереотип, який матір будь-якою ціною хоче зруйнувати. Цей стан найбільш характерний для перших місяців після шлюбу, іноді він триває довше. Така мати, як правило, вкрай негативно ставиться до зустрічей дитини з батьком, іноді їх взагалі забороняє. Подібна тактика може призвести до двох наслідків: постійні критичні й грубі відгуки про батька підривають у хлопчика віру в себе як чоловіка, як у людину, що заслуговує на повагу; внаслідок недостатнього життєвого досвіду дитина переносить часткове, індивідуальне на загальне, повсякденне. Образ віроломного, підлого, егоїстичного батька набуває збірного значення: звідси і “зворотна жорстокість”, спрямована на однокласників, сусідів і зовсім сторонніх людей. У дочки погане ставлення до батька, що залишив сім’ю, легко переходить у недовіру до всього чоловічого роду, представники якого в її уяві – це небезпечні створіння, здатні лише обманувати жінок.

Негативні почуття матері до батька не переконують дитину в тому, що він поганий: вона продовжує його любити й кидається поміж двома вогнями. У майбутньому така сімейна атмосфера може стати причиною роздвоєння психічного життя та особистості дитини.

Спокуса 3 – спадковість. Деякі матері починають боротьбу не тільки з образом чоловіка, але й з тими негативними (на їх думку) його рисами, які вони спостерігають у дітей. Відхилення від норми в поведінці сина матір розцінює як неможливість будь-що зробити через вплив “поганих генів”. Таким чином вона намагається зняти із себе відповідальність за помилки, допущені у вихованні дитини.

Спокуса 4 – спроба купити любов дитини. Оскільки після розлучення дитина найчастіше залишається з матір’ю, це ставить батьків у нерівне становище: батько бачить її здебільшого у вихідні. У подібних ситуаціях у матері може виникнути бажання “перекупити” батьківську любов і вона починає задаровувати дитину, яка орієнтується лише на матеріальний бік своїх стосунків з батьками, прагне будь-якою ціною досягти для себе вигоди. Надмірна увага може сформувати в неї нескромність, завищену самооцінку, тому що вона усвідомлює, що боротьба батьків за її любов не пов’язана з якимись її особистими заслугами.

Основою вищевказаних спокус є невпевненість жінки у своїй любові до дитини, у міцності своїх зв’язків зі світом. Після втрати чоловіка вона найбільше боїться, що й дитина може її розлюбити, тому намагається будь-як її прив’язати. Внутрішня дисгармонія дорослого в построзлучній кризі накладає відбиток на формування особистості дитини, тому що діти часто сприймають події, орієнтуючись на реакцію дорослих. Розлучення завжди викликає в дітей психічний злам і глибокі переживання, тому дорослим необхідно враховувати обставини, які відбиваються на психічному розвитку дитини в подібній ситуації.

Висновок. Підсумовуючи, можемо констатувати, що теоретичний аналіз розлучення як ненормативної кризи сім’ї дає підстави стверджувати: а) розлучення має як індивідуальні, так і соціально-економічні причини і є результатом кризового розвитку стосунків подружньої пари; б) процес розлучення має певну структуру й динаміку, яку слід враховувати в процесі консультування подружжя; в) розлучення має серйозні негативні наслідки як для суспільства, так і для подружжя. Проте найсерйознішим наслідком розлучення є деформації у вихованні дітей із неповної сім’ї.

1. Аккерман Н. Семейный подход к супружеским расстройствам / Н. Аккерман // Семейная психотерапия. – С. Пб. : Питер, 2000. – 512 с.
2. Андреева Т. В. Семейная психология / Т. В. Андреева – С. Пб. : Речь, 2004. – 244 с.

УДК 315.477
ББК 88.5

ОСНОВНІ НАПРЯМИ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ МОБІЛЬНОСТІ ФАХІВЦЯ ПІД ЧАС НАВЧАННЯ У ВНЗ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології,
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

3. Аронс К. Развод: крах или новая жизнь? / К. Аронс. – М. : Мирт, 1995. – 178 с.
4. Варга А.Я. Идентификация с родителями и формирование психологического поля : (Критический подход к решению проблемы) / А. Я. Варга // Семья и формирование личности / [под ред. А. А. Бодалева]. – М., 1981. – С. 10–15.
5. Елизаров А. Н. Психологическое консультирование семьи / А. Н. Елизаров. – М. : Ось-89, 2004. – 400 с.
6. Карабанова О. А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования / О. А. Карабанова. – М. : Гардарики, 2004. – 320 с.
7. Кочубей Б. И. Зачем нужен папа / Б. И. Кочубей // Семья и школа. – 1990. – № 6. – С. 10–17.
8. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – С. Пб. : Питер, 2000. – 992 с.
9. Лютак О. З. Робота психолога в неповних сім'ях : навч.-метод. посіб. / О. З. Лютак. – Івано-Франківськ : Пп. Кузів, 2007. – 105 с.
10. Сысенко В. А. Чувство собственного достоинства и устойчивость брака / В. А. Сысенко // Психология семьи : учеб. пособ. / [под ред. Д. Я. Райгородского]. – Самара : БАХРАХ-М, 2002. – 752 с.
11. Тийт Э. Факторы риска, вызывающие расторжение брака / Э. Тийт // Психология семьи : учеб. пособ. / [под ред. Д. Я. Райгородского]. – Самара : БАХРАХ-М, 2002. – 752 с.
12. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений / Л. Б. Шнейдер. – М. : Апрель-Пресс, 2000. – 512 с.

Відомості про автора:

Лютак Оксана Зіновіївна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка 57, каб. 505
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Вітюк Н. Р. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Короньцька О. М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри вікової та педагогічної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

У статті висвітлюється актуальність підготовки професійно мобільного фахівця, який може ефективно працювати в динамічному суспільстві. Автор виокремлює основні напрями формування професійної мобільності спеціаліста у ВНЗ: закріплення позитивного професійного "образу Я", формування професійної культури й етики, розвиток особистості, її творчих здібностей, готовність до динамічного використання отриманих знань на практиці, комунікативна підготовка, становлення конкурентоспроможності спеціаліста, засвоєння психологічних механізмів вияву професійної мобільності, формування готовності до самоосвіти та навчання впродовж усього життя.

Ключові слова: професійна мобільність, розвиток особистості, професійна культура, навчання, самоосвіта, комунікативна підготовка.

The article explains topicality of training a professionally mobile specialist who can work efficiently in a dynamic society. The author singles out main trends of forming specialist's professional mobility in institutes of higher education: securing positive professional "I-image", forming professional culture and ethics, personal development of artistic abilities, willingness to dynamically put the acquired knowledge into practice, communicative training, formation of specialist's competitive ability, mastering psychological techniques for discovering professional mobility, forming readiness for self-education and life-long learning.

Key words: professional mobility, personal development, professional culture, learning, self-education, communicative training.

Актуальність проблеми. Сучасне українське суспільство характеризується високим рівнем динамізму в різних проявах життя. В умовах економічних, політичних перетворень, зміни в системі розподілу праці, наявності потужних інформаційних потоків, новітніх технологій, нестабільності суспільства загалом актуалізується питання мобільності особистості, яка може не тільки адекватно реагувати на різного роду зміни, зберігати власну психологічну цілісність, але й бути готовою до ефективно-ї життєдіяльності, до розвитку та самореалізації. Тому актуальною постає професійна підготовка фахівця нової формації, який здатен ефективно працювати в динамічних умовах.

Важлива роль у професійній підготовці спеціаліста належить освіті, навчанню у ВНЗ. Як відмічає І.Я.Зязюн, історично склалося так, що в Україні центрами формування еліти стали навчальні заклади, де створювалися умови самовдосконалення й самоствердження особистості. Сучасна реальна практика показує, що між вимогами ринку праці та отриманими у ВНЗ професійними знаннями, вміннями, навичками існує розбіжність, виникає незадоволення, з одного боку, від споживачів освітніх послуг, а з іншого – роботодавців, як наслідок – труднощі із працевлаштуванням, ускладнені адаптаційні процеси, невміння працювати з новими технологіями, потреба в переучуванні на новому робочому місці. Саме тому розв'язання цих проблем вимагає пошуку нових напрямів, шляхів професійної підготовки у ВНЗ, результатом якої відбувається становлення спеціаліста професійно мобільного, який не тільки має накопичені знання, але й уміє їх утілювати в практику, яка постійно змінюється, стає більш інформатизованою, технологізованою, будувати на основі цих знань якісно нові алгоритми вирішення завдань, навчатись та професійно вдосконалюватись.

Аналіз останніх публікацій стосовно проблеми, яка розглядається. Досить актуальною сьогодні постає проблема дослідження професійної мобільності фахівця (Н.Коваліско, С.А.Іванченко, Л.С.Пілецька, Р.В.Ірміа, І.В.Шекторенко та ін.). До проблеми професійної підготовки майбутніх фахівців звертались психологи, соціологи, педагоги (Г.О.Балл, А.Б.Добрович, В.О.Кан-Калік, Л.М.Карамушка, Н.В.Кузьміна, І.А.Зязюн, С.Д.Максименко, В.А.Моляко, Л.Е.Орбан-Лембрик, О.Ю.Панасюк, Л.А.Петровська, В.В.Рижов, В.А.Семиченко, Н.В.Чепелева, Т.С.Яценко та ін.). Сучасні науковці наголошують на потребі модернізації системи освіти у вищій школі задля підготовки фахівця відповідно до вимог динамічного суспільства (В.Г.Кремь, І.А.Зязюн, О.Г.Романовський, І.Д.Бех, С.О.Сисоєва, О.С.Пономарьов та ін.). Слід відмітити, дослідження вищевказаної проблеми має міждисциплінарний характер, оскільки, з одного боку, актуальним є підготовка професіонала до діяльності в будь-якій галузі, з іншого – передбачає системний підхід, включаючи як педагогічні, так і

філософські, психологічні, соціально-психологічні, інформаційно-технологічні та інші аспекти професійної підготовки.

Мета повідомлення: виокремити основні напрями становлення професійної мобільності спеціаліста під час підготовки у ВНЗ.

Швидкозмінність та швидкоплинність суспільних процесів, як відмічає С.О.Сисоєва, привела до розширення знань і необхідності засвоєння все більшого їх обсягу. Перед системою освіти постала важлива проблема: навчити людину не просто отримати знання, а розуміти отримані знання настільки, щоб застосовувати їх у нових виробничих і життєвих ситуаціях, виробляти, творити нові знання. Разом із тим наявність потужних інформаційних потоків передбачає вміння індивіда адекватно реагувати на їх кількість, відфільтровувати потрібне на даний момент і знати, де шукати нову інформацію в нових соціальних, професійних ситуаціях [16].

В умовах науково-технічного прогресу й прискорення темпів оновлення інформації конкретні знання досить швидко застарівають, технології змінюються швидше, ніж життя одного покоління людей. У зв'язку з цим зростає значення фундаментальної, загальнокультурної, світоглядної та методологічної підготовки студентів. Дослідники вказують, що навчальний процес треба спрямувати не тільки на засвоєння базових знань, а й на набуття в тих, хто навчається, потреби, умінь і навичок самостійно засвоювати нові знання та інформацію протягом усього життя, а також уміти ефективно використовувати отримані знання в практичному суспільному і професійному житті та діяльності.

Згідно О.С.Пономарьовим, завданням професійної освіти стає прищеплення їм навичок творчого мислення, умінь із системних позицій аналізувати складні проблемні ситуації, прогнозувати їх розвиток і можливі наслідки при різних варіантах прийняття та реалізації управлінських рішень. Треба сформулювати в майбутніх фахівців вміння бачити за окремими, на перший погляд, розрізненими фактами і явищами визначальні тенденції та перспективи. А це також вимагає певного рівня загальної, професійної та світоглядної культури, цілісність якої, як зазначалось вище, і є однією з визначальних педагогічних умов ефективного її формування [15].

Науковці наголошують на одному з напрямів освіти – підготовці людини за допомогою освіти до життя в динамічному суспільстві (В.Г.Кремень, С.О.Сисоєва, Л.Е.Орбан-Лембрик та ін.). Професійна підготовка повинна готувати молоду людину до життя в сучасному відкритому світі, допомогти людині будь-якого віку професійно визначитися в реаліях сьогодення, стати конкурентоспроможною на ринку праці. Як відмічає В.Г.Кремень, завдання освіти полягає в тому, щоб підготувати людину до продукування й сприйняття змін, до готовності вчасно відмовитись від старого досвіду і норм поведінки. У світі, де кожен мусить керувати вла-

спим життям, освіта на всіх рівнях (від дошкільної до висококваліфікаційних курсів) має прищеплювати навички опірності до життєвих труднощів. Ці навички передбачають творчий підхід до розв'язання проблем, критичне мислення, лідерські якості, бачення глобальної перспективи, впевненість у майбутній самореалізації в житті суспільства, здатність планувати своє життя в епоху суспільних змін, толерантність, сприйняття інших культур, релігій, цінностей, уміння спілкуватися з їх носіями [8]. Особистість повинна бути не тільки адаптованою до нових умов, але й виступати активним творцем цих змін, бути соціалізованою. Тому, на думку науковців, вища освіта має бути не лише механізмом передавання новим поколінням спадщини минулого, а й стати базою для підготовки індивіда до життя в суспільстві з новою культурою, сприяти його соціалізації. Як зазначає Л.Е.Орбан-Лембрик, одна із функцій освіти (у тому числі і вищої) – соціалізація особистості. Ця функція, охоплюючи процеси виховання, реалізується в діяльності та спілкуванні, передбачає процес різнобічного пізнання людиною навколишньої дійсності, пристосування особистості до наявної ситуації, активний вплив особистості на оточення відповідно до її уподобань та ідеалів, оволодіння навичками індивідуальної та групової праці, творчості, збагачення досвідом [12]. Сьогодні вища школа готує фахівців до життя в суспільстві, що характеризується значною динамічністю і зростанням ролі людського чинника. Чим вищий рівень розвитку суспільства, тим у більш розвинений соціальний простір вступає людина, тим більших стартових ресурсів вимагає її діяльність. Ця обставина ускладнює комплекс і технологію її соціалізації, передбачає збільшення її власних особистісних затрат на цей процес.

О.С.Пономарьов робить припущення, що професійна освіта поступово перстає бути суто професійною. Вона все більше покликана виконувати загальногуманістичні функції виховання та особистісного формування людини, її соціалізації, прищеплення загальної культури, навичок ефективного міжособистісного спілкування, високої соціальної і професійної мобільності. Тільки таким чином вища школа здатна підготувати своїх випускників до успішного життя й діяльності в умовах складного і динамічно мінливого світу [15]. Усе більше і більше вища освіта стає обов'язковим етапом у розвитку особистості. Вона стає дедалі масовішою, і цим самим створюються передумови для інноваційного розвитку, для переходу до науково-інформаційних технологій [8].

У такій ситуації актуалізуються процеси не тільки інформатизації й технологізації професійної підготовки, але й гуманізації, гуманітаризації навчання у вищій школі, особлива увага приділяється психологічній підготовці фахівця (В.О.Кан-Калік, Л.М.Карамушка, Н.В.Кузьміна, І.А.Зязюн, С.Д.Максименко, В.А.Моляко, Л.Е.Орбан-Лембрик, О.Ю.Панасюк,

Л.А.Петровська, В.В.Рижов, В.О.Кудін, В.Г.Кремень, Н.Г.Ничкало, О.І.Романовський, С.О.Сисоєва, Л.Л.Товажнянський та ін.).

Як відзначає В.Г.Кремень, глобалізація суспільства приводить до того, що в умовах нових науково-інформаційних технологій успіх справи, зрештою, буде вирішувати ступінь розвитку особистості. Тому важлива вимога, яку все частіше ставить сучасний світ перед професійною підготовкою, – це розвиток особистості, що й буде основним критерієм прогресивності будь-якої країни в умовах інформаційного суспільства.

І.А.Зязюн наголошує, що усвідомлення необхідності зміни наукових парадигм стимулює все більшу увагу дослідників до феномену духовно-психічного потенціалу особистості, до його соціально-психологічних аспектів [5].

Освіта у вищій школі має дві спрямованості – на людину і на професію. У підготовці спеціалістів для тієї чи іншої конкретної діяльності формування професійних умінь має бути невіддільним від смислового тлумачення самої професії. Якою б специфічною не була та чи інша діяльність, вона володіє смыслом лише в контексті людського існування у світі. У будь-якій діяльності, зрештою, реалізується не лише професійне завдання, але й чітко визначена життєва стратегія, в основі якої любов, обов'язок, достоїнство, мужність, совість. Тобто освіта має формувати не фахівця-експерта (що само по собі важливо), а самоцінну особистість, що реалізує себе в тій чи іншій професії, повнокровно живе у світі, переживає свою відповідальність за близьких, країну, планету [5].

Тенденції до розвитку особистості, розвитку людини, до скерованості навчального процесу на людину є сьогодні головними в процесі модернізації освіти в багатьох країнах світу, у тому числі й в Україні. Тому, як відмічають науковці, сьогодні перед вітчизняними педагогікою, психологією й акмеологією стоїть завдання розробки програм управління процесом становлення людини як професіонала, громадянина, гармонійно розвинутої на внутрішньоінтенційній основі цілісної особистості, здатної якомога повніше реалізувати свій потенціал на власну й загальносуспільну користь упродовж тривалого акме-періоду свого життя. Важлива роль у становленні професіонала належить вищій школі [10; 13].

Під професіоналізмом особистості розуміють сукупність психофізіологічних, психічних та особистісних змін, які відбуваються в процесі оволодіння знаннями та довготривалої діяльності, що забезпечують якісно новий, вищий рівень розв'язання складних професійних завдань. Професіоналізм передбачає не тільки наявність професійних знань, умінь та навичок, але й здатність їх ефективно використовувати в процесі діяльності, розвиток особистісних та професійних якостей [9].

Професійна підготовка у ВНЗ набуває нової ознаки в сучасному динамічному світі. За О.С.Пономарьовим, традиційна економіка, орієнто-

вана на матеріальне виробництво, все більш відчутно перетворюється на економіку знань. За цих умов освіта набуває характеру самодостатньої цінності і стає однією із життєвих потреб людини [15]. Реалії життя показують, що кількість бажаючих отримати вищу освіту суттєво зростає. Кожна молода людина усвідомлює, що можливості для професійного розвитку, росту, досягнення кар'єри відкриваються при здобутті вищої освіти. Відомі ситуації, коли просування по кар'єрній драбині (особливо в державних установах) обмежується не знаннями, здібностями особистості, професійними вміннями, а відсутністю вищої освіти. Крім того, очікується, що індивід, який закінчив ВНЗ, отримав, окрім професійної підготовки, ще й загальнотеоретичні знання, що відображається на рівні розвитку особистості. Цілком усвідомлюючи це, окремі студенти й не приховують, що вони не збираються працювати за спеціальністю, що для них важлива це кваліфікація, а певна система знань, певна культурна парадигма. Людина сама обирає – ставати конкурентоспроможним професіоналом за вже обраною спеціальністю чи на основі отриманої системи знань здобувати й опановувати новий вид діяльності. Проявляючи соціальну та професійну мобільність, відчуваючи потреби сучасного суспільства, такі індивіди знаходять “свою нішу” в суспільній практиці, проявляють готовність до навчання та самоосвіти, що сприяє їх професійному розвитку, досягненню вершин кар'єри. Тобто здобуття вищої освіти в поєднанні з професійною мобільністю індивіда дає змогу забезпечувати потреби суспільства й професійну самореалізацію особистості.

Проте ціліснішою буде ситуація, коли молода людина все ж таки продовжує професійну діяльність на основі отриманої у ВНЗ професійної підготовки. У цьому контексті важливим завданням вищої освіти постає збереження привабливості обраної “професії”, закріплення професійного самовизначення, професійної ідентичності, сформування позитивного професійного “Я-образу” (К.А.Абуханова-Славська, Є.Г.Єфремов, В.Я.Ляудіс, С.В.Конєва, О.М.Коропецька, Д.Сьюпер, Л.Б.Шнейдер та ін.). Як зазначають дослідники, професійна ідентичність є динамічним утворенням, що здатне до розвитку та змін упродовж життя. Тому вища школа повинна сприяти усвідомленню індивідом приналежності до певної професійної діяльності, до професійного середовища, здобуттю таких знань, умінь, навичок, які б дозволили молодій людині відчути себе професіоналом.

Актуалізується проблема формування професійної культури фахівця, яка, як свідчать науковці (Л.Е.Орбан-Лембрик, Л.М.Карамушка, В.І.Кремін, В.О.Кудін, Л.С.Нечипоренко, В.А.Семиченко, О.С.Пономарьов та ін.), є сьогодні невід'ємним елементом його професіоналізму взагалі та можливості успішної його самореалізації й досягнення життєвих

цілей та бажаного соціального статусу, важливою передумовою високої соціальної й професійної мобільності.

Важливим завданням навчання у вищій школі науковці (Л.Е.Орбан-Лембрик, В.І.Кабрин, Н.Р.Вітюк, С.Д.Максименко, В.В.Рижов, С.В.Терещук, М.В.Савчин, В.А.Семиченко та ін.) розглядають комунікативну підготовку майбутнього фахівця. Згідно з Л.Е.Орбан-Лембрик, у наш час на рівні особистості відбувається усвідомлення того, що без ґрунтовних соціально-психологічних знань і вмінь неможливо продуктивно будувати міжособистісні відносини, налагоджувати міжнародні контакти, сприймати та оцінювати інших людей, регулювати власну поведінку, здійснювати обмін думками, інформацією, впливати один на одного. Тобто у розвитку особистості комунікативні якості посідають чільне місце та є обов'язковою умовою виживання індивіда, способом життя, потребою, формою існування особи [11].

Розгляд комунікативної підготовки як компонента професійного становлення молоді людини актуалізується низкою вагомих чинників. 1. Зокрема, динамізм сучасного життя вимагає від людини прояву мобільності, в тому числі й професійної. Сама ж психологічна природа професійної мобільності побудована на комунікативних процесах, на вміннях установлювати контакти, вести переговори, реалізовувати ефективне спілкування відповідно до професійної, соціокультурної та етнопсихологічної ситуації тощо. 2. Іншим чинником постає розуміння спілкування як феномену, завдяки якому людина може пізнати навколишню дійсність та проявити себе, свої професійні й особистісні знання, вміння, навички. 3. Зростають вимоги до професіонала будь-якої галузі, що передбачають високий рівень розвитку комунікативного потенціалу спеціаліста. Будь-яка професійна діяльність здійснюється в певному соціальному середовищі, а отже, має комунікативну природу. Навіть якщо мова не йде про професії типу “людина – людина”, то будь-який вид професійної діяльності передбачає ділове спілкування та взаємодію з колегами, керівництвом, партнерами та іншими членами суспільства тощо. 4. Крім того, спілкування постає однією зі сфер соціалізації, розвитку особистості. А розвиток особистості, успішна соціалізація людини в швидкоплинному та швидкозмінному суспільстві – також завдання ВНЗ. 5. Важливим чинником є сама комунікативна природа навчальної діяльності.

У науці актуалізується дослідження моделі формування сучасного фахівця в умовах ВНЗ, який може ефективно працювати в сучасному суспільстві, враховуючи його динамізм, “інформаційний вибух”, процеси глобалізації, підвищені вимоги до спеціаліста будь-якої галузі, бути мобільним та конкурентоспроможним. Наукові розвідки дозволили узагальнити завдання, які при цьому повинна виконувати вища школа в сучасному суспільстві:

1. Розгляд вищої освіти як певної наукової, професійної парадигми. За такого підходу здобуття вищої освіти дозволяє змінювати спеціальність, отримати під час професійної підготовки знання, вміння, навички використовувати в іншому виді чи напрямі діяльності, враховуючи потреби суспільства та власні можливості до самореалізації [3; 15].

2. Зміна спрямованості навчального процесу. Та обставина, що людство вступило в період, коли зміна ідей, технологій, знань відбувається швидше, ніж зміна одного людського покоління, означає, що ні в школі, ні в найкращому університеті неможливо навчити людину на все життя. Постає завдання – навчити **самостійно** засвоювати нові знання й нову інформацію, виробити потребу в цьому, а також використовувати засвоєні знання для практичного життя як професійного, так і громадського [3; 4; 6; 8].

3. Формування готовності до навчання та самоосвіти впродовж життя [4; 8; 9].

4. Створення умов для розвитку особистості, формування всебічного світогляду [2; 3; 4; 5; 6; 8; 9; 11].

5. Формування морально-естетичного ставлення до обраної професії, становлення професійної культури та професійної етики [6; 9; 14; 15].

6. З метою гуманізації навчально-виховного процесу створити умови для поглибленого вивчення студентами гуманітарних дисциплін: філософії, психології, педагогіки, культурології, історії релігій тощо на основі широкого використання спецкурсів, факультетів та розробки заходів заохочення вивчення цих наук [4; 9; 14; 15].

7. Забезпечення комунікативної підготовки студентів, які б здобували вміння та навички ділового спілкування й взаємодії у професійних середовищах та в повсякденному житті (Л.Е.Орбан-Лембрик, В.І.Кабрин, Н.Р.Вітоок, С.Д.Максименко, В.В.Рижов, С.В.Терещук, М.В.Савчин, В.А.Семиченко та інші).

8. Розвиток творчих здібностей, знаходження творчих підходів до вирішення професійних ситуацій [3; 4; 6; 7; 9; 18; 19].

9. Створення у ВНЗ демократичного, культурного, творчого середовища шляхом встановлення демократизму на рівнях викладач – викладач, викладач – студент, студент – студент [15; 18; 19].

10. Системоутворюючим чинником професійної підготовки фахівця у ВНЗ є особистість педагога. На цьому наголошують численні дослідження науковців. Існує велика кількість праць, де розглянуто основні вимоги щодо особистості викладача вищої школи. Можна тільки додати, що, впливаючи на становлення професійно мобільного та конкурентоспроможного спеціаліста, викладач повинен сам бути професійно мобільним, готовим до оновлення знань, нових методів і технологій викладацької діяльності, бути самодостатньою особистістю.

Висновки. Узагальнення досліджень науковців щодо основних вимог та завдань сучасної вищої школи, аналіз теоретичних і прикладних розробок стосовно психологічних механізмів професійної мобільності дозволяє виокремити основні напрями професійної підготовки у ВНЗ такого фахівця, який міг би реалізувати себе в динамічному суспільстві, що переживає економічні, політичні, культурні трансформації, тобто бути професійно мобільним та конкурентоспроможним:

- Закріплення під час навчання професійного самовизначення, формування професійного “образу Я”, формування професійної культури та етики майбутнього спеціаліста.

- Створення умов для всебічного розвитку особистості (на основі гуманізації навчання), формування творчих здібностей, творчого підходу до розв’язання професійних завдань.

- Готовність до динамічного використання отриманих професійних знань, умінь у реальній практиці, що змінюється, – готовність до вияву вертикальної та горизонтальної професійної мобільності (як готовність до нових способів чи видів діяльності).

- Засвоєння психологічних механізмів вияву професійної мобільності фахівця під час навчання у ВНЗ.

- Комунікативна підготовка майбутнього спеціаліста.

- Формування готовності до самоосвіти, навчання та самовдосконалення під час підготовки у ВНЗ та впродовж подальшої професійної діяльності.

Перспективи подальшого дослідження. Існують значні напрацювання в галузі комунікативної, соціально-психологічної підготовки спеціалістів у різних галузях професійної діяльності, розвитку їх творчих здібностей. Постає потреба на основі важливих завдань сучасної вищої освіти інтегрувати ці численні напрацювання та розробити конкретні шляхи реалізації виокремлених напрямів професійної підготовки професійно мобільного фахівця.

1. Борисюк А. С. Професійна ідентичність і маргінальність фахівця / А. С. Борисюк // Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2008. – Вип. 13. – Ч. 2. – С. 26–33.

2. Боришевський М. Й. Психологічні механізми розвитку особистості / М. Й. Боришевський // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 3. – С. 26–33.

3. Гайворонская В. В. Личность преподавателя высшей школы в системе определяющих факторов формирования гуманитарно-технической элиты / В. В. Гайворонская // Проблемы та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. праць / за ред. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО та О. Г. РОМАНОВСЬКОГО. – Харків : НТУ “ХПІ”, 2003. – Вип.1 (5). – С. 372–381.

4. Драйден І. Революція в навчанні / Гордон Драйден, Джаннетт Вос ; пер. з англ. М. Олійник. – Львів : Літопис, 2005. – 542 с.
5. Зязюн І. А. Духовна еліта у суспільстві: інтелігентність і громадянськість / І. Я. Зязюн // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. праць / за ред. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО та О. Г. РОМАНОВСЬКОГО. – Харків : НТУ “ХПІ”, 2003. – Вип. 1 (5). – С. 32–41.
6. Іванченко С. А. Формування професійної мобільності майбутніх економістів у процесі навчання у вищих навчальних закладах : автореф. дис... на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.04 / Є. А. Іванченко ; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2005. – 20 с.
7. Коропецька О. М. Професійна ідентичність як психолого-педагогічна проблема вузівської підготовки майбутнього фахівця / Олеся Михайлівна Коропецька // Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2008. – Вип. 13. – Ч. 2. – С. 143–149.
8. Кремень В. Г. Модернізація системи освіти як важливий чинник інноваційного розвитку держави / В. Г. Кремень // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. праць / за ред. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО та О. Г. РОМАНОВСЬКОГО. – Харків : НТУ “ХПІ”, 2003. – Вип. 1 (5). – С. 3–9.
9. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління : посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / Лідія Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 568 с.
10. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : [підручник] : у 2 кн. Кн. 1 : Соціальна психологія особистості і спілкування / Лідія Ернестівна Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2004. – 576 [1] с.
11. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологічні засади спілкування : монографія / Лідія Ернестівна Орбан-Лембрик, Юзеф Подгурецькі. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2008. – 416 с.
12. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : : [підручник] : у 2 кн. Кн. 2 : Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія / Лідія Ернестівна Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2006. – 560 с.
13. Пальчевський С. С. Акмеологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / С. С. Пальчевський – К. : Кондор, 2008. – 398 с.
14. Погорелова Т. Ф. Сучасні аспекти побудови системи професійного виховання у вищій школі / Т. Ф. Погорелова // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. праць / за ред. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО та О. Г. РОМАНОВСЬКОГО. – Харків : НТУ “ХПІ”, 2003. – Вип. 1 (5). – С. 160–163.
15. Пономарьов О. С. Формування професійної культури фахівців у системі соціальної та соціальної підготовки / О. С. Пономарьов // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. праць / за ред. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО та О. Г. РОМАНОВСЬКОГО. – Харків : НТУ “ХПІ”, 2003. – Вип. 1 (5). – С. 164–173.
16. Сисоєва С. О. Проблеми сучасної освіти в контексті суспільних трансформацій / С. О. Сисоєва // Проблеми та перспективи формування

національної гуманітарно-технічної еліти: зб. наук. праць / за ред. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО та О. Г. РОМАНОВСЬКОГО. – Харків : НТУ “ХПІ”, 2003. – Вип. 1 (5). – С. 42–46.

17. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ Л. Л. Гуманизация образования и создание инновационных технологий управления большими социальными системами / Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. праць / за ред. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО та О. Г. РОМАНОВСЬКОГО. – Харків : НТУ “ХПІ”, 2003. – Вип. 1 (5). – С. 18–27.
18. Швед О. М. Вплив комунікативних особливостей студентів на ефективність навчання у вищому навчальному закладі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.07 / Оксана Михайлівна Швед ; Прикарпатський університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 20 с.
19. Шепеленко Т. Л. Формування комунікативних умінь студентів економічного університету в процесі вивчення психолого-педагогічних дисциплін : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : 13.00.04 / Тетяна Леонідівна Шепеленко. – К., 1999. – 19 с.

Відомості про автора:

Чуйко Оксана Михайлівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57, каб. 505
тел.: (0342) 59 60 15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Макарова Л. І. – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогічної та вікової психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Вітюк Н. Р. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИСХІДНОЇ ВЕРТИКАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЗІ СТРАТИ НАЙМАНОГО ПРАЦІВНИКА У СТРАТУ ПІДПРИЄМЦІВ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології,
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74

У статті аналізуються соціально-психологічні особливості представників страти найманих працівників і страти підприємців, з'ясовуються передумови та чинники висхідної вертикальної мобільності у страту підприємців.

Ключові слова: вертикальна мобільність, страта, підприємець, підприємницька діяльність, найманий працівник.

The social-psychological peculiarities of hired workers and entrepreneurs are analyzed in the article. Prerequisites and factors of vertical mobility in to the class (category) of entrepreneurs are also studied out in the article.

Key words: vertical mobility, entrepreneurs, entrepreneurial activity, hired worker, class, type, category.

Постановка проблеми. Нинішнє суспільство переживає трансформаційні кризові процеси, що супроводжуються значними змінами в середині різних соціальних груп, їх динамікою. Будь-які зміни вимагають переорієнтації особистісних механізмів виживання, самовизначення щодо місця в структурі суспільства та вибору індивідуальних адаптаційних концепцій. Криза – це необхідна закономірна стадія розвитку, яка характеризується вичерпністю одних ресурсів і потребою пошуку нових. Це оздоровлення, яке часто супроводжується загостренням больових моментів.

Одним із напрямів виходу із кризи є руйнування монополістичного становинця держави та врівноваження державної влади з владою численних недержавних утворень, серед яких не остання роль належить підприємницьким структурам. Збільшення верстви представників підприємництва можна розглядати як вагомий внутрішній резерв активації розвитку, локо-

мотив системних зрушень, гарант якісних соціальних трансформацій, а для людей – це ресурс виживання й адаптації до умов стрімкого зростання безробіття, погіршення соціального захисту. Попередня економічна криза в Україні активізувала людей до пошуку способів виживання. У цей час значна частина тих, хто працював на зарплату, покинули роботу й розпочали власну справу. За більш як десятилітній період хтось досяг хороших результатів, проте велика кількість підприємницьких починань не зайшла ресурсів ефективного функціонування. Чергова криза знову поставила під загрозу виживання підприємницької верстви.

Підприємництво – це багатоаспектне соціально-психологічне явище. Воно охоплює як сферу міжгрупових, внутрішньогрупових відносин, так і діяльність спільнот й окремої особистості, а також процеси організації цієї діяльності, яка детермінується потребами, мотивами, установками, ціннісними орієнтаціями [5; 7; 11; 12]. Аналізуючи соціально-психологічні аспекти підприємництва, науковці відзначають, що в сучасних умовах саме підприємництву належить функція підвищення добробуту суспільства та формування соціальної страти середнього класу – прошарку забезпечених людей із новим самоусвідомленням себе як активної економічної й політичної сили, здатної впливати на різні сторони життя. Підприємництво – це також одна з форм самореалізації особистості через власну справу. Зважаючи на важливість ролі підприємництва, на сучасному етапі науковий і практичний інтерес до формування підприємницької субкультури значно підвищився.

Сучасне суспільство, переживаючи гостру потребу в оновленні, забезпечує достатньо вільне пересування індивідів у системі стратифікації. Ми маємо можливість спостерігати за процесами масового відкриття підприємницьких структур і, з другого боку, їх занепаду та розпаду. У зв'язку із цим увагу науковців дедалі більше привертають питання щодо передумов і чинників активного чи пасивного пристосування особистості до наявних економічних і соціальних умов, її мобільності в міжгруповому та внутрішньогруповому просторі, здатності до стабілізації та розвитку власного потенціалу в нових умовах. Поняття соціальної мобільності та її видів, чинників, каналів опрацьовані в класичних працях західних і радянських соціологів і соціальних психологів: Алті, Р.Бендикса, С.Бляхмана, Генцбума, Д.Гласса, Дж.Голдторпа, О.Д.Данкена, Т.Заславської, С.Лінсета, Р.Ривкіної, Е.Саар, П.Сорокіна, Д.Треймана, М.Тітми, Д.Фезермана, Ф.Філіпова, Р. Хаузера, Г. Чередниченка, В. Шубкіна та ін. Серед українських дослідників питання соціальної мобільності розробляли М.Долішній, С.Макеєв, П.Коваліско, С.Оксамитна, О.Симончук, С.Войтович, І.Прибиткова, Л.Орбан-Лембрик та ін. [1; 2; 6; 8].

Поряд із розмаїттям досліджень соціальної мобільності, у вітчизняній науці мало уваги приділено питанню психологічних передумов, мотивів та

чинників, які детермінують мобільні процеси особистості зі страти найманого працівника чи службовця в страту підприємця. Більш ґрунтовного дослідження потребують також трансформаційні процеси, що відбуваються всередині особистості (психологічний аспект), яка рухається в новий стратовий простір і цим самим детермінує її певні зміни в соціальній структурі суспільства (соціальний аспект). Ураховуючи специфіку підприємницької діяльності, умови її реалізації, етичні й психологічні проблеми ринкового господарювання, постають питання: чи кожна людина може стати підприємцем й ефективно функціонувати в цьому стратовому просторі, чи можна навчитися підприємству і чи реально з допомогою певного соціально-психологічного супроводу сприяти розвитку психологічних характеристик успішного підприємства. З огляду на вищесказане, вважаємо дослідження проблематики соціально-психологічних чинників висхідної вертикальної мобільності особистості в страту підприємців актуальним і зумовленим практичною потребою.

Теоретичний аналіз проблеми. У дослідженні ми розглядатимемо мобільні процеси в контексті класових площин, в яких економічним виміром стратифікації є дохід, багатство, а соціально-психологічним – функціонування в певному міжгруповому та внутрішньогруповому просторі, наявність підпорядкованої підприємцю команди. Робертом Кійосакі був напрацьований квадрант грошового потоку. Він виокремлює чотири матриці – чотири класи людей (рис. 1).

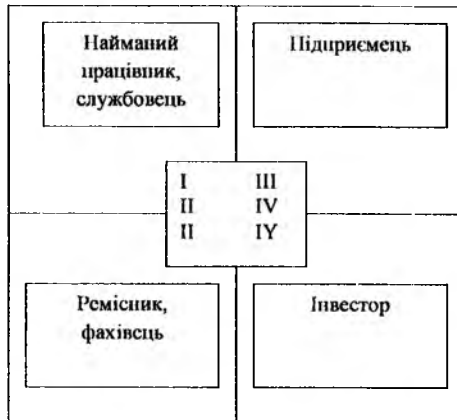

Рис. 1. Класовий поділ відповідно до квадранта грошового потоку Р.Кійосакі

Відображена класова система є відкритою. У відкритих системах стратифікації кожен член суспільства може змінювати свій статус, піднімаючись чи опускаючись по соціальній драбині завдяки власним зусил-

лям і здібностям, старанням й особистим досягненням. Мобільні індивіди починають соціалізацію в одному класі, а завершують в іншому. В історії бізнесу відомі факти, коли вихідці з малозабезпечених сімей ставали мільйонерами, а спадкові мільйонери втрачали своє становище й фінанси.

Тобто йдеться про те, що між цими стратами можливі міграції індивідів з одного соціального простору в інший як у висхідному, так і в низхідному напрямках. Попри відкритість міжстратового простору, середньостатистичний індивід у процесі життя переживає незначну динаміку руху, і тільки небагатьом вдається суттєво просунутись у висхідному напрямку, пройшовши декілька рівнів.

Механізм соціальної мобільності детермінований як об'єктивними, так і суб'єктивними чинниками. До першої групи слід віднести соціально-економічну ситуацію та норми суспільства, які контролюють процеси пересування індивідів. Суб'єктивні ж пов'язані з якісними характеристиками індивідів: демографічними, кваліфікаційними, особистісними якостями (свідомість, воля, спосіб мислення, цілі, інтереси, потреби, мотиви). В основі механізму мобільності зі страти найманого працівника в страту підприємця лежить структура ціннісних орієнтацій щодо свободи й відповідальності, характеру й змісту праці, рівня благ, фінансової незалежності тощо. Слід зважити також на суб'єктивне ставлення індивіда до мобільності. Управління мобільністю прямо пов'язане з бажанням переміщення в інший соціально-економічний простір. Під мотивами мобільності соціологи й психологи розуміють усвідомлені людиною причини та внутрішні усвідомлені чи неусвідомлені спонуки. Незадоволеність наявним станом речей, внутрішня потреба щось змінити у своєму житті є передумовою готовності до процесу мобільності.

Просування в іншу соціальну страту – це не просто зміна професії чи робочого місця. Зміна класу – це зміна способу мислення, базових установок, концепцій, світоглядних установок, зміна досвіду. Ці внутрішні трансформації Роберт Кійосакі порівнює з народженням метелика з гусениці, який заради свободи й життя покидає свій попередній простір (кокон) і набуває нових форм і характеристик [4].

Для того, щоб зрозуміти передумови й чинники мобільності індивідів у цій класовій структурі, необхідно чітко усвідомлювати відмінності між виокремленими соціальними просторами й тими установками й моделями мислення, способами дій, які сприяють фіксації індивіда на певному стратовому рівні. Розглянемо характерні ознаки представників цих страт.

Найманий працівник. Під терміном “найманий працівник” ми маємо на увазі індивіда, який реалізовує фізичну чи розумову діяльність за конкретну плату в системі підприємства, установи й знаходиться в підпорядкуванні. Представників страти найманих працівників вирізняє безо-

середня залежність від джерела доходів, а також відсутність частки у володінні власністю.

Освоєні цінності представників цієї страти – безпека, заробітня плата, а також ті привілеї й гарантії, які він отримує на своїй службі. Основні ризики щодо професійного розвитку залежать здебільшого не від нього, а від власника структури, в якій він працює. Зона свободи, впливу та можливостей дуже звужена. Якщо структура переживає складні часи, то вона активізовує звільнення насамперед від найманої робочої сили. Зона захисту одночасно є й зоною залежності.

Ціль найманого працівника – не робити помилок. Наймані працівники повинні здобувати вузькоспеціалізовані знання, щоб стати професіоналами своєї спеціалізації. Для досягнення успіху наймані працівники повинні знати правильні відповіді, здійснювати правильні дії. За помилки найманий працівник ризикує втратити частину привілеїв, гарантій, які були обіцяні роботодавцем.

Представників страти найманих працівників об'єднує те, що вони прагнуть надійного й вигідного робочого місця. Їх лякає невизначеність, невідомість. Основна причина того, що значна частина людей залишається у страті найманих працівників, криється в їх емоційній сфері. У більшості випадків, як показали результати нашого опитування, умовами, що тримають людину в першій страті, є:

- невпевненість у собі;
- недостатня віра в те, що вдасться організувати все належним чином;
- страх зазнати невдачі й залишитися без засобів до існування;
- страх щось змінювати.

Щодо типу поведінки, то представникам першої страти притаманні такі риси:

- очікування, коли їх підштовхнуть до роботи, потреба зовнішнього контролю;
- схильність до невротичних тривог, часте відчуття безнадійності, пасування перед труднощами;
- схильність до конформізму;
- доволі високий рівень ригідності.

Проведені нами бесіди, інтерв'ю із представниками першого сектора виявили, що наявність потенціалу, здібностей – це важлива, проте не головна умова мобільності. Безліч людей мають таланти, але не поспішають ними скористатися. Чому люди стримують свій ріст?

Річ у тім, що чим нижче людина розміщена на соціальній драбині, тим менше в неї відповідальності, турбот. Безробітного не можуть звільнити з роботи, бездомного не цікавлять кризові процеси на ринку, рядового вчителя не понизять у категорії. Коли фактично нічого немає – нічого втрачати.

Аналіз мотивів найманих працівників і службовців показав, що у 80% випадків робота для найманого працівника не є самостійною цінністю, а носить характер інструментальної цінності, тобто є засобом задоволення ряду потреб, а саме: 56% відзначили, що працюють заради заробітку, а 27% (працюючі в держустановах і на підприємствах) задовольняються гарантією стабільності зайнятості. І тільки 17% працюють через інтерес до виду діяльності чи змісту роботи. Загальний рівень задоволеності роботою серед найманих працівників дуже низький. Тільки 7% опитаних зазначили, що в основному задоволені. Незважаючи на наявний стан речей, на запитання “Чи готові ви щось змінити, взявши відповідальність на себе, і розпочати власний бізнес?” – 79% відповіли “Ні”. Виходячи з вищесказаного, при відкритості стратових структур, тобто за наявності потенційної можливості висхідної мобільності, інформація про можливість та ймовірну ефективність переходу в інший соціально-економічний простір переломлюється через певні особистісні установки, що відображається на позитивному чи негативному рішенні щодо реалізації акту мобільності. Аналізуючи особистісну мобільність у ринкових умовах, дослідники виокремлюють чотири типи індивідів [8, с.123]:

- активний тип – ті, хто психологічно готові до ринкових умов і почали змінювати свій життєвий устрій;
- потенційний тип – психологічно готові, але ще не переорієнтували життя за новими орієнтирами;
- вимушений тип – внутрішньо до ринку не готові, але щоб вижити вимушені змінювати життєвий устрій;
- “консерватори” – не готові психологічно й нічого не роблять, щоби щось змінити.

Ремісник, самозайнятий (сам собі бізнесмен, господар). Працює на себе, хороший спеціаліст у певній галузі, не має найманих працівників і нікому не підпорядковується. Не любить, щоб його дохід залежав від когось, щоб хтось претендував на його час, щоб робота здійснювалася під чийсь керівництвом. Відповідає сам за себе й розраховує тільки на власні сили [4; 10].

Переходячи з першого сектора в другий, індивід здобуває незалежність. Формування статусної позиції підприємця відбувалося в нашій державі в період кризи поступово, коли підприємництво вважалося чимось нестабільним і неprestижним. У пошуках фінансової незалежності й стабільності або ж творчого самовираження люди відкривали власну справу, створюючи та просуваючи певні цінності чи послуги, спрямовані на задоволення потреб певної групи споживачів. Часто спроби підприємництва здійснювалися паралельно з основною роботою, люди пробували свої сили здебільшого в торгівлі. Якщо запасна статусна позиція укріплювалася, зростав досвід, оборотний капітал – відбувався розрив із попереднім про-

стором й індивід пересувався в новий. Таким чином, колишній найманий працівник, втрачаючи соціальну захищеність, здобував нову міру свободи й переходив у другий сектор (самозайнятий ремісник, торговець).

Це доволі складний етап у розвитку. Адже в момент, коли особистість, хороший спеціаліст покидає структуру, яка до цього часу “живила” його, він свого роду покидає зону захисту, безпеки. У книзі М.Гербера “Миф о предпринимательстве” рішення розпочати свій малий бізнес характеризуються автором як “підприємницькі судороги” [9].

Цю страту наповнюють індивіди, які отримали хорошу освіту або мали змогу розвинути свої здібності й таланти під керівництвом наставника. У рідкісних випадках – це самоучки. Серед представників цієї групи часто панує думка про те, що так, як зроблять вони, інші не зроблять. Ця концепція й тримає їх у другому секторі, не даючи змоги розвивати й розширювати свій бізнес далі та рухатись у третій сектор.

Основними цінностями представників цього сектора є індивідуалізм, свобода, незалежність, авторитет майстра своєї справи.

Яким би великим не був потенціал однієї особистості, він має свої обмеження. Розширювати власну справу можливо за наявності команди – групи людей, які своїми ідеями, здібностями, часом та іншими ресурсами примножують потенційні можливості засновника бізнесу.

Підприємець – це особистість, яка відкриває нові шляхи для обороту капіталу, особисто бере участь у формуванні початкового капіталу фірми, робочої команди й управляє нею, несе матеріальну відповідальність за результати діяльності фірми, визначає стратегію розвитку й розподіляє прибутки. Розглянемо підходи до визначення підприємництва та особистості підприємця [5; 11; 12].

Одним із перших термінів “підприємець” дав визначення Річард Кантильйон, стверджуючи, що це господарюючий суб’єкт, який добровільно піддається ризику в процесі економічної діяльності. Підтримуючи цю точку зору, Адам Сміт, розглядав підприємця як власника капіталу, який заради реалізації своєї ідеї схильний до ризику. У своїй праці “Дослідження природи і причин багатства народів” А.Сміт визначає людину як автономного індивіда, якого рухають два мотиви: власні корисні інтереси та здатність до обміну.

Наприкінці XIX століття К.Менгер, Е.Бем-Баверк, Ф.Візер висунули суб’єктивно-психологічну концепцію, в основу якої поклали прагнення людини до задоволення власних потреб. На думку цих дослідників, підприємницька діяльність ініціюється окремими особистостями, які відкривають для себе вигоду певних видів діяльності. Вони розробляють творчу ідею й шляхом активації інших утілюють її в життя.

Й.Шумпетер (“Теорія економічного розвитку”) стверджував, що головною функцією підприємця є створення ним чогось нового, а також по-

долання супротиву соціального середовища. Цим самим він підкреслював такі якості підприємців, як цілеспрямованість, волева активність, креативність. Ідеї Й.Шумпетера знайшли підтримку в працях В. фон Хайска, який теж сутітєво підприємництва вбачав у пошуку й вивченні нових економічних можливостей.

Роберт Хізріч визначав підприємництво як процес створення чогось нового, що володіє вартістю, а підприємець – це людина, яка витрачає на все це час і силу, бере на себе увесь фінансовий, психологічний і соціальний ризик, отримуючи в нагороду гроші й задоволення досягнутим.

Підприємницька діяльність, як і будь-яка інша, має певну структуру. Вона включає в себе ціль, потреби, мотиви, знання, способи й засоби досягнення цілі, а також умови та дії. Й.Шумпетер виділяє три підприємницькі мотиви: потреба в пануванні, владі, впливові; прагнення перемоги, успіху в боротьбі із суперником, конкурентом і з самим собою; радість творчості від самостійного ведення справ.

А.Сміт, П.Друкер стверджують, що підприємцями рухає прагнення до комерційного успіху та отримання прибутку. Л.Абалкін, Ж.Масликова акцентують на прагненні до свободи у виборі напрямів і методів діяльності [10]. Слід також зважити на те, що в той час як найманий працівник у більшості випадків прагне задоволення своїх потреб, підприємець володіє здатністю виявити реальні потреби споживачів, а також орієнтуватись на потреби своїх працівників, не без власної користі, яка, проте, носить дещо інший характер і зовсім інші масштаби.

Інші дослідники серед мотивів підприємницької діяльності виокремлюють: бажання виділитись, проявити себе, задовольнити здорове честолюбство; бажання принести благо суспільству; задовольнити особисті потреби в лідерстві; потреба самоактуалізації, досягнення акме; прагнення, до творчості [5; 7].

Щоб утриматися на рівні страти підприємця, особистість повинна володіти внутрішньою мобільністю – здатністю терпіти невдачі (низхідна мобільність) і, мобілізувавши всі ресурси, продовжувати рух до поставленої мети (висхідна мобільність). У літературі часто зустрічається вислів “Сім разів упасти і вісім разів піднятися). У цьому контексті важливо згадати про дослідження Іллі Прігожина в галузі дисипативних структур. Зміст результатів дослідження полягає в тому, що під впливом сильного напруження, яке виникає в мозку як наслідок стресу від частих падінь і підйомів, змінюється процес мислення. Руйнуються попередні зв’язки й починають формуватися нові.

Відповідно до теорії Д.Маклеланда, індивідуальна економічна активність залежить від потреби досягнення успіху. Ученим було розроблено методики визначення параметрів потреби досягнення. Науковцями експериментально доведено, що у випадку переважання мотивації на досягнення

успіху над мотивацією уникнення невдач людина схильна братися за справи, в яких частка ризику може складати 50%. І, навпаки, переважання мотивації уникнення невдач детермінує відмову від ризику, через страх соціального несхвалення. Різні люди перед обличчям невдач демонструють різну поведінку. Б.Вейнер, проводячи свої дослідження, виявив, що в індивідів із сильно вираженим прагненням до успіху невдачі посилюють мотивацію, а на тих, у кого прагнення успіху слабо виражене, зіткнення з невдачею справляє негативний вплив (під час невдач багато підприємців не можуть справитися зі своїми емоціями, їх опановує страх, невпевненість). Цікавим є також висновок дослідника, що при досягненні успіху в індивідів із вираженою орієнтацією на досягнення мотивація падає. І, навпаки зростає в тих, хто характеризується слабкою мотивацією.

Таким чином, низька мобільність зі страти підприємців у страту найманих працівників, з одного боку, зумовлена нездатністю стійко переживати невдачі, капітуляцією, а з другого – розвиток бізнесу припиняється через зниження мотивації після досягнення вершин і відсутність нових цілей.

Важливим елементом підприємницької діяльності є спосіб і засоби досягнення мети, що передбачає наявність певних знань, умінь і навичок, а також здібностей, що розвиваються на основі певних уроджених анатомо-фізіологічних задатків.

Система мислення найманого працівника націлена на виконання стандартних, рутинних, постійно повторюваних завдань і функцій. Функціональний зміст діяльності підприємця розгортається в трьох основних напрямках: творчому (генерування й активне використання новаторських ідей, проєктів), ресурсному (формування й продуктивне використання фінансових, інформаційних, інтелектуальних, матеріальних, трудових ресурсів) та в організаційно-супровідному (практична організація виробництва, маркетингу, реклами) [10; 12]. Звідси випливають розбіжності в потребах різного роду інформації і знань. Так, підприємець повинен володіти знаннями та вміннями в різних галузях, а найманому працівнику достатньо вузькоспеціалізованих знань. Р.Хізрич і М.Пітерз виокремлюють 14 напрямків знань та умінь, важливих для реалізації підприємницької діяльності [11]: чітке розуміння природи підприємництва, уміння відокремлювати факти від міфів, уміння виважено оцінювати ситуацію, уміння знаходити нестандартні рішення, уміння поводитись і приймати рішення в умовах невизначеності, уміння продукувати нові комерційні ідеї, уміння оцінювати перспективність нових ідей, знання, необхідні для створення нової справи, уміння оцінювати зовнішню ситуацію, уміння оцінювати дії з точки зору етики й моралі, уміння укладати угоди, встановлювати контакти, вести переговори.

Набути знань і навиків підприємництва не складає труднощів. У наш час бізнесовіту здобути можна:

- у традиційних школах бізнесу, які існують при коледжах і університетах і пропонують традиційні програми навчання;
- у так званих сімейних школах. Багато сімей, в яких із покоління в покоління прийнято вести власну справу, стають середовищем формування молодих підприємців;
- у корпоративних школах бізнесу, які передбачають організацію певних програм навчання при компанії, корпорації.

Проте при зіткненні з реальністю підприємцю часто не вистачає не знань, а певних здібностей та емоційного ресурсу. Протягом 20 років у США проводилися дослідження, присвячені особистісним якостям, необхідним для ефективного ведення бізнесу та управління. Було виокремлено три основні категорії здібностей: технічні, пізнавальні, які пов'язані більше з інтелектом, та емоційні. Результати перевершили будь-які прогнози. За значимістю емоційні здібності вдвічі переважили інтелектуальні. Було виявлено, що люди з високорозвинутим емоційним інтелектом швидше приймають рішення, ефективніше діють у критичних ситуаціях, краще керують людьми. Й.Шумпетер вважає, що основною якістю підприємця є розвинута інтуїція. Крім того, він звертає увагу на наявність волі та розвинутої уяви [11].

На думку Н.Побірченко, однією з важливих якостей підприємця є комбінаторика, або здатність у ситуації невдачі знайти нові можливості. Стівен Р.Кові, А.Сміт, П.Друкер констатують, що підприємців з-поміж інших вирізняє наявність ідеї. Р.Кіосакі, П.Друкер звертають увагу на здатність управляти ресурсами (часовими, емоційними, інтелектуальними та ін.). Пошук і реалізація нових ідей, прийняття рішень – це те, що кидає підприємця у вир незвіданого, вимагає постійного пошуку, вдосконалення. Окрім того підприємець бере на себе відповідальність не тільки за себе, а й за тих людей (найманих працівників), які є втілювачами його ідей. У цьому контексті підприємець повинен відзначитися раціональністю, здатністю до перспективного планування й водночас гнучкістю, щоб у потрібний момент змінити курс.

Дослідники й практики управління і бізнесу вказують також на важливість такої особистісної складової, як проактивність [3]. Цей термін значно ширший, ніж просто активність. Проактивність передбачає активність, яка супроводжується відповідальністю за своє життя, коли наша поведінка залежить від наших рішень, а не від зовнішніх умов. Описавши фундаментальний принцип людської природи, В.Франкл цим самим відкрив найважливіший навик високоефективної особистості за будь-яких умов, а саме проактивність (Рис. 2).

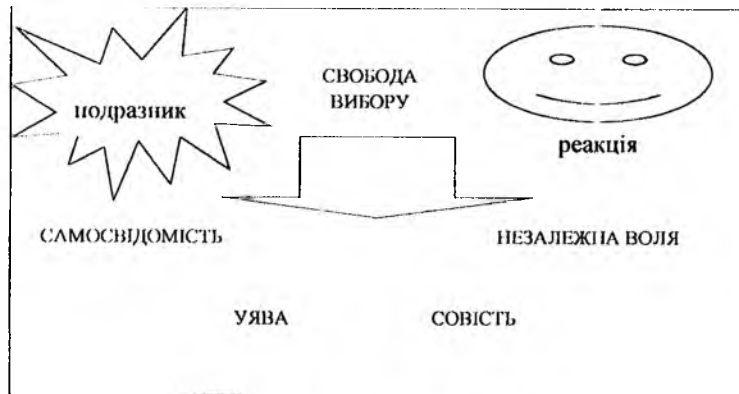

Рис. 2. Проактивна модель

Проактивні особистості не пояснюють свою поведінку зовнішніми факторами, а власним усвідомленим вибором, здійсненим на базі власних цінностей. Стівен Р.Кові стверджує, що проактивність є природною здібністю особистості. Якщо людина потрапляє в залежність від різних обставин, то це є наслідком усвідомленого чи неусвідомленого вибору. Будучи залежною, особистість стає реактивною. Учинки реактивних людей детерміновані почуттями, обставинами, умовами, оточенням [3, с.91–92].

Характеризуючи особистість проактивного типу, фахівці стверджують, що така людина:

- не очікує, коли хтось чи щось підштовхне їх до дій, а проявляє власну ініціативу;
- самостійно шукає й ставить перед собою нові життєві завдання, шукає нові шляхи й способи їх вирішення;
- не копіює дії оточуючих, не переймає їх бажання, потреби, а самостійно виявляє, в чому полягають її незадоволені потреби;
- прислухається до власних бажань, сміливо ставить перед собою власні цілі й шукає власні шляхи їх досягнення;
- уважно стежить за результатами своїх дій і вчасно їх коректує;
- у випадку неможливості досягнення своїх цілей, гнучко змінює ставлення до них і до ситуації.

Узагальнюючи свої спостереження, американський психотерапевт консультант С.Леккер, який тривалий час надавав послуги великій кількості бізнесменів та високооплачуваних професіоналів, виокремив 7 важливих особистісних характеристик успішних представників підприємницької сфери [13]:

- не бояться величин, їх не лякають ні великі числа, ні великі проєкти;

- знають як встановлювати прості цілі, знають ціль і місію свого підприємства;
- спостерігається в системі мислення відмінна риса, відома когнівістам як “незалежність поля” там, де інші бачать плутанину, загромодження, вони здатні швидко вихопити ключову інформацію;
- розвинене абстрактне мислення, здатні в голові конструювати й маніпулювати складними побудовами;
- володіють толерантністю до невизначеності;
- здатні рухатись в умовах відсутності достатньої кількості інформації;
- розвинене почуття тотальної відповідальності;
- відсутність відчуття провини від нескінченного прагнення до досягнення успіху.

Аналізуючи мобільні процеси між виокремленими стратовими рівнями, ми дійшли висновку, що значна частка людей закінчує розвиток бізнесу в другому секторі, так ніколи не переходячи в третій. Частина з них проявляє горизонтальну мобільність, пробує себе в різних напрямках. певний відсоток намагається зразу потрапити в третій сектор, проте більшість із них здаються, відступають і залишаються в другому секторі.

Практика вітчизняного бізнесу показує, що міграція з другого сектора в клас “підприємця” є можливою. Щоправда, ця можлива тенденція тільки в рідкісних випадках стає тривалою й стабільною. За даними економічних видань, 90% підприємницьких структур припиняють своє функціонування чи трансформуються в нове підприємство впродовж перших п’яти років існування. Ще більш вражаючим є той факт, що 90% з 10%, що виживають, занепадають на відрізок між п’ятим і десятим роком. Таким чином, ступити на дорогу підприємництва може кожен, але втриматись на ній, а тим паче нарощувати свій потенціал і пройти до нових вершин удається не багатьом.

Чому одним удається переміститися в страту підприємців й утримуватись там, а інші терплять падіння, рухаючись низхідним напрямком соціальної мобільності? Вибір стративного рівня й можливості реалізації вертикальної мобільності залежать від багатьох факторів, серед яких важливу роль відіграє не тільки наявність умов та фінансових ресурсів, а й психологічні особливості особистості, що здійснює вибір.

Аналіз наукових джерел і практики підприємництва показав, що на шляху реалізації висхідної мобільності (переходу зі страти найманого працівника в страту підприємця) індивід зустрічається з рядом зовнішніх і внутрішніх бар’єрів. За констатацією фактів, нинішнє суспільство функціонує таким чином, що високе соціально-економічне становище й висока моральність не завжди збігаються. Таким чином, у вищих економічних сферах часто позиціонують і не зовсім добропорядні люди. Цей фактор є

одним з об'єктивно існуючих соціальних бар'єрів. Крім того, в нашій державі ще не достатньо розвинена інфраструктура підтримки й розвитку підприємництва, потребує вдосконалення також правове забезпечення підприємницької діяльності та податкова система.

Одним із найпоширеніших внутрішніх бар'єрів є опір новому. Людина стримує свою динаміку, маючи страх перед тими змінами, які є неодмінними супутниками при мобільності на новий соціальний, статусний чи класовий рівень. Досліджуючи психологічні аспекти протидії змінам, науковці дійшли висновку, що людина схильна чинити опір не тільки тим змінам, які ускладнюють життя, а й тим, які відповідають її ж власним інтересам. Цікавими з приводу опорів переминам є гіпотези Джеймса О'Тула. Ось деякі з концепцій, які детермінують статичність особистості й неспроможність реалізовувати мобільні процеси [14]:

- 1) гомеостазис: зміни – неприродний стан;
- 2) інерція: зміна курсу вимагає значних зусиль;
- 3) задоволеність: більшості людей подобається існуючий стан речей;
- 4) незрілість: відсутні передумови змін, час змін не настав;
- 5) непевненість у собі: непевненість у здатності вирішити нові завдання;
- 6) даремність витрати зусиль: це нічого не дасть, навіщо напружуватись;
- 7) цинізм: підозріле ставлення до носіїв перемін;
- 8) конфлікт між геніальністю особистості й посередністю групи: люди середніх здібностей не в змозі досягнути мудрості перемін;
- 9) егоцентризм: відмова визнати свою неправоту;
- 10) короткозорість: нездатність побачити, що зміни відповідають нашим більш широким інтересам;
- 11) “снігова сліпота”: групове мислення, соціальний конформізм;
- 12) шовіністична логіка: ми праві, а ті, хто хоче, щоб ми змінювались, помиляються;
- 13) детермінізм: нікому не дано здійснювати цілеспрямовані зміни;
- 14) сила звички та ін.

Підприємництво є особливим видом діяльності, яка вимагає якісно нового типу мислення. Класична економічна теорія сповіщає, що перед будь-яким суспільством стоїть ряд важливих питань: “Що продукувати?” (це стосується як товару, так і послуг), “Як це реалізувати?”, “Для кого?”. Ці економічні питання вирішують саме підприємницькі структури. Усі ми користуємося плодами їхньої праці, ці блага прикрашають і полегшують наш побут. Підприємець повинен усвідомлювати, що будь-який товар чи послуга не залишаються в статичному стані. Вони повинні вдосконалюватись, змінювати свої якісні показники, форму, інколи відживають себе. Таким чином, оточуючий світ підприємець сприймає як щось динамічне,

що постійно змінюється. Тобто особистість, орієнтована на стабільність, не може бути підприємцем.

Що потрібно, щоб перейти з першої страти в страту підприємців? Р.Кійосакі виокремлює такі передумови міграції зі страти найманого працівника в страту підприємця [4]:

1. Замінити філософію захищеності на філософію свободи.
2. Навчитися якийсь час працювати без гарантованої оплати праці.
3. Розвинути здібність діяти, не розраховуючи на захист.
4. Зосереджуватись на можливостях, а не на наявних ресурсах.
5. Змінювати стиль управління, щоб керувати різними людьми.
6. Керувати часовими, фінансовими та іншими ресурсами.
7. Здатність орієнтуватися на цінності, а не на зарплату й просування по службовій драбині.
8. Здатність учитися впродовж усього життя.
9. Бажання знати потрохи про все, а не все про щось одне.
10. Сміливість, щоб взяти на себе повну відповідальність за ту справу, яку розпочали.

З вищесказаного випливає, що висхідна міграція в страту підприємців передбачає значні зміни психології особистості. 73% опитаних нами підприємців стверджували, що відчувають потребу в психологічних консультаціях. Для того, щоб активізувати процес міграції зі страти найманого працівника в страту підприємця, необхідно:

Перший етап. Ґрунтовно проаналізувати себе, своє реальне внутрішнє “Я” – дати собі адекватну самооцінку. Виявити наявні особистісні ресурси, здібності, сильні та слабкі сторони.

Другий етап. Проаналізувати зону особистого росту, тобто змодельювати нове “Я” в новому стратовому просторі.

Третій етап. “Побудувати міст” для здійснення переходу – скласти план поступового освоєння зони особистого росту.

Висновки. Переміщення індивідів між різними рівнями соціальної ієрархії науковці розглядають як засіб соціального просування й розвитку особистості, а також реалізацію певної соціальної функції. Хоча на побутовому рівні вважається, що першочерговим важелем вертикальної міграції в страту підприємців є гроші та матеріальні цінності, дослідники теорії соціальної мобільності стверджують, що людина має шанс просунути по соціальній висхідній шляхом активації своїх здібностей, талантів. Тому для глибокого розуміння сутності процесу висхідної вертикальної мобільності не достатньо економічного та соціального аналізу. Не менш важливим є розгляд психологічних і соціально-психологічних категорій. Проведений нами аналіз теоретичних джерел та опитування представників бізнесу підтвердили соціально-психологічну специфіку представників підприєм-

ницької страти й потребу в психологічній підтримці на шляху висхідної вертикальної мобільності.

1. Сорокин П. А. Социальная стратификация и мобильность : человек, цивилизация, общество / П. Сорокин. – М., 1992. – С. 302–373. – (Серия “Мыслители XX века”).
2. Радаев В. В. Социальная стратификация / В. В. Радаев, О. И. Шкаратан. – М. : Наука, 1995 г.
3. Кови Р. Стивен. Семь навыков высокоэффективных людей. Возврат к этике характера / Стивен Р. Кови. – [Б. г.] : Альпина Бизнес Букс, 2005. – 364 с.
4. Кийосаки Р. Т. Прежде чем начать свой бизнес / Р. Т. Кийосаки, Ш. Л. Лектер ; [пер. с англ. Л. А. Бабук]. – Мн. : Попурри, 2006. – 521 с.
5. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління : навч. посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – Івано-Франківськ : Шлай, 2001. – 695 с.
6. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підручник : у 2 кн. Кн. 2 : Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія / Л. Е. Орбан-Лембрик - К., 2006 – 560 с.
7. Шенель В. М. Настольная книга бизнесмена и менеджера (управленческая гуманитарология) / В. М. Шенель. – М. : Финансы и статистика, 1992. – 240 с.
8. Исконова Н. Современные концепции социальной структуры и социальной стратификации : личность, культура, общество : избр. ст. / Н. Исконова. – М., 2000. – Т. 2, В. 3.
9. Гербер М. Миф о предпринимательстве / М. Гербер. – Режим доступа : www.classs.ru/library1/.../gerber1.
10. Заславская Т. И. Бизнес-слой российского общества : сущность, структура, статус / Т. И. Заславская. – Социс. – 1995. – № 3. – С. 3–7.
11. Хизрич Р. Предпринимательство, или Как завести собственное дело. Вып. 1 : Предприниматель и предпринимательство / Р. Хизрич, М. Питерс. – М. : Прогресс, 1991. – 160 с.
12. Пілецька Л. С. Психологія бізнесу : довідково-методичний посібник / Л. С. Пілецька. – Івано-Франківськ : Місто-НВ, 2007. – 136 с.
13. Lecker S. The Money Personality / Lecker Sidney. – N.Y : Simon & Schuster, 1979.
14. О' Тул Дж. Руководство изменениями: аргумент лидерства, основанного на целостностях / Джеймс О' Тул. – Режим доступа : community.livejournal.com/orgchange_ua/tag/Дж.+О'Тул.

Відомості про автора:

Попадюк Надія Ярославівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57, каб. 505

тел.: (0342) 596015
факс: (03422) 31574
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Чуйко О. М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Романкова Л. М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогічної та психологічної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

МОТИВАЦІЙНА ОСНОВА ПРОФЕСІЙНОГО РОСТУ ОСОБИСТОСТІ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра загальної та
експериментальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-66
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті концентрується увага на проблемі професійного росту особистості і досягнення нею вершин професіоналізму. Розглядаються основні мотиваційні чинники, сукупність і певна конфігурація яких забезпечує рух особистості в напрямку прогресивної професіоналізації.

Ключові слова: професійний ріст, мотивація, мотиваційна сфера, професійна спрямованість.

The article deals with the problem of a person's professional development and his/her achievement of the top of professionalism. The main motivational factors are analyzed, which in complex and in certain configuration ensure one's movement to progressive professionalism.

Key words: professional development, motivation, motivational, professional orientation.

Постановка проблеми. Проблема реалізації в професійній діяльності потенційних можливостей людини з подальшим досягненням нею якнайвищих вершин її професійної майстерності завжди привертала увагу вчених як у теоретичному, так і практичному планах. Сьогодні, коли розвиток економіки й соціальної сфери суспільства неможливий без високоефективної діяльності його членів, питання професійного росту особистості набувають особливої актуальності. Саме кризові явища, які охопили наразі соціально-економічну та політичну сфери, підсилили інтерес науковців до проблеми професійної реалізації особистості, де професійна діяльність займає одне із провідних місць. Оскільки саме професійна діяльність охоплює значну частину життя людини й не тільки служить їй засобом для задоволення основних її потреб, але й виступає одним із соціально значущих

способів зв'язку людини з навколишнім світом. І саме через повну реалізацію своїх потенційних можливостей у професійній діяльності людина здатна буде подолати кризові явища й забезпечити цим самим новий соціально-економічний та політичний поступ свого розвитку.

Актуальність дослідження професійного росту особистості як процесу її самореалізації зумовлена, в першу чергу, практичними запитами, які формуються в умовах сьогоденної економічної кризи, і тих перетворень, що відбуваються сьогодні на ринку праці. Це й масові скорочення робочих місць, однорідна переорієнтація виробничого комплексу, поява нових і скорочення старих професій та інші значні зміни, які інколи драматично позначаються на людях. Тому перед психологами, поряд із завданнями надання психологічної допомоги людям, які починають або ж змушені заново розпочати свою професійну кар'єру, гострими залишаються проблеми, пов'язані з дослідженням складових професійного росту особистості та його позитивної динаміки.

І, незважаючи на те, що в зарубіжній і вітчизняній психології існують різні підходи до розгляду проблеми професійного росту особистості як цілісного явища, пов'язаного із закономірними змінами, що включають кількісні та якісні перетворення особистості, дослідження, присвячені вивченню саме мотиваційних ресурсів, як першооснови професійного росту особистості, практично відсутні. Звідси метою нашої статті став аналіз мотиваційної основи професійного росту особистості.

Перш ніж перейти до розгляду основних мотиваційних детермінант, що зумовлюють позитивні сторони процесу професійного росту особистості, необхідно уточнити саме поняття "професійний ріст" і тісно пов'язані з ним категорії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Отож, для будь-якого суспільства питання вдосконалення його членів є надзвичайно актуальним, що відмічається багатьма науковцями. Проблема професійного росту особистості й досягнення нею вершин майстерності, сутність даного процесу, структури й основних умов його позитивної динаміки розглядається в роботах вітчизняних і зарубіжних науковців (А.Адлер, І.В.Аксьонова, С.П.Безносів, О.О.Бодальов, О.М.Забродін, Дж.Келлі, Е.О.Климов, А.К.Маркова, А.Маслоу, Ю.М.Орлов, К.Роджерс, С.Л.Рубінштейн, К.Юнг та інші). Найбільш успішні спроби аналізу поняття "професійного росту" мають місце в психології і педагогіці професійної освіти. Так, Е.Ф.Зеєр під "професійним ростом" розуміє постійне вдосконалення технологічної діяльності, збагачення спрямованості, компетентності і професійно-важливих якостей, підвищення ефективності трудового функціонування [6]. Професійний і посадовий ріст є важливим мотиваційним чинником у діяльності більшості суб'єктів діяльності. Відсутність можливостей професійного росту, згідно з твердженнями Е.Ф.Зеєра, часто призводить до погіршення діяльності всьо-

го трудового колективу. Кожний етап професійного росту особистості детермінується суперечностями між особистістю й зовнішніми умовами життєдіяльності й суперечностями, які зумовлені внутрішньоособистісними утвореннями.

Теоретичний аналіз професіоналізму, проведений В.Я.Синенко [11], дає підстави розуміти категорію “професійного росту” особистості як становлення, інтеграцію й реалізацію в професійній діяльності професійно й особистісно значущих якостей: здібностей, досягнення професійної успішності в результаті активного перетворення свого внутрішнього світу і способів життєдіяльності.

Як ми зазначали раніше, для більш повного розкриття поняття “професійний ріст” необхідно розглянути й інші, пов’язані з ним категорії, зокрема “професійна майстерність” і “кар’єрний ріст”.

Що стосується проблеми професійної майстерності, її суті, критеріїв, структури та умов становлення, то вона розглядається в роботах Н.В.Кузьміної, Е.О.Климова, А.К.Маркової, О.О.Деркача, І.А.Зязюна, Г.М.Когана, В.А.Храпика та ін.

Поняття “майстерність” часто використовується авторами як у науково-популярній, так і в спеціальній літературі. Оперуючи цим поняттям, автори, як правило, не визначають його, виходячи з того, що зміст і структура його очевидні. Однак поняття майстерності розкривається авторами по-різному. Як показує аналіз літератури, під “майстерністю” розуміють або саму професійну діяльність високої ефективності або її якісний рівень, або комплекс умінь і навичок, необхідних для неї, або ефективність професійної діяльності, або комплекс властивостей особистості, що забезпечують цю ефективність та ін. Автори, які розуміють майстерність як діяльність, указують на необхідність розгляду її як із боку зовнішніх проявів, так і з боку внутрішніх структур на двох рівнях діяльності: операційно-технічному і мотиваційно-особовому.

Як критерії майстерності автори виділяють: ефективність професійної діяльності, професійну доцільність, індивідуально-творчий характер діяльності, оптимальність у виборі засобів і професійну творчість та ін. Автори розглядають структуру майстерності через сукупність знань, умінь і навичок, через комплекс особистісних властивостей, через компоненти професійної праці. Загалом під професійною майстерністю ми розуміємо діяльність, яка характеризується високою ефективністю і яка сформувалася під час оволодіння нею індивідуальним стилем роботи.

Розглядаючи наступну категорію, таку як “кар’єрний ріст” (кар’єра), ми беремо за основу визначення Е.А.Климова, який стверджує, що кар’єра – це не тільки просування адміністративними сходинками, але й освоєння вершин професійної майстерності, оскільки кар’єра – професійне зростання – це процес професіоналізації (вибір професії – оволодіння профе-

сією, зміцнення професійних позицій – оволодіння майстерністю). Результатом кар’єри у такому розумінні є високий професіоналізм людини, досягнення професійного статусу [8, с.31–32].

Д.А.Аширов, розглядаючи термін “кар’єра”, дає йому таке тлумачення: кар’єра – це успішне, швидке просування в конкретній галузі. Успішний кар’єрний зріст розглядається ним як ознака успіху. Таким чином, поняття кар’єра припускає просування службовими сходинками й пов’язане, перш за все, з розвитком професійних здібностей особистості, вдосконаленням її професійних навичок, рівня кваліфікації й т. ін.[1].

Завершуючи розгляд сучасних психологічних поглядів на поняття “професійний ріст” і тісно пов’язані з ним категорії, під “професійним ростом” можна розуміти ті динамічні зміни особистості, що характеризуються формуванням психічних новоутворень, пов’язаних із набуттям особистістю професійних знань, умінь і навичок, професійно-значущих якостей особистості, що відображають позитивну динаміку особистості на професійному полі (В.В.Луїніна). Саме готовність особистості до професійного росту дозволяє спеціалісту, з одного боку, реалізувати себе, свої професійні плани й цілі, орієнтуватися в умовах життя, що постійно змінюються, бути конкурентоздатним, соціально захищеним, успішним. З другого боку, завдяки професійному росту молодий спеціаліст може розробляти й вводити нові технології у виробництво, творчо справлятися із професійними задачами і проблемами, розвиваючи, таким чином, ту професійну сферу, в якій він працює.

Загалом, наше звернення до проблеми професійного росту особистості дозволяє розглянути більш детально рух особистості в напрямку прогресивної професіоналізації, абстрагуючись від регресивних моментів розвитку, які об’єктивно присутні в змісті поняття “ріст” як такий. Звідси, для того, щоб зрозуміти ріст будь-якого психічного утворення, в тому числі і професійний ріст, необхідно розкрити внутрішні джерела, які й зумовлюють даний процес. До таких джерел відноситься і мотивація.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз теоретичних підходів у проблемі мотивації дозволяє зробити висновок щодо неоднозначності тлумачення поняття мотивація і тих мотиваційних феноменів, які тісно з ним пов’язані. Це, на наш погляд, зумовлено тією обставиною, що дана проблематика розробляється різними авторами незалежно один від одного і в різних проблемних контекстах. Водночас, аналізуючи дану проблематику, стало можливим виявити специфіку сутності мотивації з позиції професійно-особистісного росту особистості. Так, мотив як стійке особистісне утворення, що визначає мотиваційну сферу особистості, розглядається нами з урахуванням розуміння його внутрішньої структури, в основі якої міститься система компонентів. Мотив виступає у свідомості людини як об’єкт або ціль, на яку направлена, у кінцевому рахунку, поведінка

людини. Тобто мотив – це не що інше як підсумок самовизначення суб'єкта в складній структурній задачі.

Що стосується поняття мотивації, то в психології і педагогіці воно використовується у двоякому розумінні: як характеристика процесу, який підтримує поведінкову активність на відповідному рівні, і як система факторів, які детермінують поведінку (потреби, мотиви, цілі, інтереси, прагнення тощо). У першому випадку підходи щодо розуміння мотивації, мотиву, мотиваційної сфери особистості представлені в дослідженнях В.С.Мерліна, К.А.Абульханової-Славської, А.К.Маркової, О.В.Петровського, Р.С.Немова, В.Г.Леонтьєва та ін. Так, К.А.Абульханова-Славська у структурі мотиваційної сфери виділяє основні структурні компоненти: цінності діяльності, особистості, мотивацію, смислову діяльність. А.К.Маркова у структуру мотиваційної сфери включає спонуки, ідеали, ціннісні орієнтації, потреби, мотиви, цілі та інтереси.

У другому випадку мотивація розглядається як складна система, в яку включені ієрархізовані структури, які виступають відносно стійкою єдиною елементів, їх відношень і цілісності об'єкта. Наявність різноманітності функцій мотивації показує, що мотивація не тільки передує поведінці, але й постійно є присутньою на всіх її етапах. Так, В.Г.Асєєв, досліджуючи джерела мотивації, виділяє біосоціальний, психологічний, динамічний, змістовний, особистісний її аспекти [3]. В.К.Віллонас розглядає мотивацію з позиції онтогенетичного розвитку й позначає її як особливий пласт “образу світу”, який складається з великої кількості пристрасних відношень суб'єкта до всього, що відбувається в деякий момент життя [5].

Що стосується зарубіжних досліджень із проблем мотивації, то яскравими представниками поєднання особистісного та професійного росту стали представники гуманістичної психології (А.Маслоу, К.Роджерс). Ці вчені розглядали людину як єдине, унікальне, організоване ціле. А.Маслоу [9] вважав, що людина завжди поводить себе як єдине ціле. І центральним ядром особистості є мотивація, яка впливає на особистість у цілому. А.Маслоу створив завершену концепцію особистісно детермінованого професійного розвитку, на вершині якого знаходиться психологічне поняття “самоактуалізація”. Згідно з К.Роджерсом, активність кожної людини регулюється та спрямовується об'єднуючим мотивом – “тенденцією актуалізації”, що “... полягає в прагненні перебудувати свою особистість і своє ставлення до життя, зробивши його більш зрілим... у тенденції до росту та рухові вперед, у спонуді до самоактуалізації...” [10]. Цей мотив життєдіяльності і стає основною детермінантою особистісного й професійного росту.

Американський учений Дж.Макклеланд уважав, що основою професійної активності є потреба досягнення, “прагнення до успіху в змаганні, конкуренції з орієнтацією на певний стандарт якості виконання” [14]. Саме

ця потреба спонукає особистість шукати нові способи втілення власної енергії, здібностей і сил.

Відомий зарубіжний науковець, один із фундаторів психології мотивації Х.Хекхаузен пов'язує мотиваційні тенденції особистості (домагання, очікування) з факторами переживання успіху чи неуспіху своїх дій [12]. Пов'язана з мотивами упередженість у поясненні причин успіху чи неуспіху виявляється важливою детермінантою самооцінки, близькою до розуміння мотиву досягнення як системи підкріплення.

Загалом, порівняння цих та інших напрямків у дослідженні феномену мотивації та основних її складових показало, що зближення ідей різних наукових шкіл базується на антропологічному принципі, для якого характерні орієнтація на особистість і комплексність, інтегрованість способів позитивного впливу на її розвиток. Відмінними тенденціями в дослідженні феномену мотивації у вітчизняній психології визнана максимальна орієнтація на фундаментальність досліджень, у зарубіжній – на конкретну практику.

У нашому розумінні мотивація – це стійке особистісне утворення, сукупність усвідомлюваних і неусвідомлюваних психічних факторів, які визначають цілеспрямованість дій людини. Звідси, мотивація професійного росту може розглядатися як комплекс мотиваційних чинників, що спонукають і направляють процес закономірної зміни особистості, що характеризується формуванням психічних утворень, пов'язаних із набуттям особистістю професійних знань, умінь і навичок, професійно-значущих якостей особистості, що відображають позитивну динаміку особистості на професійному полі.

Структура мотивації професійного росту особистості індивідуальна для кожної людини, однак вона має ряд своїх універсальних рис, зумовлених спільністю соціальної ситуації розвитку особистості й загальною структурою мотиваційної сфери особистості у зв'язку з віковими особливостями. Саме розгляд специфіки мотиваційної сфери та професійної спрямованості особистості суттєво конкретизує ставлення питання щодо мотиваційної основи професійного росту особистості.

Аналіз філософських, психолого-педагогічних досліджень дозволяє визначити основні підходи щодо вивчення структури мотиваційної сфери особистості у вигляді таких положень. Мотиваційна сфера – це складне за мотиваційними компонентами й механізмами структурне утворення, основні компоненти якого визначають рівень ставлення особистості до себе, до самоаналізу, входження в себе, безпосередністю впливу на бажання.

У психологічній концепції природи мотиваційної сфери в психології мотивації розглядаються як свідомі прагнення до цілей (Е.Торндайк), як цілісності, але не все, що цінне, переживається як цінність (Е.Шпірангер),

як динамічна єдність зовнішнього і внутрішнього. Пізнати природу мотиваційної сфери особистості можливо найбільш успішно при глибокому розумінні її внутрішньої структури.

У концептуальній побудові моделі розвитку мотиваційної сфери особистості викликають цікавість позиції З.Фрейда, який обґрунтував спрямованість людського розвитку; А.Маслоу, який відкрив мотивацію росту як прагнення особистості актуалізувати свій потенціал; Е.Фромма – засновника гуманістичного підходу до особистості з орієнтацією особистості на мотиваційну модель влади над собою; К.Хорні, яка розглядає розвиток мотиваційної сфери особистості залежно від небезпеки ворожого світу та ін.

Вітчизняними ж науковцями виділяються також декілька аспектів поняття “мотиваційна сфера особистості”. Так, Л.І.Божович під мотиваційною сферою розуміє ієрархію мотивів на основі їх усвідомлення й узагальнення в поведінці й діяльності. О.М.Леоньєв зіставляє дане поняття із процесами усвідомлення об’єктивних закономірностей, розуміння значень смислу для себе.

Загалом, у дослідженнях, які вивчали мотиваційну сферу особистості професіонала в його професійно-особистісному рості, відкривається тенденція розкриття структурних утворень мотиваційної сфери особистості і діяльності, включаючи: мотивацію професійної орієнтації і самовизначення; мотивацію професійного вибору, мотивацію навчання, мотивацію розвитку професійних здібностей, мотивацію рівня професійної підготовки сучасного спеціаліста.

Підсумовуючи вищесказане, мотиваційна сфера особистості визначається розвинутою структурою установок, мотивів, мотивації, самосвідомості й самовизначенням, переживанням почуття задоволеності або невдоволеності від результатів своєї поведінки.

Важливою складовою мотиваційної сфери особистості як сукупності мотиваційних утворень є професійна спрямованість, формування якої утворює основний зміст самовизначення і професійного росту особистості. Еволюція виникнення професійної спрямованості, у загальному вигляді, як показано в дослідженнях Л.І.Божович, зумовлена вже сформованими до цього часу якостями особистості, її поглядами, прагненнями, переживаннями та ін. [4].

Загалом, у понятті “професійна спрямованість” можна виокремити сторони, що виражають її змістовну і динамічну характеристики (В.І.Ковальов, О.М.Леоньєв, Р.С.Немов, П.М.Якобсон та ін.). До змістовної характеристики відносять повноту і рівень спрямованості, до динамічної – її інтенсивність, тривалість і стабільність. Що стосується повноти та рівня спрямованості, то вони мають змістовно-особистісну характеристику професійної спрямованості й значною мірою забезпечують її морально-дина-

мічні особливості. Вибіркове ставлення до професії найчастіше розпочинається з виникненням приватних мотивів, пов’язаних з окремими гранями змісту певної діяльності або процесом тривалості чи з якими-небудь зовнішніми атрибутами професії. За певних умов, як стверджує О.А.Ігнатюк, значущими для людини можуть стати багато факторів, пов’язаних із професією, зокрема: її творчі можливості; перспективи професійного росту; престиж професії; її суспільна значимість; матеріальні та інші умови праці тощо. Це, у свою чергу, свідчить про те, що професійна спрямованість базується на широкому колі потреб, інтересів, ідеалів, установок та інших мотиваційних чинників людини. Чим повніша професійна спрямованість, тим різнобічнішим буде процес професійного росту особистості.

Таким чином, одна із форм розвитку професійної спрямованості полягає в збагаченні її мотивів. Які ж мотиви лежать в основі професійної спрямованості, забезпечуючи при цьому позитивну динаміку мотивації професійного росту особистості загалом?

Даючи відповідь на поставлене запитання, зауважимо, що мотиви, які лежать в основі професійної спрямованості особистості і які на пряму визначатимуть позитивні тенденції професійного росту особистості, неоднорідні за своїм походженням і за характером зв’язку з професією. У цьому плані досить цікавою, на наш погляд, є класифікація таких мотивів, розроблена О.А.Ігнатюк. До першої групи відносяться мотиви, що виражають потребу в тому, що буде становити основний зміст професії [13]. Друга група мотивів пов’язана з відображенням деяких особливостей професій у суспільній свідомості (мотиви престижу, суспільної значущості професії) [5]. Третя група представлена мотивами, що виражають раніше сформовані потреби особистості, актуалізовані при взаємодії із професією (мотиви саморозкриття і самоствердження, матеріальні потреби, особливості характеру та ін.) [4]. Четверту групу становлять ті мотиви, які виражають особливості самосвідомості в умовах взаємодії із професією (переконання у власній придатності, в оволодінні належним творчим потенціалом, у тім, що обраний професійний шлях є саме твоїм покликанням та ін.) [7; 12]. І завершує дану класифікацію п’ята група мотивів, що виражають зацікавленість людини до зовнішніх, об’єктивно несуттєвих атрибутів професії. Зокрема, саме ці мотиви й породжують прагнення до окремих “романтичних” професій. Безсумнівно, що зазначені вище групи мотивів, як стверджує О.А.Ігнатюк, нерівноцінні за значенням для розвитку особистості в умовах конкретної діяльності. Як відзначав П.А.Шавірь: “Мотив, органічно пов’язаний зі змістом або процесом діяльності, забезпечує ту увагу до неї, ту захопленість, що приводить до розвитку відповідних здатностей. Цей мотив спонукає людину оцінювати себе, свої знання, своє вміння й моральні якості у світлі вимог даної професійної

діяльності. Тим самим цей мотив є найважливішою психологічною передумовою самовиховання” [13, с.29].

Висновки. Підводячи загальні висновки, зазначимо, що проблема професійного росту особистості є надзвичайно актуальною сьогодні й продиктована тими практичними запитами, які формуються в умовах сучасної економічної кризи, і тих перетворень, що відбуваються нині на ринку праці.

Проведений нами теоретичний аналіз цієї проблеми дає підстави розуміти категорію “професійного росту” особистості як відповідні динамічні зміни, що характеризуються формуванням психічних новоутворень, пов’язаних із набуттям особистістю професійних знань, умінь і навичок, професійно-значущих якостей особистості, що відображають позитивну динаміку особистості на професійному полі.

Звернення до проблеми професійного росту особистості дозволило нам розглянути й розкрити ті внутрішні джерела, сукупність і певна конфігурація яких забезпечує рух особистості в напрямку прогресивної професіоналізації, абстрагуючись від регресивних моментів розвитку, які об’єктивно присутні в змісті поняття “ріст” як такий.

До основних внутрішніх джерел, які зумовлюють професійний ріст особистості, відноситься мотивація як стійке особистісне утворення, сукупність усвідомлюваних і неусвідомлюваних психічних факторів, які визначають цілеспрямованість дій людини. Звідси, мотивацію професійного росту розглядаємо як комплекс мотиваційних чинників, що спонукають і направляють процес закономірної зміни особистості, що характеризується формуванням психічних утворень, пов’язаних із набуттям особистістю професійних знань, умінь і навичок, професійно-значущих якостей особистості, що відображають позитивну динаміку особистості на професійному полі.

Ураховуючи той факт, що основні структурні компоненти мотивації професійного росту особистості є індивідуальними для кожної людини, ми зробили спробу виділити ряд універсальних ознак, зумовлених, на наш погляд, сільнісно соціальною ситуацією розвитку особистості й загальною структурою мотиваційної сфери особистості у зв’язку з віковими особливостями. Саме такий підхід щодо розгляду специфіки мотиваційної сфери та професійної спрямованості особистості суттєво конкретизував відповіді на питання щодо мотиваційної основи професійного росту особистості.

Загалом, розгляд основних підходів щодо вивчення проблеми професійного росту дозволив визначити зміст даного поняття, зафіксувати основні суперечності цього процесу й констатувати, що основною рушійною складовою позитивної динаміки особистості у своєму професійному рості є її професійна мотивація.

1. Аширов Д. А. Управление персоналом / Д. А. Аширов. – М., 2005.
2. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 304 с.
3. Асеев В. Г. Мотивация поведения и формирование личности / В. Г. Асеев. – М., 1976.
4. Божович Л. И. Развитие мотивов учения у советских школьников / Л. И. Божович, Н. Г. Морозова, Л. С. Славина // Известия АПН РСФСР. – 1957. – Вып. 36. – С. 45–53.
5. Виллонас В. К. Психологические механизмы мотивации человека / В. К. Виллонас. – М., 1986. – 206 с.
6. Зеер Э. Ф. Психология профессионального образования / Э. Ф. Зеер. – Екатеринбург, 2000.
7. Ковалёв В. И. Мотивы поведения и деятельности / В. И. Ковалёв; отв. ред. А. А. Бодалёв; АН СССР, Ин-т психологии. – М., 1988. – 191 с.
8. Климов Е. А. Психология профессионализма / Е. А. Климов. – М., 1996.
9. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1997. – 368 с.
10. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс; пер. с англ.; общ. ред. и предисл. Е. И. Исениной. – М. : Прогресс, Универс, 1994. – 480 с.
11. Синенко В. Я. Профессионализм как категория педагогической науки / В. Я. Синенко // Современный учитель : стандарты профессионализма : сб. научно-метод. статей. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2000.
12. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность : в 2 т. / Х. Хекхаузен; пер. с нем.; под ред. Б. М. Величковского. – М. : Педагогика, 1986. – 392 с.
13. Шавир П. А. Психология профессионального самоопределения в ранней юности / П. А. Шавир. – М., 1981. – 95 с.
14. A scoring manual for the achievement motive / Mc.Clelland, J.W. Atkinson, R.A. Clark, E.L. Lowell // Motives in Fantasy, Action, and Society. – N.Y., 1958. – P. 112–148.

Відомості про автора:

Г'юан Ігор Миколайович,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної та експериментальної психології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника,
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-66
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Тодорів Л. Д. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Федик О. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Святослав Кияк

УДК 265.31/34:264-931

ББК 86.377

**КАТОЛИЦЬКА ПАРАДИГМА РЕАЛІЗАЦІЇ
СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ ЦЕРКВИ**

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра релігієзнавства і теології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-66
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті на прикладі українського католицизму аналізуються принципи і підходи до реалізації соціальної мобільності Католицької церкви. Узагальнюється як загальнокатолицький, так і український історичний досвід соціального служіння церкви.

Ключові слова: український католицизм, громадянське суспільство, релігія, соціальна мобільність, ідентичність християнства.

In the article, on the example of the Ukrainian Catholicism, are analyzed principles and points of view for realization social mobility of the Catholically Church. Are summarized (generalized) as a catholically so a Ukrainian historical experience of social work.

Key words: Ukrainian Catholicism, civil society, religion, social mobility, Identity of Christianity.

Постановка проблеми і завдання. Соціальна мобільність Церкви набула сьогодні особливої актуальності в контексті становлення громадянського суспільства в Україні і місця в цьому процесі релігії, оскільки глибоке дослідження цієї проблеми сприяє висвітленню не лише її об'єктивного сучасного розуміння й аналізу в контексті демократизації українського суспільства, але й соціальної ролі в цьому процесі релігійних конфесій, зокрема християнських церков. Розгляд останнього аспекту досліджень у контексті сучасного *аджорнаменто* як соціального діалогу церкви із суспільством є невіддільним від витворення історично об'єктивної картини церковно-богословської ідентичності провідних християнських церков та їх ролі у формуванні сьогоденного громадянського суспільства в

Україні як поліконфесійного утворення з чітко визначеними домінантами – православною, греко-католицькою та протестантською [1, с.8; 20].

Українська католицька церква – історично-еклезіологічна та богословсько-літургійна спадкоємиця Київської церкви – за свою більш ніж тисячолітню історію нагромадила значний досвід співпраці із суспільством у різноманітних сферах його діяльності, зокрема в суспільній. Упродовж усієї української історії ця церква завжди виступала активним і мобільним чинником єднання суспільства в царині розв'язання духовно-культурних, соціально-економічних і суспільно-політичних проблем. Іде Київська церква, об'єднавши Київську Русь у централізовану християнську державу, стала надійним засобом національної самооборони від впливів Візантійської й Московської церков і соціальної організації та вдосконалення суспільства завдяки своєму активному впливові на всі його сфери [18, с.10–11].

Актуальність дослідження. Вивчення історичних коренів та генезису соціального вчення українського католицизму, як органічної складової світового католицизму, особливо важливої складової частини цього вчення – проблеми становлення громадянського суспільства – набуло особливої актуальності у зв'язку з розбудовою незалежної Української держави та становленням УКЦ після її легалізації. Досліджувана проблема має також екуменічну актуальність у контексті сучасних міжцерковних і суспільно-політичних стосунків в Україні. Саме етноконфесійна специфіка цих стосунків надає їм особливого духовно-емоційного забарвлення, збагачуючи сьогоденний український суспільний процес колосальним історичним досвідом, усталеною віками християнською традицією [20].

Тому сьогодні особливо важливим є аналіз богословсько-історичних коренів, процесу становлення та сучасного бачення соціальної дії церкви в контексті становлення громадянського суспільства та її місії в суспільному вченні католицизму, зокрема українського католицизму. Дослідження цієї проблеми є актуальним і з позицій відтворення об'єктивної картини ідентичності та суспільної ролі Української католицької церкви (УКЦ), за якою історично закріпилася не зовсім об'єктивно вмотивована назва “Українська греко-католицька церква” (УГКЦ), як однієї із традиційних українських християнських церков, з одного боку, а з другого – як органічної складової Вселенської церкви, яка сорок років тому на II Ватиканському соборі зініціювала аджорнаменто як гармонізацію ставлення церкви до суспільних проблем людства. Рішення цього собору не лише перенесли Католицьку церкву в самий епіцентр сучасних суспільних проблем, якими вона не лише переймається, але й багато з них успішно розв'язує; це також підвищило її соціальну мобільність і принесло їй авторитет в усьому світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика церковного аджорнаменто, з огляду на складні історичні події в житті УКЦ й України

останніх шістдесят років, відносно мало досліджена в українській богословській та релігієзнавчій літературі – лише від часу легалізації цієї церкви питання суспільного вчення та її діяльності набули активного розгляду, натомість суспільне вчення Католицької церкви реалізується вже понад сто років [6]. Відтак в українському католицизмі після Другої світової війни ці проблеми були предметом наукового розгляду лише в діаспорі [9].

Як засвідчує українська історіографія, вже від початків Київської церкви її християнське суспільне вчення, засади якого були сформульовані київським митрополитом Іларіоном (1051–1054), заклало релігійні основи державної влади, що у свою чергу склало засадничу духовну базу в об'єднанні розрізнених племен Київської Русі в один український народ та заклало початок українського історичного процесу [2, с.49–51]. Цей процес виявив і закріпив також універсальні цінності української культури, значною мірою базовані на цінностях Євангелія, а церква стала об'єднуючим, консолідуючим фактором витворення на євангельських засадах національної спільноти та розвитку українського суспільства. Тим самим раннє українське християнство вже від самих початків духовно солідаризувалося із християнською Європою, для якої Євангеліє, як наголошує папа Іван Павло II в Апостольському посланні “Ecclesia in Europa”, і до сьогодні залишається джерелом надії як в особистому, так і церковно-державному житті [24, с.38–40]. Саме завдяки новій євангелізації класичне католицьке суспільне вчення не лише яскраво виявило свою соціальну мобільність, але й змогло сьогодні суттєво розширити діапазон досліджуваних проблем, включивши в нього аналіз питань гармонійного співіснування особи і суспільства на євангельських і морально-етичних засадах із позицій дотримання прав і духовних свобод особи, а також аналіз підходів до проблем побудови громадянського суспільства з урахуванням його релігійних реалій, зокрема справедливості.

Саме справедливий порядок у суспільстві й державі є, як наголошує папа Бенедикт XVI в енцикліці “Deus caritas est” – “Бог є любов”, центральним завданням політики, оскільки держава, яка декларує себе справедливою, не може руйнувати релігії, але мусить гарантувати її свободу і спокійний розвиток для різноманітних релігій. Церква ж як суспільне “вираження християнської віри має свою незалежність і на основі віри живе у формі спільноти, яку держава повинна респектувати. Обидві сфери є розділеними, але завжди залишаються у взаємній відповідальності” за долю людини [21, с.35–36]. Відтак церква і держава в Україні у виконанні своїх завдань повинні діяти як партнери, не допускаючи взаємної залежності, оскільки для держави є особливо цінним столітній досвід церкви в збереженні родини та в розвитку освіти як важливих громадянських чинників поступу українського суспільства.

Досвід українського католицизму є цінним для науки і влади, найперше тим, що в ньому реалізований засадничий принцип католицького суспільного вчення про владу – принцип виконання влади як служіння народом і поваги до головних прав людини, в основі якого, згідно із сучасним католицьким суспільним ученням, повинна бути покладена справедлива ієрархія суспільних цінностей і мудре виконання владою “розподільчої справедливості” [8, с.514].

Християнські моральні вимоги до демократії сьогодні є невід’ємною складовою католицької суспільної доктрини, а сучасна філософська та політологічна думка все більше уваги приділяє цим вимогам, особливо важливій їх складовій – проблемі свободи особи, зокрема в контексті дискурсу про свободу особи, яка впливає на розв’язання проблеми взаємозв’язаності свободи буття й толерантності як у християнському, так і в політичному житті. Ця проблема є актуальною і в практиці творення політичного суспільства на засадах взаємної домовленості людей як добровільної незалежної спільноти громадян, які виступають ядром громадянського суспільства та є джерелом демократичної легітимності влади [11]. Також свобода особи виступає засадничим принципом у контексті визначення реального місця церкви в суспільстві, а тому в сучасній українській філософії та релігієзнавстві проблема свободи особи розглядається певіддільно від проблеми свободи духу, бо “сутністю духу є свобода і, відповідно, духовне визрівання людини й народу визначає їх міру і сутність свободи” [14, с.38–39].

Відтак універсальне назовнешнє християнського тлумачення свободи совісті безпосередньо корелюється із процесом побудови в Україні громадянського суспільства, оскільки, як підкреслює А.Колодний, суспільний універсалізм українського християнства, яке впродовж останнього тисячоліття української історії було невід’ємною складовою життя українців і виступало “сталомом всенародної релігії”, отримав реалізацію в тому, що християнство було й залишається “громадянською релігією”, яка є не лише суутником цієї історії, а тому потребує подальшого вивчення й упровадження в процес побудови громадянського суспільства [10, с.266]. Це є актуальним також і з позицій запобігання міжконфесійним протиставленням і протистоянням та націоналістичним спотворенням громадянської релігії, як це має місце в Росії [17, с.111].

Християнське розуміння свободи є дуже важливою складовою християнської концепції організації громадянського суспільства, оскільки свобода є основоположною християнською реалією, яка проявляється в усіх сферах християнського життя, бо в ній виявляється найвище право і можливість вільного вибору людини між добром і злом. При цьому вибір на користь зла є надужиттям свободи й веде до неволі гріха й до приниження гідності людини [23, с.124], а тому, на переконання кардинала Й.Ратцин-

гера, свобода реалізується сповна тоді, коли добро охоплює якнайширші сфери людської діяльності, поширюючи тим самим самі можливості людської діяльності, і, навпаки, ця сфера дії свободи звужується тоді, коли людина, вживаючи особисту свободу, говорить добру “ні” [22, с.79].

У християнській суспільній філософії категорія свободи особи нерозривно пов’язана з поняттям збереження гідності особи, на чому наголошує декларація II Ватиканського собору про релігійну свободу “Гідність людська” – “*Dignitatis humanae*”, в якій підкреслюється, що людина покликана шукати й прийняти пізнану правду без будь-якого зовнішнього примусу й згідно з духовною свободою та усе своє життя впорядковувати відповідно до вимог правди, в першу чергу релігійної правди [3, с.375]. Тобто Собор на прикладі релігійної свободи як однієї із засадничих різновидностей свободи буття людини веде мову про збереження гідності людини як основоположного, універсального принципу дотримання справедливого публічного ладу, при цьому Собор виявляє пошанування не тільки до віруючих – людей, які шукають вищезгадану правду, але й до тих, хто не виконує обов’язку пошуку християнської правди – людей невіруючих, шануючи свободу віросповідання, що базується на гідності людини, яка є основою для релігійної толерантності і християнської солідарності [7, с.5–6].

Для Української католицької церкви християнська солідарність і релігійна толерантність є яскравими виявами мобільності цієї церкви й невід’ємними складовими її суспільного вчення, яке схвалює співпрацю кожного громадянина для загального добра і процвітання, а участь католиків у громадському житті вважається загальним правилом. Разом із тим ця церква наголошує, що недопустимим є її затягування в якусь партію, а домагання її підтримки для перемоги над політичними супротивниками означає велике зловживання релігією не лише з позицій порушення свободи вибору членів церкви, але й з огляду на абсолютну незалежність УКЦ “від будь-якого іншого суспільства у своєму походженні та у своїй суті, у своєму існуванні та у своїх правах” [5, с.76].

В умовах розбудови громадянського суспільства в Україні об’єктивно необхідними й надзвичайно важливими для українського католицизму є чітке окреслення й вироблення кінцевої мети державотворення, а також формування, з урахуванням українського християнського досвіду та сучасної суспільної позиції Католицької церкви, чітких ціннісних національних критеріїв побудови громадянського суспільства, які б узгоджувались із загальнолюдськими цінностями. Це є актуальним та оправданим у силу того, що цілі й суспільно-творчі зусилля влади й церкви, як було показано вище, є односпрямованими і доповнюючими, які не гальмують, а, навпаки, прискорюють побудову громадянського суспільства в Україні як відкритого демократичного суспільства.

Підсумком суспільної діяльності УКЦ упродовж останнього десятиліття, виявом її соціальної мобільності та її результативним внеском у розвиток засад розбудови в Україні громадянського суспільства став так званий “Суспільний дороговказ віруючого”, своєрідний “декалог”, який містить десять основних принципів суспільної поведінки віруючих УКЦ, затверджений 2002 року синодом цієї церкви. Основу цього “Суспільного дороговказу” – “декалогу” суспільної діяльності українського католицизму склали принципи, які окреслили шлях морально досконалого приватного, сімейного й суспільного життя християн. На переконання О.Недавньої, показовим у “Дороговказі” є те, “що в усіх пунктах так чи інакше закладається адекватне бачення ролі індивіда в демократичному громадянському суспільстві як вільної одиниці, свобода якої забезпечується повагою до свобод інших та свідомістю солідарності у спільноті. ... Будучи квінтесенцією суспільно значущих настанов УІКЦ, “Суспільний дороговказ віруючого” є ланкою у послідовній стимуляції церквою у своїх вірних свободи вибору й персональної відповідальності за неї кожного” [13, с.88–89].

Зокрема, цей документ вимагає від українських католиків жити вірою і надією в Ісусі Христі за вченням Церкви; допомагати суспільству через своє особисте життя, шануючи в кожній людині образ Божий, уникаючи зобов'язань і ворожби; шанувати своє тіло, не оскверняючи його алкоголем, тютюном, наркотиками, сексуальною розбещеністю, а протиставляти їм мудрість і силу Євангелія та християнську мораль; впливати на засоби масової інформації; сумлінно виконувати свої обов'язки, докладаючи зусиль до подолання розбрату, злоби й ненависті між людьми, поцінуючи суспільну єдність; оберігати життя та допомагати хворим, беззахисним і безправним; зберігати чистоту життя, плекаючи подружню любов і вірність, зміцнюючи на християнських засадах родину. В основу матеріальних відносин УКЦ кладе безкорисливість, незачіпання на суспільні чи особисті матеріальні цінності, поборювання хабарництва, пошанування правди, справедливих законів й протидію всім видам насильства. Не оминуло суспільне вчення УКЦ й екологічних питань: “Суспільний дороговказ” закликає до шанування й розсудливого користування природними багатствами Землі – дару Бога [16, с.165].

“Суспільний дороговказ віруючого” став також своєрідною квінтесенцією, інтегральним виразником соціальної мобільності УКЦ, в якому знайшло сконцентроване відображення католицьке соціальне вчення, в основі якого лежить реалізація соціальної дії церкви на трьох взаємопов'язаних рівнях, загальноприйнятих у сучасному католицизмі: на євангельському, через дотримання моральних засад науки Христа та дії природного морального закону, підпорядкованого розумові, а не природному інстинктові, а також – на історичному й на есхатологічному рівнях. Ці рівні со-

ціальної дії Католицької церкви трактуються в її сучасній теології й соціології як основні структурні складові суспільства – так званої “цивілізації любові”, яку, за висновком одного з авторів цього поняття Патріка де Лоб'є, слід розглядати не як кінцеве досягнення, а як приготування до кінця історії через вибір Католицькою церквою на пряму розвитку суспільства на основі природного морального закону й заповідей Христових блаженств [4, с.258–259]. Саме цей закон сприяє розвитку природних задатків людини щодо творення добра й ухиляння від зла, а заповіді блаженств прославляють те, що світ не цінує: бідність, моральну чистоту, смиренність, покірність, і саме ці християнські першооснови забезпечують витворення духовних основ цивілізації любові. Відтак ці християнські засади вдосконалення суспільства допомогли церкві піднятися з особистого й локального рівня соціальної дії, в основі якого лежить першочергове завдання й місія церкви “достукатись” до душі кожної людини за допомогою слова й дієвих орієнтирів життя, щоб допомогти їй досягнути вічне життя, до вироблення позиції церкви щодо сучасних соціальних процесів та глобальної тактики участі її в цих процесах.

Сучасна система суспільної пасторальної діяльності УКЦ характеризується надзвичайно великою багатогранністю й різноманітністю об'єктів душпастирської опіки, що зумовлено як прагненням церкви до відновлення минулого досвіду й надбань церкви в галузі суспільної діяльності через витіснення її з природних для неї сфер духовної й освітньо-виховної діяльності в комуністичний час, так і активним реагуванням УКЦ на суспільно-духовні й соціальні виклики сучасної України, яке дозволило цій церкві набути за п'ятнадцять років вільної праці значний пасторальний досвід. Такий досвід є вагомим творчим розвитком і національною адаптацією глибоких й ефективних концепцій соціального служіння Католицької церкви [9].

Хоча УКЦ і вийшла з підпілля ослабленою в пасторальному відношенні, однак нині вона спромоглася виробити конкретні реальні богословсько-пасторальні відповіді на українські духовно-суспільні виклики, які засвідчили, що в українському католицизмі не лише відбувається процес творчого втілення в суспільне життя надбань католицької соціальної доктрини, але й відбувається процес напрацювання української версії католицького аджорнаменту як важливої складової становлення сучасної практичної теології українського католицизму як одного з виразників характерної для сьогоднішніх українських церков своєрідної теології, яку в сучасному релігієзнавстві прийнято іменувати “теологією посттоталітаризму”.

Серед численних суспільних об'єктів соціальної та духовної діяльності УКЦ особливе місце займає спеціальне душпастирство – характерний виразник українського католицького аджорнаменту. До спеціального

душпастирювання перш за все відноситься до духовної опіки над службовцями силових відомств Української держави – армії та міліції, над ув'язненими, а також душпастирювання над хворими, туристами й морське душпастирювання, душпастирювання шкільної та вузівської молоді, родини. Ці види душпастирської діяльності є надзвичайно актуальними сьогодні не лише для українського католицизму, але й для всіх релігійних організацій в Україні у зв'язку з побудовою в ній громадянського суспільства й активною участю в цьому процесі християнських церков на засадах аджорнаменту. Згаданим видам душпастирювання також відводиться важливе місце в душпастирському плані стратегічного розвитку УКЦ [15].

Особливим виразником соціальної мобільності Української католицької церкви є її харитативна діяльність церкви, яка є характерним виразником українського католицького аджорнаменту, харитативні традиції якого стали прямим продовженням соціальних традицій київського християнства.

Сучасне католицьке розуміння благодійницької діяльності церкви базується на засадах любові й милосердного ставлення до всіх людей, на принципі допомагання багатим бідним й удосконаленні суспільного устрою з метою не стільки подолання наслідків, скільки ліквідації причин бідності й усякого зла на засадах справжньої поваги й пошанування гідності тих, хто потребує допомоги, тобто на засадах “автентичного євхаристійного служіння” єпархіяльних і парафіяльних спільнот. Відтак християнський карітас є, насамперед, відповіддю на конкретні нагальні потреби страждальчих. При цьому харитативна місія церкви повинна бути незалежною від партій та ідеологій, оскільки, наголошує папа Бенедикт XVI, ця місія не може допомагати зміні світу через ідеологію й не може слугувати світовим стратегіям, “але є актуалізацією тут і зараз любові, котрої людина потребує завжди... Більш того, карітас не може бути засобом до того, що сьогодні окреслюється іменем прозелітизму, бо він не практикується для досягнення інших цілей, окрім любові” [21, с.43–45; 19, с.116].

Висновок. Підводячи підсумок аналізу історичних коренів, становлення й сучасних засад суспільного вчення українського католицизму та узагальнюючи досвід соціальної мобільності УКЦ як її суспільного аджорнаменту в питаннях розбудови громадянського суспільства в Україні та духовно-соціальної опіки над її народом, слід підкреслити, що український католицизм – спадкоємець київського християнства – від своїх початків засвідчив успадкування підходів християнства київської традиції до суспільних питань. При цьому український католицизм у суспільних питаннях упродовж усієї своєї історії дотримувався христопцентричних засад цього християнства до бачення ролі християнських істин у розбудові суспільства, серед яких визначальною було й залишається пошанування людської особи й основоположних людських цінностей та дотримання хри-

стіянських моральних норм – тривкого фундаменту демократії та справедливого й мирного співжиття людей. У питаннях побудови громадянського суспільства в Україні український католицизм як основа християнської концепції цієї побудови розглядає свободу особи, яка є фундаментальною християнською реалією та є нерозривно пов'язана з пошануванням гідності особи, а також із християнською солідарністю, релігійною толерантністю й пошануванням справедливості й природного права людини як найвищих конституційних засад громадянського суспільства. Ці принципи мобільної соціальної дії УКЦ отримали свій розвиток та соціальну адаптацію і в царині спеціального душпастирювання – духовної опіки й допомоги воїнам, хворим, засудженим, працівникам міліції, туристам, паломникам, морякам, учнівській і вузівській молоді та родині.

В іншій вагомій царині соціальної мобільності українського католицизму – у благодійній діяльності – Церкві вдалося підняти благодійність на новий, значно вищий рівень, ніж традиційне благодійництво заради “кусня хліба” і “шматки від голизни”, як його традиційно характеризують релігієзнавці, оцінюючи сучасну соціальну діяльність церков [10, с.257]. При цьому сьогодні лише українському католицизмові з-поміж інших українських конфесій удалося підняти над цією елементарною, а інколи й примітивною благодійністю й зреалізувати комплексну стратегію її організації. Відтак сьогоднішній соціальний потенціал українського католицизму реально й постійно наближається до обсягів, адекватних соціальним потребам українського суспільства, що є свідченням значних перспектив соціальної місії УКЦ, завдяки послідовному й неухильному дотриманню нею Христових засад добротності й широкомасштабній допомозі української діаспори та всього католицького світу з метою виховання в людей совісті й формування культури, яка б дійсно відповідала всім потребам людини.

Підтвердженням вищезазначеному є те, що сьогодні серед суспільних об'єктів соціальної та душпастирської діяльності УКЦ, базованої на чобутках католицького соціального вчення, виділяється ряд визначальних прикмет суспільного служіння цієї церкви, серед яких першочерговою є її солідарність з людиною і суспільством, яке український католицизм розглядає як “цивілізацію любові”, побудовану на засадах євангельського гуманізму та принципу суспільної “субсидійності” з урахуванням усього, більш ніж столітнього досвіду суспільного служіння УКЦ, доктринальні положення якого закріплені в згаданому “Суспільному дороговказі віруючого”. З-поміж численних суспільних об'єктів соціального й духовного служіння УКЦ провідне місце належить різним формам соціального душпастирювання, суспільному служінню мирян і харитативній діяльності церкви, які є яскравими виразниками українського католицького аджорнаменту.

1. Бондаренко В. Д. Релігійне життя в сучасній Україні: стан, тенденції та проблеми розвитку / В. Д. Бондаренко // Релігійна свобода. Науковий щорічник. - К., 2004. - № 8. - С. 5-8.
2. Великий А.-Г. Релігія і церква - основні рушії української історії / А.-Г. Великий // Київська Церква. - 2000. - № 5 (11). - С. 45-58.
3. Декларація про релігійну свободу "Гідність людська" - "Dignitatis humanae" // Документи Другого Ватиканського Собору. Конституції, декрети, декларації. - Л.: Свічадо, 1996. - С. 375-392.
4. Де Лобье П. Три града. Соціальне учинення християнства / П. Де Лобье. - С. 116., 2001. - 412 с.
5. Єпископ Софрон Мудрий. Публічне право церкви і конкордати / Єпископ Софрон Мудрий. - Івано-Франківськ: Вид-во ІФТА, 2002. - 150 с.
6. Іван Павло II. Енцикліка "Centesimus annus" - "Сотий рік" (01.05.1991) / Іван Павло II // Церква і соціальні проблеми. Енцикліка "Сотий рік". - Львів, 1993. - С. 443-515.
7. Кардинал Вальтер Каснер. Свобода віросповідання та національно-культурна ідентичність / Кардинал Вальтер Каснер // Релігійна свобода. Науковий щорічник. - К., 2002. - № 6. - С. 5-8.
8. Катехизм Католицької Церкви. - Л.: Синод Української Греко-Католицької Церкви, 2002. - 772 с.
9. Кияк С. Р. Ідентичність українського католицизму: генезис, проблеми, перспективи: монографія / С. Р. Кияк. - Івано-Франківськ: Пова Зоря, 2006. - 632 с.
10. Колодний А. М. Україна в її релігійних виявах / А. М. Колодний. - Л.: Сполом, 2005. - 336 с.
11. Лях В. В. Проблема свободи: філософсько-світоглядні виміри / В. В. Лях, О. М. Соболев, Л. А. Ситніченко // Фундаментальні орієнтири науки. - К.: Академперіодика, 2005. - С. 162-186.
12. Мариневич М. Українська ідея і християнство або Коли гарцюють кольорові коні Апокаліпсису / М. Мариневич. - К.: Дух і літера, 2003. - 544 с.
13. Недавня О. "Свобода в релігії" та потенціал християнських церков у вихованні українців-будівничих громадянського суспільства / О. Недавня // Релігійна свобода. Науковий щорічник. - К., 2002. - № 6. - С. 87-92.
14. Пашук А. Християнство і свобода / А. Пашук // Київська Церква. - 2000. - № 5 (11). - С. 31-39.
15. Стратегія розвитку Церкви // Пова Зоря. - 2004. - № 8 (578). - С. 4.
16. Суспільний дороговказ віруючого // Благовісник Верховного Архиспископа Української Греко-Католицької Церкви Блаженнішого Любомира кардинала Гузара. - 2002. - № 2. - С. 165.
17. Филатов С. Русская Церковь перед выбором: свобода совести или духовная монополия? / С. Филатов // Логос - Диалог "Восток - Запад". - 1995. - № 50. - С. 106-111.
18. Чубатий М. Київська Церква / М. Чубатий // Київська Церква. - 2001. - № 2-3 (13-14). - С. 10-16.

19. Яроцький П. Відношення українських церков і релігійних організацій до розбудови громадянського суспільства / П. Яроцький // Релігійна свобода. Науковий щорічник. - 2006. - № 10. - С. 114-118.
20. Яроцький П. Дискурс аджорнаменто: від сотеріологічного експозитиву до інкультурації / П. Яроцький // Віра і розум - двоє крил людського духу. - К.: Світ знань, 2001. - С. 204-215.
21. Benedykt XVI. Encyklika "Deus caritas est" do biskupów, presbiterów i diakonów do osób konsekrowanych i wszystkich wiernych świeckich o miłości chrześcijańskiej / Benedykt XVI. - Warszawa: Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej, 2006. - 59 s.
22. Kardinál Joseph Ratzinger. Boh a svet. Viera a život dnes / Kardinál Joseph Ratzinger. - Trnava: Spolok svätého Vojtecha, 2005. - 372 s.
23. Kompendium Katechizmu Kościoła Katolickiego. - Kielce: Jedność, 2005. - 240 s.
24. Papst Johannes Paul II. Nachsynodales Apostolisches Schreiben "Ecclesia in Europa" / Papst Johannes Paul II. - Vatikanstadt: Libreria editrice Vaticana, 2003. - 151 s.

Відомості про автора:

Кияк Святослав Романович,
доктор філософських наук, доктор теології, професор,
завідувач кафедри релігієзнавства і теології
Прикарпатського національного університету ім'я Василя Стефаника,
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-66
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

ДИНАМІКА СТЕРЕОТИПІВ-КОНЦЕПТІВ СУБ'ЕКТИВНОГО ДОСВІДУ ОСОБИСТОСТІ (ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ)

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра загальної та
експериментальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-66
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Стаття присвячена дослідженню проблеми суб'єктивного досвіду особисті у контексті соціальної мобільності. У статті розглядається проблема гендерного стереотипування, розкриваються особливості формування гендерних стереотипів суб'єктивного досвіду індивіда. На основі емпіричного матеріалу здійснено аналіз основних стереотипів-концептів суб'єктивного досвіду чоловіків і жінок.

Ключові слова: суб'єктивний досвід, гендерні стереотипи, стереотипи-концепти, гендерний досвід, концепт.

Research of a problem of subjective experience of the person in a context of social mobility is article purpose. In article the problem of gender stereotypification is considered. Also features of formation of gender stereotypes of subjective experience of the individual reveal. By results of empirical researches the basic stereotypes-kontseptes of subjective experience of men and women are analysed.

Key words: subjective experience, gender stereotype, stereotype-concept, gender experience, concept.

Постановка проблеми. У сучасних умовах різких трансформацій і змін, які відбуваються у світі і в нашому суспільстві зокрема, особливо актуальними для соціально-психологічних наук є питання дослідження соціальної мобільності людини. Важливим є з'ясування механізмів формування особистості в умовах соціальної мобільності, визначення умов, які сприяють адаптації індивіда до нових умов, а які ускладнюють такі процеси. У такому контексті, на нашу думку, актуальності набувають питання

дослідження гендерного аспекту проблеми соціальної мобільності. Адже стаття є однією з найбільш константних детермінант розвитку особистості, яка значною мірою визначає існування людини у світі. Формується психологічна стаття у процесі соціалізації, в ході якої відбувається засвоєння норм, стереотипів, моделей статевої поведінки, які є загальноприйнятими в суспільстві й відображають його культурно-історичний досвід. У результаті соціалізації формується гендерний досвід в індивіда певної статі, який значною мірою визначає його самовиявлення.

Важливе значення у формуванні досвіду особистості відіграють соціальні стереотипи, які засвоюються індивідом автоматично, починаючи з ранніх етапів соціалізації, зокрема статевої поведінки, і визначають змістові характеристики Я. У міру дорослішання такі стереотипи інтеріоризуються, утворюючи внутрішні латентні структури суб'єктивного досвіду, які ми називаємо стереотипами-концептами. Процес гендерного стереотипування, як і соціального в цілому, має як позитивні, так і негативні сторони. З одного боку, гендерні стереотипи сприяють адаптації індивіда до соціуму, з другого – заважають засвоєнню нового досвіду, часто блокують повноцінну самореалізацію та самоздійснення особистості, ускладнюють процеси соціальної мобільності. Зміна соціальних умов спричинює формування нового досвіду людини, і хоча такі процеси є досить складними, тривалими в часі, які можуть супроводжуватися кризовими переживаннями, вони є необхідними для адаптації індивіда. Тому метою статті є розкриття динаміки стереотипів-концептів індивідуальної свідомості чоловіків і жінок у нових соціальних умовах.

Перш ніж розглянемо динаміку стереотипів-концептів суб'єктивного досвіду чоловіків і жінок, обґрунтуємо застосування поняття “концепт” для аналізу суб'єктивного досвіду людини.

Поняття “концепт” визначається науковцями як мінімальна одиниця досвіду, як елемент досвіду, який вербалізується за допомогою слова; як особлива структура репрезентації досвіду у свідомості; як мисленнєве утворення, яке відображає ментальні і психічні ресурси нашої свідомості. Проблеми вивчення концептів присвячені численні праці як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників: В. фон Гумбольдта, Б.Уорфа, Дж. Лаккофа, Н.Д.Арутюнова, А.О.Леонтьєва, Д.С.Лихачова, Ю.С.Степанова, І.О.Стерніна та ін.

У когнітології концепт відіграє роль посередника між словом і реальністю, а тому концепт – це весь потенціал значення слова, який включає в себе, крім основного змісту, суб'єктивний, який створений індивідом і перевірений ним на практиці. Формування системи концептів людини визначається національно-культурними, соціальними, груповими, гендерними установками, індивідуально-особистісними особливостями. У свідомості людини концепти утворюють певну структуровану систему, яка

відображає його картину світу. У кожній культурі модель світу складається із цілого ряду універсальних концептів і констант культури, але в кожного народу між цими концептами існують свої, особливі співвідношення, які створюють основу національного світогляду, зокрема того, що визначає гендерну поляризацію. Завдяки системі концептів відбувається, як зазначає М.Енштейн, “накування” досвіду. Тому для нас виявляється важливим з’ясувати, яким чином відбувається усвідомлення досвіду в нашій культурі чоловіками й жінками, а це, на нашу думку, є можливим тоді, коли виявити систему концептів індивідуальної свідомості людини.

З приходом у світ людина стає невід’ємною частиною складної соціальної системи. Перед нею постає завдання адаптації до умов системи, прийняття її правил, законів, основних понять, тобто засвоєння соціокультурного досвіду суспільства, створення своєї картини світу. Важливим механізмом засвоєння такого досвіду є стереотипування. Такий процес ґрунтується на механізмах упорядкування та категоризації інформації, в результаті якого формується суб’єктивний досвід особистості.

Уперше поняття “стереотипи” уведено американським журналістом У.Лішманом. У його інтерпретації стереотип – це вибірковий і неточний спосіб сприйняття дійсності, що призводить до її спрощення й породжує упередженості. Крім того, він висловлював ідею про те, що такі утворення є немишучими, вони забезпечують взаємодію людини зі світом, рятують її від труднощів і при цьому є проекцією на світ власних почуттів, цінностей [7].

Е.Аронсон визначає стереотип як спрощений шлях бачення світу, що виконує певну адаптаційну функцію, оскільки узагальнення інформації дозволяє нам справлятися зі складними соціальними явищами. В.С.Агеев вважає цей процес ані поганим, ані добрим, який виконує об’єктивну функцію, що дозволяє швидко, просто й надійно категоризувати, спрощувати, схематизувати найближче й віддалене оточення [6].

Т.Шибутані уточнює, що категоризація є не просто класифікацією, але й орієнтовною схемою до дії. Адже як тільки котрась категорія визначається через систему якостей, очікування людини фіксуються, і вона готова діяти за певною схемою. Отже, можна вважати, що стереотип несе в собі схему, шаблон організованих схильностей до дії [7].

У соціальній психології під стереотипом розглядають стійкий, спрощений образ соціального об’єкта (події, явища, людини, групи), що складається в умовах дефіциту інформації з результату спілкування, власного досвіду індивіда й часто упереджених уявлень, прийнятих у суспільстві [5]. Стереотипи відіграють роль спрощеної схеми, на основі якої індивід сприймає світ, формує свої уявлення про нього.

Спрощеність, схематизованість – це ті особливості стереотипу, які надають їм дієвості як у формуванні поведінки окремого індивіда, так і

великих спільнот людей. Така спрощеність сприйняття повсякденної свідомості допомагає людям орієнтуватися в тих обставинах, де не потрібні серйозні міркування або індивідуальні рішення. Дослідження показують, що засвоєння особистого еталона, або взірця, має важливу психологічну функцію. Стереотипи полегшують входження людини в нову соціальну ситуацію, сприяють засвоєнню нових відносин, утворенню нових особистісних структур. Проте в ситуаціях, де потрібна нова інформація, об’єктивна оцінка, часто стереотипи, як стійкі утворення досвіду, можуть відігравати негативну роль, ускладнювати процеси адаптації та формування нового досвіду.

Розглядаючи соціальну функцію стереотипу, Дж. Плек пише про стереотип як про досить стійку ментальну структуру досвіду, яка не завжди відповідає реальності. Стереотипи суспільної свідомості завжди соціально зорієнтовані і є результатом соціального замовлення [4]. Таким чином, стереотипування – це засвоєння існуючих у суспільстві уявлень, норм, схем, які певним чином визначатимуть існування людини в різних сферах життя.

Проблема гендерного стереотипування, як одного з найважливіших механізмів соціалізації, широко аналізується в дослідженнях Ш.Берн, Б.Ворніка, Т.Говорун, І.Грошева, В.Каган, Г.Теджфелла, Т.Шибутані, М.Хогарт та ін.

Гендерний стереотип є різновидом соціального, він відображає систему уявлень про статево-рольову поведінку чоловіків і жінок, які закріплені в суспільстві. Вони є схематизованими, узагальненими соціально сконструйованими образами маскулітності, фемінності, які підтримуються психологічними потребами людини поводити себе в соціально схваленій манері, відчувати свою цілісність і несуперечливість [1].

У соціально-психологічних дослідженнях окреслено зміст гендерних стереотипів. І.Клюциною здійснено спробу визначити їх структуру, яка передбачає: 1) стереотипи, що відображають відповідні психологічні якості та риси, які приписуються чоловікам і жінкам (стереотипи маскулітності, фемінності); 2) стереотипи, пов’язані з виконанням сімейних і професійних ролей; 3) стереотипи, пов’язані з відмінностями у змісті праці (для жінок експресивна діяльність, чоловіків – інструментальна) [5].

Т.Говорун, О.Кікінежді доповнюють цю структуру стереотипною оцінкою зовнішніх даних [2]. На нашу думку, така структура гендерних стереотипів є найбільш інформативною й окреслює основні напрямки їх аналізу.

Гендерні стереотипи існують на соціокультурному (на рівні всього суспільства), мікрогруповому (на рівні малих груп, до яких відноситься сім’я, друзі, найближче оточення), індивідуальному рівнях. На кожному з них вони мають свої особливості.

Численні дослідження доводять, що норми статевої поведінки є неоднаковими в різних типах суспільства. Кожному суспільству належить певна статеворольова структура з набором відповідних стереотипів (соціальний статус статей; відмінність у рівні освіти; зайнятість позадомашньою працею та ступінь її кваліфікованості; участь кожної статі в управлінні та ін.). Кожна культура спонукає наслідувати певні норми статевої поведінки, диктує свої стереотипні уявлення, згідно з якими відбувається процес гендерної соціалізації. Існують суспільства з домінуючою маскуліною чи фемінною орієнтаціями. Відповідно, такі умови створюють норми, яким повинні відповідати чоловіки і жінки, які живуть у такому суспільстві.

І.Кон у рамках соціокультурної парадигми формування психологічної статі визначає базові характеристики чоловічої і жіночої ідентичності, які детермінують їхнє самовизначення й самоздійснення і задаються соціальним середовищем індивіда. Для чоловіків такими є: 1) орієнтація на професійну самореалізацію; 2) потреба відрізнятись від жінок; 3) установка на емоційно стриману поведінку, яка передбачає поміркованість у всіх проявах і реакціях; 4) установка на те, що чоловік повинен заробляти й забезпечувати сім'ю [6].

Перераховані характеристики є стереотипними і в ситуаціях, де складно підтримувати стандарти традиційної маскуліної поведінки, чоловіки переживають стрес, який супроводжується зниженням самооцінки, депресивними проявами. Таку ситуацію І.Кон називає кризою маскуліності.

Основними базовими характеристиками жінки є: 1) установка на материнство як основну сферу самореалізації; 2) прагнення бути доброю господинею; 3) орієнтація на сферу міжособистісних відносин і на досягнення компетентності як суб'єкта взаємодії; 4) приваблива зовнішність і установка на збереження привабливості як важливого жіночого ресурсу взаємодії з оточуючими, зовнішність як складова Я-образу [3]. Відсутність таких характеристик породжує, за словами О.Здравомислової, А.Тьомкіної, кризу жіночої ідентичності.

Таким чином, існуючі гендерні стереотипи в певному суспільстві визначають, якими повинні бути чоловіки й жінки, які виконувати ролі, обирати професії, вирішувати завдання на всіх етапах життєвого шляху. Однак такі стереотипи індивідом засвоюються не безпосередньо. Основними трансляторами соціальних експектацій є ЗМІ, інститути соціалізації, різні спільноти, найближче оточення.

Основними механізмами гендерного стереотипування є засоби масової інформації (Д.Аткін, Ш.Берн, І.Грошев, Н.Кулінка, Т.Максимова та ін.), підручники, посібники (Ш.Берн, Е.Буш, К.Двек, Д.Олдс, О.Попова), погляди вчителя на призначення статей у сім'ї та суспільстві (Т.Парсонс,

Р.Болс, Т.Говорун, О.Кікінежді), сім'я (Ю.Альошина, С.Бем, Д.Блок, А.Воловіч, Т.Говорун, П.Горностай, Д.Екклз, М.Джонсон, І.Кон та ін.), товариства однолітків (І.Кон, Ф.Райс, В.Романова та ін.).

І.Кон зазначає, що "процес перетворення соціального в індивідуальне підпорядкований не тільки соціальним, але й психологічним закономірностям" [6]. Відносна однаковість як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників спостерігається у виділенні, основного механізму соціалізації, соціальної ідентифікації. Даному феномену в психологічній науці приділяється особлива увага. Більшість дослідників (Г.Андреева, М.Борисhevський, Д.Гервітц, Л.Петровська, Б.Поршнев та ін.) визначають його як процес отождіння індивіда з іншими людьми, їх групами та об'єднаннями; як процес прийняття індивідом соціальної ролі, цінностей, установок, моделей і форм самовияву тих груп чи людей, з якими він себе уявляє.

Ідентифікацію не слід плутати з наслідуванням. Суттєвими ознаками поняття "ідентифікація" є: 1) під час ідентифікації засвоюються не дискретні акти поведінки, а комплексний інтегрований взірць поведінки; 2) ідентифікація відбувається спонтанно, без підкріплень; 3) поведінка, якої індивід набуває в процесі ідентифікації, є досить стабільною; 4) ідентифікація ґрунтується на інтимному особистісному зв'язку з моделлю [2]. Отже, в процесі гендерної соціалізації індивід ідентифікує себе з особами своєї статі, приймаючи навіть несвідомо стереотипи, установки, моделі, схеми статевої поведінки. Так, шестирічна дитина знає, що "... по деревах можуть лазити тільки хлопчики...", "тільки дівчатка граються ляльками...", "Андрійко не може плакати, адже він не дівчинка..." і т. д.

У міру дорослішання система стереотипів, зокрема статевої поведінки, розширюється, наповнюється новим змістом. Завдяки механізму інтеріоризації поступово формуються більш складні утворення. Як зазначає О.Леонтьєв, "... процес інтеріоризації полягає в тому, що зовнішня діяльність переміщується у внутрішній «план свідомості», – це процес, в якому цей внутрішній план формується". Такі системи стереотипів ми називаємо стереотипами-концептами, що виконують роль інтеграції й стабілізації суб'єктивного досвіду індивіда. Вони є досить стабільними утвореннями суб'єктивного досвіду чоловіка чи жінки, відображають як усвідомлений, так і неусвідомлений рівень психічної активності і можуть функціонувати на рівні гендерної установки. У своїй основі такі утворення містять ціннісні орієнтації суб'єкта, його мотивацію, смислові структури. Вони визначають, певною мірою, залежно від статі індивіда, його світосприйняття та життєздійснення. Стереотипи-концепти можуть існувати у вигляді думок, суджень про особливості світу чоловіка чи жінки.

Досить поширеними, наприклад, є стереотипи-концепти "жінка – це мати, берегиня домашнього затишку"; "чоловік – це годувальник сім'ї",

який повинен успішно реалізовуватись у соціально-професійній сфері”. У дослідженні взяло участь 150 осіб (чоловіків – 70; жінок – 80). Дані концепти було виявлено у 75% чоловіків і у 68% жінок. Оскільки концепт має структуру, яка містить центральний елемент – “стрижень” і “периферію”, то стало можливим з’ясувати, що передбачає концепт у чоловіків “жінка – це мати, берегиня домашнього затишку”. Для переважаючої більшості опитаних “жінка повинна народжувати дітей (74%), займатися їх вихованням (56%), вести домашнє господарство, створювати затишок (68%), піклуватися про чоловіка (47%), бути надійним другом, партнером, порадицею (39%)”.

Для жінок концепт “жінка – це мати, берегиня домашнього затишку” передбачає: “піклування про дітей” – 82%; “ведення домашнього господарства” – 74%; “створення умов для нормального функціонування сім’ї, в тому числі й матеріальних” – 44%; “піклування про чоловіка” – 37%.

Концепт “чоловік – годувальник сім’ї” для чоловіків означає: “чоловік повинен мати високий заробіток” – 86%; “заробляти більше, ніж жінка” – 64%; “повинен мати перспективну роботу” – 48%; “відповідний соціальний статус” – 42%. Значення цього концепту не відрізняється як для жінок, так і для чоловіків, що підкреслює стереотипність їхньої повсякденної свідомості. Для жінок він означає: “повинен забезпечувати сім’ю” – 93%; “мати добру роботу” – 75%; “бути успішним” – 56%; “готовим приймати рішення” – 42%; “бути відповідальним за сім’ю” – 37%.

Стереотипи існують на рівні повсякденної свідомості чоловіків і жінок середнього віку українського суспільства й значною мірою визначають сприйняття й оцінку індивіда залежно від статі. Такі стереотипи-концепти вказують на те, що основною соціальною роллю жінки в нашому суспільстві є материнство та піклування про домашній затишок.

Чоловікам приписують роль професіонала, орієнтованого на досягнення кар’єрного росту, матеріального успіху. Такі установки зазвичай визначають способи та напрямки самореалізації індивіда, незважаючи на популяризацію останнім часом значно більшою мірою соціально-активної й успішної жінки, і значно меншою популяризацію чоловіка, який би займався обслуговуючими видами діяльності, вихованням дітей. Засоби масової інформації конструюють соціальну ситуацію сприймання чоловіків як більш компетентних, успішних, які можуть активно самоздійснюватися. Проте, в сучасних реаліях життя чоловікам досить складно відповідати таким вимогам. Вони змушені пристосовуватися до ринкових умов, до жорстокої конкурентної боротьби, шукати більш високооплачувану роботу, в іншому випадку їх очікує осуд оточення, вішання ярликів “не-вдахи”, “лузера”. Особливо в сучасних умовах домінування в масовій свідомості стереотипу “чоловік – годувальник, успішний у соціально-професійній сфері”, спричинює в чоловіків часто стресовий стан, почуття незадо-

волення собою, втрату віри в самоефективність. Тому такі стереотипи потребують перегляду і, можливо, на нашу думку, не потрібно так гендерно поляризувати соціальні ролі чоловіків і жінок.

Здійснивши опитування серед жінок 35–45 років, які успішно реалізуються в бізнесі, та жінок-заробітчани, ми намагалися побачити динаміку стереотипів-концептів індивідуальної свідомості. Як з’ясувалося, 65% (жінки бізнесу) і 84% (жінки-заробітчани) респонденток вибрали такий спосіб самореалізації через складну матеріальну ситуацію в сім’ї. Серед жінок, які зайняті в бізнесі (49%), жінок-заробітчани (72%) побутує думка, що основне призначення жінки – це сім’я. У переважній більшості (87%) жінок-заробітчани та 52% жінок бізнесу спостерігається внутрішній конфлікт, який спричинений орієнтацією на матеріальний успіх, самореалізацію й неможливістю безпосереднього піклування про дітей і сім’ю. На нашу думку, така ситуація значною мірою зумовлена існуванням у масовій свідомості стереотипу про призначення жінки. Особливо це стосується жінок бізнесу, які все-таки мають безпосередній контакт зі своїми сім’ями, які разом проводять вихідні, відпустки, цікавляться інтересами та проблемами своїх дітей, сім’ї. Проте вони вважають, що недостатньо приділяють уваги, й тому відчувають провину.

Для жінок бізнесу концепт “жінка – берегиня домашнього затишку” означає, що вона повинна народжувати дітей (75%), брати участь у їх вихованні (64%), створювати затишок, атмосферу (58%), приділяти увагу зовнішності (54%), бути надійним другом, партнером для чоловіка (22%). Як видно із зазначених інтерпретацій, у жінок бізнесу дещо відрізняються уявлення щодо основних функцій жіноцтва. Щодо концепту “чоловік – годувальник сім’ї”, то даний концепт виявлено тільки в 32% респондентів. Для цієї категорії досліджуваних актуальним виявився концепт “чоловік – розум, сила, надійність” (44%). Для жінок бізнесу цей концепт означає: чоловік повинен бути розумним (62%), надійним партнером (47%), сильним (долати перешкоди) (45%), розуміючим (42%), соціально успішним (38%). Основний акцент зроблено на ідеальне Я чоловіка, його активності спрямованість, важливість соціально-психологічних характеристик. Такі результати можна пояснити появою тенденції до динаміки стереотипів-концептів індивідуальної свідомості, які зумовлені трансформаційними процесами, які відбуваються в суспільстві.

Для жінок-заробітчани концепт “жінка – берегиня домашнього затишку”, як видно із результатів, є більш актуальним, ніж для жінок бізнесу. Цей концепт зазначена категорія досліджуваних описує за характеристиками, які виявлено по всій вибірці досліджуваних. Тому це дає підстави робити висновок, що зміна матеріального статусу меншою мірою впливає на динаміку стереотипів-концептів індивідуальної свідомості, ніж соціально-професійного. Щодо концепту “чоловік – годувальник сім’ї”, то він є акту-

альним для 61% респонденток. Такий концепт для зазначеної категорії досліджуваних означає: добре заробляти (85%), мати добру роботу (82%), бути відповідальним за сім'ю (73%), сильним (35%), розумним (21%). Виділені характеристики вказують на домінування матеріальної успішності чоловіка. На нашу думку, саме такі уявлення породжують суперечність між ідеальним баченням і реальним, яка часто призводить до негативних наслідків. Серед опитаних жінок-заробітчан 64% не задоволені своїм пллбмом, що можна пояснити певною мірою існуючими стереотипами повсякденної свідомості.

Висновки. Отже, суб'єктивний досвід особистості можна досліджувати шляхом виявлення системи стереотипів-концептів індивідуальної свідомості, які є його одиницями. Формуються такі елементи досвіду особистості в процесі соціалізації, під час якої відбувається засвоєння, інтеріоризація соціально-культурного досвіду суспільства. Такі утворення досвіду є досить стійкими, однак, зі зміною соціальних стереотипів, поступово відбуваються переструктурування і в індивідуальній свідомості. Цей процес є тривалим, вимагає певного часу й пояснення необхідності таких змін. Динаміка стереотипів-концептів суб'єктивного досвіду значною мірою зумовлюється соціальним статусом індивіда, а не його матеріальним становищем.

1. Гилмор Д. Загадка мужественности / Д. Гилмор // Введение в гендерные исследования : в 2 ч. / под ред С.В. Жеребкина. – С. Пб.: Алетея, 2001. – Ч. 2. – С. 882-892.
2. Говорун Т. В. Гендерна психологія : навч. посіб. / Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді. К. : Академія, 2004. – 308 с.
3. Здравомыслова Е. Социология гендерных отношений и гендерный подход в социологии / Е. Здравомыслова, А. Темкина // Социс. – 2000. – № 11. – С. 56-71.
4. Киммел М. Гендерное общество / М. Киммел. – М. : РОССПЭН, 2006. – 464 с.
5. Клецина И. С. Гендерная социализация. / И. С. Клецина. – С. Пб. : РГПУ им. Герцена, 1998. – 464 с.
6. Кон И. С. Мужские исследования: меняющиеся мужчины в изменяющемся мире / И. С. Кон // Введение в гендерные исследования : в 2 ч. – Харьков : ХІЦІ, 2001. – Ч. 1. – С. 47-54.
7. Рябова Т. Б. Стереотипы и стереотипизация как проблема гендерных исследований / Т. Б. Рябова // Личность. Культура. Общество. – 2003. – Т. 5. – Вып. 1-2 (15-16). – С. 120-139.

Відомості про автора:

Голорів Лариса Дмитрівна,
кандидат психологічних наук,
докторант кафедри загальної
та експериментальної психології
Прикарпатського національного

університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-66
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Гоян І. М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Пілецька Л. С. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

**СВОЕРІДНІСТЬ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ КОГНІТИВНОГО СТИЛЮ
ПОЛЕЗАЛЕЖНІСТЬ/ПОЛЕНЕЗАЛЕЖНІСТЬ З
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИМИ ЗДІБНОСТЯМИ ОСОБИСТОСТІ**

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра загальної та
експериментальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-66
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті здійснено теоретичний аналіз взаємозв'язку когнітивного стилю полезалежність/полenezалежність з інтелектуальними здібностями особистості. Зазначається, що зв'язок між когнітивними стилями й інтелектуальними здібностями має опосередкований характер: і когнітивні стилі, як індивідуальні способи переробки інформації, й інтелектуальні здібності, як продуктивні характеристики інтелектуальної діяльності, рівною мірою похідні відносно особливостей структурної організації інтелекту.

Ключові слова: когнітивний стиль, полезалежність/полenezалежність, інтелектуальні здібності, когнітивні процеси.

In the article the theoretical analysis of intercommunication of cognitive style of dependent/independent fields are made is carried out with the intellectual capabilities of personality. An idea is conducted, that connection between cognitive styles and intellectual capabilities carries the mediated character: and cognitive styles, as individual methods of processing of information, and intellectual capabilities, as productive descriptions of intellectual activity, in an equal degree derivatives in relation to the features of structural organization of intellect.

Key words: cognitive style, dependent/independent fields, intellectual processes.

Постановка проблеми. Когнітивно-стильові дослідження займають особливе місце в системі психологічного знання, знаходячись на стику

когнітивної психології і психології особистості. Істотними чинниками, що стимулювали дослідження в цій галузі, були інтерес до людської індивідуальності й переконаність в існуванні властивих усім людям індивідуально своєрідних форм пізнання й розуміння дійсності.

Поняття “стиль” було первинно введене як глобальний психологічний параметр, що характеризує “стиль пізнання дійсності”. У більш вузькому значенні термін “когнітивний стиль” використовувався для “позначення й специфікації певного роду індивідуальних особливостей інтелектуальної діяльності, що трактуються як індивідуально своєрідні способи переробки інформації про предметне і соціальне оточення” [1, с.84].

Когнітивно-стильовий підхід до інтелектуальних здібностей полягав у тому, що індивідуальні відмінності в розумовій діяльності відмежовувалися від продуктивності інтелектуальної діяльності, що виявлялась інтелектуальними тестами, і позначались рівнем IQ. Когнітивні стилі характеризували як інтелектуальну активність більш високого порядку, оскільки функція когнітивних стилів полягала не стільки у відображенні дійсності, скільки в координації, регулюванні “базових пізнавальних функцій”.

Розвиток когнітивно-стильового напрямку був пов'язаний з явною незадоволеністю багатьох психологів тестологічною моделлю дослідження інтелектуальних можливостей людини. Згодом зіставлення стильових і продуктивних характеристик інтелектуальної діяльності набуло принципового характеру, що, зокрема, знайшло своє відображення у сформульованих Г.Віткіним критеріях відмінності поняття “стиль” від поняття “здібність”:

- 1) здібність розглядається у зв'язку з рівнем виконання, тобто результативністю інтелектуальної діяльності; стиль же виступає як спосіб виконання діяльності, відповідно, різні стилі можуть забезпечити однаково високу продуктивність виконання;
- 2) здібність уніполярна; стиль – біполярне утворення;
- 3) здібності мають ціннісний контекст (зростання здібностей – завжди хороший показник); до стильових феноменів не застосовні оцінні думки, оскільки представники кожного стильового полюса мають певні переваги в тих ситуаціях, де їх індивідуальні особливості сприяють ефективній поведінці;
- 4) здібність мінлива в часі; стиль – стійка характеристика індивідуума;
- 5) здібність є специфічною відносно певної діяльності; стиль же виявляється генералізовано в різних психічних сферах [2, с.716].

Проте численні експериментальні дослідження засвідчили тісні зв'язки між когнітивними стилями і здібностями. М.О.Холодна із цього приводу зауважує, що “ситуація складалася вельми своєрідна: на теоретичному рівні весь цей час декларувалися принципові відмінності між когнітивними стилями і здібностями, тоді як на емпіричному рівні показники когнітивних стилів і здібностей постійно перехресувались” [3, с.129].

Метою статті є теоретичний аналіз характеру зв'язків когнітивного стилю (КС) полезалежність/полenezалежність (ПЗ/ПІЗ) з інтелектуальни-

ми здібностями особистості. Це дає можливість краще з'ясувати механізми різних видів пізнавальної активності суб'єкта. Крім того, виявлення характеру цих зв'язків може стати основою для індивідуалізації процесу навчання з метою підвищення його ефективності.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Розглянемо детальніше основоположні критерії зіставлення когнітивних стилів і здібностей, розроблених Г.Віткіним і його школою, з погляду сучасних експериментально отриманих даних із цієї проблематики.

1. Когнітивні стилі не пов'язані з продуктивністю інтелектуальної діяльності. Уже в перших дослідженнях Віткіна та його співавторів був зафіксований кореляційний зв'язок показників ПЗ/ПНЗ із IQ за інтелектуальною шкалою Векслера. З'ясувалося, що показники тестів просторової орієнтації й "Включені фігури", які вимірюють ПЗ/ПНЗ, значно пов'язані тільки з фактором "просторова організація".

Зокрема, за наслідками дослідження 10–12-річних школярів показники ПЗ/ПНЗ увійшли до одного фактора із субтестами "Кубики" і "Складання фігур". У свою чергу, показники ПЗ/ПНЗ не були пов'язані ні з фактором "вербальне розуміння", ні з фактором "концентрація уваги/оперативна пам'ять". Отже, підсумовує Віткін, ПЗ/ПНЗ стиль не пов'язаний із загальним інтелектом.

У подальших дослідженнях Віткіна та його колеґ було показано, що ПНЗ особи успішніше виконують завдання Дункера, Лачинса, Піаже. У них вищі показники за фактором "гнучкість завершення гештальту" (Терстоун), що включає показники вирішення задач на відтворення зображення об'єкта за його частинами, знаходження деталей у складних фігурах і т. п., а також за фактором "адаптивна гнучкість" (Гілфорд), що включає показники вирішення задач на перетворення семантичного і перцептивного матеріалу (завдання типу малих творчих задач, пошуку схованої в сюжетному малюнку фігури і т. п.). Крім того, ПНЗ діти краще структурують плями Роршаха, даючи, зокрема, більше відповідей типу W (відмітимо, що останні зазвичай інтерпретуються як показник інтелектуальних можливостей суб'єкта) [4, с.69].

Із часом з'являлося все більше досліджень, в яких наголошувалася неправомірність зіставлення ПЗ/ПНЗ і різних продуктивних аспектів інтелектуальної діяльності. Так, було показано, що полюс ПНЗ співвідноситься з високими показниками просторових здібностей, успішністю виконання тесту Равена, високим рівнем інтелекту у вигляді IQ за різними інтелектуальними шкалами, сформованістю формального мислення, за Піаже, високим рівнем креативності, ефективнішою пам'яттю, здатністю до перенесення знань, високими показниками навчальної діяльності, успішністю навчання технічним професіям і т. д. [5; 6; 7; 8; 9; 10].

Звертає на себе увагу одна характерна деталь: за даними багатьох авторів, показники ПНЗ за методикою "Включені фігури" позитивно корелюють із показниками вербальних здібностей за методикою Векслера, рівнем розвитку здібності до понятійних узагальнень, ефективністю розуміння тексту. У групах ПЗ і ПНЗ підлітків, порівнюваних за показниками рівня інтелекту, саме ПНЗ учні ефективніше оперували поняттями (зокрема, частіше будували визначення конкретних і абстрактних понять із використанням загальних родових категорій) [5; 7; 9; 10]. Таким чином, твердження Віткіна про відсутність зв'язку ПЗ/ПНЗ із рівнем IQ, когнітивними здібностями, словесно-мовленнєвими видами пізнавальної діяльності не отримало свого підтвердження.

Більш вибірково систему зв'язків з успішністю інтелектуальної діяльності виявляє ПЗ/ПНЗ, виміряна за допомогою методики "Стержень – рамка". Проте і в даному випадку полюс ПНЗ співвідноситься з високими показниками тестів на просторові перетворення [1; 2; 8], субтесту "послідовні картинки" зі шкали Векслера [9], зрілості стратегій категоризації з переважним використанням критерію "форма" на противагу критерію "колір" [5; 8], об'ємом асоціативної вербальної пам'яті [7] і т. д.

Полюс полнезалежності виявляється, як правило, пов'язаним з успішністю виконання різних видів інтелектуальної діяльності. Не дивно, що деякі автори дійшли висновку, що ПЗ/ПНЗ – це не стильове утворення, а, швидше, прояв просторових здібностей, поточного або загального інтелекту [8; 11]. Під час вивчення зв'язків ПЗ/ПНЗ із показниками тестів вербальних здібностей Равена і формальних операцій за Піаже на різних вікових групах (17–23, 37–43 і 61–80 років) був зроблений висновок про те, що існує "... загальне вимірювання, що об'єднує показники поточного інтелекту (тест Равена), полнезалежності/полнезалежності (тест Віткіна) й особливості вирішення логічних проблем" [12, с.70].

2. Когнітивні стилі – біполярне вимірювання. Не менш умовним виявляється і другий критерій розмежування стилів і здібностей, що утверджує біполярність стильових феноменів.

Когнітивні стилі (у першу чергу ПЗ/ПНЗ) із достатньою упевненістю можна розглядати як уніполярні вимірювання. Зокрема, якщо за розділенням по полюсах полнезалежності і полнезалежності, за Віткіним, стоять здібності структурувати перцептивне поле (здійснювати перетворення складного контексту), то в даному випадку біполярна горизонтальна вісь перетворюється на уніполярну вертикальну вісь: "унизу" знаходяться особи з низкими показниками цієї здібності, а "вгорі" – з високими, отже, біполярна стильова горизонталь фактично перетворюється на уніполярну продуктивну вертикаль.

Крім того, постулат біполярності виявляється проблематичним, оскільки, зауважує М.О.Холодна, "певні стильові вимірювання описують

пе два типи випробовуваних, а три або чотири”. Так, у рамках ПЗ/ПНЗ виділяються “ригідні ПНЗ”, “гнучкі ПНЗ” і “ПЗ особи”. Автор пропонує розглядати КС як уніполярне (маючи на увазі зв’язки з інтелектуальною продуктивністю) або мультиполярне вимірювання, ніж як біполярне [3, с.139].

3. До когнітивних стилів не застосовні оцінні думки. Невизначеним виявляється і третій критерій розмежування стилю і здібності, оскільки вираженість того або іншого стильового полюса набуває певного оцінного контексту. За наслідками свого дослідження І.В.Тихомирова зробили висновок про те, що “... ситуація традиційного навчання, очевидно, є однією з умов, за якої ціннісно значущим, тобто пов’язаним з високою продуктивністю, стає один полюс когнітивного стилю – полнезалежність” [7, с.110].

М.О.Холодна зазначає, що “спроба Віткіна зберегти постулат біполярності ПЗ/ПНЗ за рахунок посилення на те, що полюс ПНЗ сприяє інтелектуальній компетентності, а полюс ПЗ – соціальній компетентності, бачиться непереконливою. По-перше, ПЗ/ПНЗ усередині інтелектуальної сфери виявляється уніполярним вимірюванням (отже, має ціннісний відтінок). По-друге, ПНЗ особи часто виявляються ефективнішими у сфері міжособистісних взаємин порівняно з ПЗ особами, що прямо суперечить вихідній позиції Віткіна” [3, с.140].

Таким чином, різні полюси когнітивних стилів не є рівноцінними відносно характеристик виконуваної діяльності й особистих психологічних можливостей.

4. Когнітивний стиль – стійка властивість суб’єкта. Що стосується твердження про стійкість стилю й мінливості здібностей, цей критерій також виявляє свою умовність. У ряді досліджень показано явище мобільності (пластичності) когнітивних стилів, які, як з’ясувалося, можуть змінюватися під впливом інтелектуального навантаження, інструкції, навчання і т.п. [10; 13].

У працях Віткіна наголошувався той факт, що ПЗ і ПНЗ випробовуваних можуть бути “фіксованими” (що не володіють можливістю демонструвати якості, властиві протилежному стильовому полюсу) або “мобільними” (що мають можливість “переміщати” свою поведінку на будь-який із двох полюсів у міру необхідності). Згодом було виявлено, що при освоєнні навички виконання методики “Включені фігури” відбувається “зсув” значної частини випробовуваних на полюс ПНЗ [4].

У дослідженні В.В.Селіванова ПЗ/ПНЗ фіксувалася до й після рішення комбінаторної задачі. З’ясувалося, що під впливом процесу рішення (тобто операцій аналізу і синтезу) у 58% випробовуваних спостерігалось зростання ПНЗ, у 14% – зростання ПЗ, у 28% стильові показники виявилися стабільними. За вимоги безперервного промовляння кожного кроку власних дій (тобто при включенні рівня рефлексії регуляції процесу вирі-

шення основної задачі) у поєднанні з використанням завдань-підказок зростання ПНЗ спостерігалось у 83,4% випробовуваних. У свою чергу, в умовах деструктивного неуспіху (за рахунок пред’явлення завдання, що не мало рішення) простежувалася тенденція зростання полнезалежності як у результативних ПНЗ випробовуваних, так і в результативних ПЗ випробовуваних. Цікаво, що в умовах лонгітюдного дослідження студентів (ПЗ/ПНЗ вимірювалася кожного місяця протягом року) ретестові кореляції з початковими показниками ПЗ і ПНЗ були дуже низькими або взагалі відсутніми [13].

Таким чином, збільшення інтелектуального навантаження, включення довільної регуляції, успіх/неуспіх діяльності, формування навичок інтелектуальної поведінки, варіювання станів досвіду людини приводять до зміни стильової позиції в напрямі “зсуву” в бік або одного, або протилежного полюса. Отже, когнітивні стилі не є стабільними властивостями суб’єкта тією мірою, якою це уявлялось у межах традиційного стильового підходу Г.Віткіна.

5. Когнітивний стиль виявляється одночасно в різних психічних сферах. Подальші експериментальні дослідження показали, що стильові властивості не настільки генералізовані, як це раніше уявлялось. Наголошується на їх залежності від змістовної сфери (наприклад, одна й та ж людина може бути когнітивно складною в галузі техніки й когнітивно простою – у сфері міжособистісних взаємин). Стилi також специфікуються в різних видах професійної діяльності. Іншими словами, когнітивний стиль варіює залежно від типу діяльності й змісту завдання [3; 5; 6; 9].

Таким чином, жоден із п’яти критеріїв розрізнення стилів і здібностей не є коректним. Когнітивні стилі виявляють усі ознаки здібностей: вони мають відношення до успішності інтелектуальної діяльності, можуть виступати як уніполярні або мультиполярні вимірювання, до них застосовують оцінні думки, вони змінюються “усередині” особистості під впливом різних об’єктивних і суб’єктивних чинників, їх прояви залежать і від змісту діяльності.

На наш погляд, продуктивну думку щодо статусу когнітивних стилів та їх взаємозв’язку зі здібностями висловив американський психолог С.Мессик [14]:

- стилі визначають спосіб пізнання, тоді як здібності – зміст, компонентний склад і рівень пізнання;
- стилі біполярні з погляду різної залученості обох полюсів у когнітивне функціонування (стилi можна розглядати як своєрідне роздвоєння, коли характеристики на одному полюсі стильового вимірювання не корелюють негативно із характеристиками на іншому його полюсі), тоді як здібності завжди уніполярні;

- стилі характеризують типові і в той же час протилежні форми інтелектуальної поведінки, тоді як здібності визначають максимальні інтелектуальні можливості;

- стилі дозволяють передбачати напрям досягнень, тоді як здібності -- їх загальний рівень;

- стилі виявляються в декількох предметних сферах, тоді як здібності за своїми проявами більш предметно специфічні.

КС -- це специфічні механізми переробки й організації інформації. Тому можливе об'єднання знань про загальні механізми функціонування інтелекту (теорій інтелекту), процеси переробки інформації (теорій когнітивної психології) та індивідуальні стильові відмінності (теорій когнітивних стилів).

Друга позиція полягає в тому, що *феноменологія когнітивних стилів розглядається як форма прояву інтелекту*. На думку Дж.Гілфорда, деякі когнітивні стилі можна розглядати в термінах його моделі "структури інтелекту" (SI). Зокрема, ПНЗ ідентична до конвергентної продуктивності й характеризує швидше гнучкість (здатність здійснювати зміни інформації), ніж здатність до аналізу (структуризації) інформації. Гілфорд робить висновок, що когнітивні стилі -- це інтелектуальні організаційні (executive) функції, що мають справу з ініціацією й контролем інтелектуальної діяльності (тобто визначають, де, коли і яким чином використовуватимуться базові інтелектуальні здібності) [2, с.90--91].

Факт впливу когнітивних стилів на ефективність інтелектуальної діяльності дозволяє виділити деякий новий аспект стильової проблематики, а саме -- поставити питання про те, чому різні люди мають вищі показники успішності в різних сферах інтелектуальної діяльності. Іншими словами, є підстави припустити, що когнітивні стилі -- це своєрідний *механізм спеціалізації здібностей* [3, с.151].

Останнім часом усе більш очевидною видається та обставина, що психометричні тести інтелекту (Векслера, Равена, Айзенка, Гілфорда) характеризують рівень розвитку конвергентних здібностей (обсяг засвоєних знань і сформованість конкретних розумових навичок). Результати тестування надзвичайно чутливі до особливостей соціалізації випробовуваного, віку, виду тесту й тестової процедури, дії ситуативних чинників [8]. Не вдаючись до дискусії про можливу низьку конструктивну валідність традиційних тестів інтелекту, М.О.Холодна відзначає одну достатньо очевидну обставину: IQ як показник психометричного інтелекту зовсім не ідентичний реальним інтелектуальним ресурсам суб'єкта. Тому посилення наявності або відсутності зв'язків з IQ не є переконливим аргументом на користь наявності або відсутності зв'язків між когнітивними стилями й інтелектом (інтелектуальними здібностями) [3, с.152].

Висновок. Проведений нами аналіз дозволяє говорити про психологічну неоднорідність традиційних стильових параметрів, що є однією з причин суперечності емпіричних результатів стильових досліджень. За умови контролю когнітивної забезпеченості того або іншого стильового полюса можна більш однозначно, як нам уявляється, прослідкувати зв'язки когнітивного стилю ПЗ/ПНЗ із продуктивними аспектами інтелектуальної діяльності. Можна припустити, що зв'язок між когнітивним стилем ПЗ/ПНЗ й інтелектуальними здібностями має не прямий, а опосередкований характер, оскільки і когнітивні стилі, які операціонально визначаються в термінах своєрідності способів переробки інформації, й інтелектуальні здібності, що операціонально визначаються в термінах продуктивності інтелектуальної діяльності, однаковою мірою похідні відносно особливостей структурної організації інтелекту. Саме характеристики складу й будови індивідуального інтелекту можуть зумовлювати як типові для суб'єкта способи сприйняття й розуміння дійсності, так і продуктивні можливості його інтелектуальної діяльності.

1. Холодная М. А. Когнитивные стили и интеллектуальные способности / М. А. Холодная // Психологический журнал. -- 1992. -- Т. 13. -- № 3. -- С. 84--93.
2. Gulford J. P. Cognitive styles: What are they? / J. P. Guilford // Educ. and psychol. Measur. -- 1980. -- V. 40. -- № 3. -- P. 715--735.
3. Холодная М. А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума. -- 2-е изд. / М. А. Холодная. -- М., 2004. -- 384 с.: ил.
4. Psychological differentiation / H. A. Witkin, R. B. Dyk, H. F. Faterson et al. -- Potomak, 1974.
5. Кострикина И. С. Соотношение стилевых и продуктивных характеристик интеллектуальной деятельности у лиц с высокими значениями IQ : дис. ... канд. психол. наук / И. С. Кострикина. -- М. : Ин-т психологии РАН, 2001. -- 22 с.
6. Либин А. В. Стилевые особенности познавательных процессов и учебная деятельность / А. В. Либин // Развитие и диагностика способностей / под ред. В. Н. Дружинина, В. Д. Шадрикова. -- М. : Наука, 1991. -- С. 131--139.
7. Тихомирова И. В. Стилевые и продуктивные характеристики способностей: типологический подход / И. В. Тихомирова // Вопросы психологии. -- 1988. -- № 3. -- С. 106--115.
8. Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования / М. А. Холодная. -- 2-е изд., перераб. и доп. -- С. Пб. : Питер, 2002. -- 272 с. : ил.
9. Шавініна Л. В. Психологічні особливості організації пізнавального досвіду інтелектуально обдарованої особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук / Л. В. Шавініна. -- К. : КГУ, 1993. -- 22 с.
10. Шкуратова И. П. Исследование стиля в психологии: оппозиция или консолидация : комментарии / И. П. Шкуратова // Стиль человека: психологический анализ / под ред. А. В. Либина. -- М. : Смысл, 1998. -- С. 13--33, 125--162.

11. Armstrong S. J. The influence of individual cognitive style on performance in management education / S. J. Armstrong // Educational Psychology. – 2000. – V. 20 (3). – P. 323–339.
12. Hooper F. H. Personality and memory correlates of intellectual functioning: Young adulthood to old age. / F. H. Hooper, J. O. Hooper, K. K. Colbert. – Basel ; N. Y., 1984.
13. Селиванов В. В. Мышление в личностном развитии субъекта / В. В. Селиванов ; [пауч. ред. А. В. Брушлинский]. – 2-е изд., доп. и перераб. – Смоленск : Унивсум, 2003. – 311 с.
14. Messick S. The nature of cognitive styles : Problems and promise in educational practice / S. Messick // Educational Psychologist. – 1984. – V. 19. – P. 59–74.

Відомості про авторів:

Палій Анастасій Андрійович,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної та експериментальної психології
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57, каб. 501
тел.: (0342) 59-60-66
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Вінчарук Леся Михайлівна,
здобувач кафедри загальної та експериментальної психології
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57, каб. 501
тел.: (0342) 59-60-66
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Москалець В. П. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Карабин Т. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Христина Дмитерко-Карабин

УДК 159.9:615.851
ББК 88.48

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТ ЗДОРОВ'Я І ХВОРОБИ В КОНТЕКСТІ МЕТОДУ ПОЗИТИВНОЇ ПСИХОТЕРАПІЇ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра загальної та експериментальної
психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-66
e-mail: inst@pu.if.ua

Стаття присвячена аналізу сутності понять “здоров'я” і “хвороби” та критеріїв їх визначення; висвітлюється також сутність цих понять у контексті методу позитивної психотерапії відповідно до принципів надії, балансу та самодопомоги.

Ключові слова: здоров'я, хвороба, позитивна психотерапія, принцип надії, принцип балансу, принцип самодопомоги й консультування.

The article dedicated to analyzes of the essence of the concepts “health” and “disease” and criteria for their definition; also highlights the essence of these concepts in the context of positive psychotherapy method according to the principles of hope, balance and self-help.

Key words: health, disease, positive psychotherapy, the principle of hope, the principle of balance, the principle of self-help and counseling.

Постановка проблеми. Фізичне й психічне здоров'я людини є передумовою її повноцінного функціонування та особистісної самореалізації. Його часткова втрата, що може обернутися хворобою, постає одночасно і проблемою, і задачею як щодо його відновлення, так і зміни певних процесів життя.

Слід зазначити, що існує значна кількість тлумачень сутності здоров'я, підходів до визначення чинників, що зумовлюють його порушення, втрату та відновлення. Відповідно, у методології цих підходів існують свої переваги чи недоліки, які будуть відображатися як у розгляді причин хвороби, так і в специфіці підходів до лікування пацієнта. На сьогодні в медицині і психології актуальними є ті, які дозволяють максимально мобі-

лізувати особистісні ресурси пацієнта для подолання захворювання та збереження й підтримання здоров'я.

Існує два основні підходи до визначення здоров'я: негативний і позитивний. Негативне визначення здоров'я – це відсутність патології і відповідність нормі, яка розглядається як синонім здоров'я, а патологія – як синонім хвороби. Характеристика загального самопочуття виявляється центральною ланкою розмежування здоров'я і хвороби. Здорова людина – це та, яка почувається благополучно й тому може виконувати повсякденні соціальні функції. Хвора людина – це та, що має погане самопочуття й тому не може виконувати повсякденні соціальні функції. При цьому дійсна наявність або відсутність різних відхилень від норми на біологічному рівні існування часто не є такою, що визначає віднесення себе до здорових або хворих [6].

Позитивне визначення здоров'я не зводить останнє до простої відсутності хвороби, а намагається розкрити його автономний від хвороби зміст.

Загальне визначення здоров'я, за ВООЗ, передбачає такий стан людини, при якому:

- 1) збережені структурні і функціональні характеристики організму;
- 2) висока пристосованість до змін у звичному природному і соціальному середовищі;
- 3) зберігається емоційне і соціальне благополуччя [6].

Звичайно, що поняття здоров'я можна лише умовно розділити на соматичне і психічне, а насправді вони є тісно взаємопов'язаними, що й відображається в наведеному вище твердженні.

Критерії психічного здоров'я за визначенням ВООЗ:

- 1) усвідомлення й відчуття безперервності, стабільності свого “Я”;
- 2) відчуття постійності переживань в однотипних ситуаціях;
- 3) критичність до себе і до результатів своєї діяльності;
- 4) відповідність психічних реакцій силі й частоті середовищних впливів;
- 5) здатність до управління своєю поведінкою відповідно до загальноприйнятих норм;
- 6) здатність планувати своє життя й реалізовувати свої плани;
- 7) здатність змінювати поведінку залежно від життєвих ситуацій та обставин [6].

Учений Ягода (Jahoda, 1958) висуває шість критеріїв психологічного здоров'я:

- 1) позитивна установка щодо до власної особистості;
- 2) духовне зростання й самореалізація;
- 3) інтегрована особистість;
- 4) автономія, самодостатність;

5) адекватність сприйняття реальності;

6) компетентність у подоланні вимог навколишнього світу [1].

Беккер (Becker, 1982, 1995) формулює три головні компоненти душевного здоров'я:

- 1) душевне і фізичне хороше самопочуття (з первинними чинниками: повнота відчуттів, альтруїзм і відсутність скарж);
- 2) самоактуалізація (розвиток, автономія);
- 3) повага до себе й до інших (відчуття власної цінності, здатність любити) [1].

Безумовно, що душевне благополуччя є запорукою й соматичного здоров'я. Таким чином, здоров'я взагалі, і психічне здоров'я зокрема, є динамічним поєднанням різних показників, тоді як хворобу, навпаки, можна визначити як звуження, зникнення або порушення критеріїв здоров'я, тобто як особливий випадок здоров'я [1].

У визначенні хвороби існує дві точки зору:

1) хвороба – це будь-який стан, діагностований професіоналом, розглядається як оцінюваний за об'єктивними ознаками розлад функціонування;

2) хвороба – це суб'єктивне відчуття людини себе хворою – стан, про який повідомляється пацієнтом і який швидше відображає проблеми пацієнта, а не сам розлад. Однак при деяких важких соматичних станах змін самопочуття може й не спостерігатись (наприклад, при туберкульозі) [6].

Поняття хвороби є не стільки віддзеркаленням об'єктивного стану людини, скільки виступає загальним *теоретичним і соціальним конструктом*, за допомогою якого звичайні люди і фахівці намагаються визначити й зрозуміти виникаючі порушення здоров'я. Розуміння хвороби визначає бачення причин і проявів хвороби, а також напрямки досліджень і лікування різних розладів. Іншими словами, спочатку люди визначають, що *важати* хворобою, а потім починають досліджувати та лікувати її [6].

У сучасній медицині існує дві основні моделі хвороби: біомедична й біопсихосоціальна. Перша базується на вивченні природних чинників, як зовнішніх причин захворювання. У рамках цієї моделі немає місця соціальним, психологічним і поведінковим причинам розвитку хвороби.

В оцінці стану здоров'я в рамках біопсихосоціальної моделі провідну роль відіграють психологічні чинники. Суб'єктивно здоров'я виявляється у відчутті оптимізму, соматичного й психологічного благополуччя, радості життя. Цей суб'єктивний стан зумовлюється такими психологічними механізмами, що забезпечують здоров'я:

- 1) прийняття відповідальності за своє життя;
- 2) самопізнання як аналіз своїх індивідуальних тілесних і психологічних особливостей;

- 3) саморозуміння і прийняття себе як синтез – процес внутрішньої інтеграції;
- 4) уміння жити в теперішньому;
- 5) осмисленість індивідуального буття і як наслідок – усвідомлено вибудована ієрархія цінностей;
- 6) здатність до розуміння й прийняття інших;
- 7) довіра до процесу життя – разом із раціональними установками, орієнтацією на успіх і свідомим плануванням свого життя – необхідна та душевна якість, яку Е.Еріксон називав базовою довірою, іншими словами, це вміння слідувати природному перебігу процесу життя, де б і в чому б він не виявлявся [6].

Звичайно, що важливим є в разі виникнення хвороби рух людини до здоров'я, вміння його не лише відновлювати, але й підтримувати. У цьому сенсі нині особливо актуальним є психосоматичний підхід до лікування пацієнта, а також урахування й актуалізація психологічних, особистісних чинників у процесі надання допомоги та підтримання здоров'я людини. У цьому сенсі особливо актуальною є психологічна і психотерапевтична допомога.

Традиційна психіатрія і психотерапія засновують своє бачення людини на психопатології. Предметом такого бачення є захворювання або порушення. Мета лікування полягає в усуненні хвороби, подібно до хірургічного видалення ураженого органа.

Мета повідомлення: висвітлити сутність здоров'я і хвороби, а також процесу психотерапевтичної допомоги в контексті позитивної психотерапії відповідно до змісту принципів надії, балансу та самопомоги.

Позитивна психотерапія – сучасний гуманістичний, короткофокусний, конфлікт-центрований та ресурсно-орієнтований метод, заснований лікарем Н.Пезешкіаном. Назва методу “позитивна психотерапія” походить від лат. “positum”, що означає “дійсний, даний, фактичний”. Відповідно до філософії цього методу, дійсним і даним є не тільки порушення й конфлікти особистості чи сім'ї, але й можливості впоратися з ними. Тоді як велика частина психотерапевтичних напрямів виходить із порушень, хвороб і тим самим, із негативного боку, позитивна психотерапія виходить із людських можливостей, як з основного та первинного.

Метод позитивної психотерапії опирається на три основні принципи: надії, балансу та самопомоги й консультування.

Відповідно до **принципу надії** людина в основі своїй здорова, а мета терапії полягає в тому, щоб повернути людину до її початкового стану [7, с.161]. Відомою є фраза Н.Пезешкіана: “Людина – це шахта з дорогоцінним камінням”, вона володіє здібностями не тільки до створення проблем і конфліктів, але й ресурсами для їх вирішення, тобто “здоровий не той, у кого немає проблем, а той, хто вмів впоратися з виникаючими пробле-

мами”. Якщо в традиційній медицині між лікарем і пацієнтом у першу чергу стоїть хвороба, в позитивній психотерапії між психологом і клієнтом знаходяться здібності [2].

Н.Пезешкіан зауважує, що людина від народження володіє двома базовими здібностями: пізнавати й любити [3]. І лише пригнічення й односторонній розвиток тих чи інших здібностей стає потенційним джерелом конфліктів і порушень у сферах духовного і міжособистісного чи тілесного [5]. Так, причиною виникнення психосоматичного захворювання є ключовий конфлікт, який полягає в дисбалансному розвитку здібностей “стриманість” (як здібність бути уважним, підпорядковуватися, говорити “так” ціною інтуїтивної відмови й емоційної реакції *страху*) і “прямота” (як здібність відкрито висловлювати потреби, стояти за себе й утверджувати себе, що зумовлює ризик *агресії*), при розбалансованому реагуванні яких через зміни в ендокринних і медіаторних процесах ЦНС виникають функціональні порушення [4, с.37–38].

Позитивна психотерапія є орієнтованим на ресурси особистості методом, який звертається спочатку до можливостей пацієнта, а вже потім досліджує його захворювання. Бачення людини включає, разом з іншими елементами, основний, властивий гуманістичній психології, принцип: визнання незмінності людини означало б безглузддя психотерапевтичної роботи, якби не було віри в її здатність змінюватися (Herzog L., 1982). Наступним відправним моментом є те, що людина – активний організатор свого власного буття, що вона свідомо або неусвідомлено орієнтується на певні цінності й прагне наповнити своє життя сенсом, самовиражаючись тільки в постійній взаємодії із соціальним середовищем (Voelker U., 1980).

“Людина добра за своєю суттю”, і це відображається не тільки у використуваній техніці, але й у ставленні до пацієнта. Для практичної роботи це означає необхідність сприймати людей такими, які вони є, помічаючи також, якими вони можуть бути. Відповідно до правила “від периферії до центру”, спілкуючись із клієнтами, колегами й членами сім'ї, фахівець підкреслює наявність і важливість позитивного змісту ситуації й лише потім поступово переходить до проблеми.

Позитивний психотерапевт приймає пацієнта з його порушеннями і захворюваннями, щоб потім звернутися до його прихованих, затінених хворобою здібностей. Засновники позитивної психотерапії акцентують увагу на значенні, яке має симптом для пацієнта й оточуючих його людей, прагнучи виділити “позитивне” значення (символічна функція хвороби). Розлади й захворювання розглядаються, таким чином, як свого роду здатність реагувати на конфлікт саме так, а не інакше. У цьому сенсі вони трактуються в позитивній психотерапії по-новому. Приклади таких інтерпретацій:

- депресія – здатність надзвичайно емоційно реагувати на конфлікти;
- страх самотності – потреба бути разом з іншими людьми;
- алкоголізм – здатність одержувати самому те тепло, яке не вдається одержати від оточуючих [2].

За словами Н.Пезешкіана, позитивна психотерапія “не буде обмежуватися лише етіологічними чи патологічними проявами. Вона, крім цього, торкається мінливого впливу різних сфер життя пацієнта. Це вигікає не лише з теоретичних основ цілісного підходу, але й із наступного питання: *звідки можуть появилися ресурси, які допомагають нам боротися з хворобою, перенести її, жити з нею, і, більше того, розвиваючи досі не відомі здібності, знаходити свій особистий смисл у цій хворобі*” [4, с.9].

Відповідно до **принципу балансу**, здорова й щаслива людина – та, яка живе збалансовано. Н.Пезешкіан є автором моделі життя [4], відповідно до якої умовно можна виділити чотири сфери життєвої самореалізації особистості (див. рис.1).

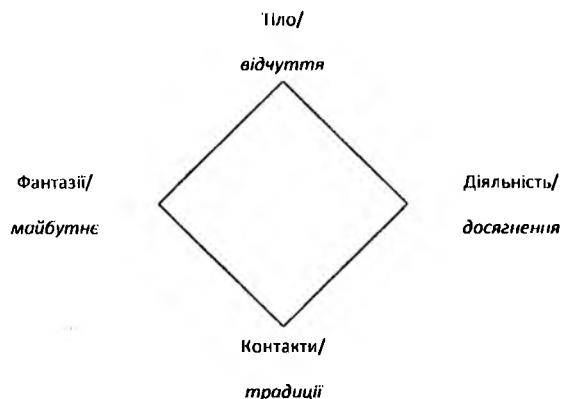

Рис. 1. Балансна модель життя

Кожна людина від народження розвивається й реалізується в цих чотирьох сферах, але завдяки культурі, вихованню, соціалізації в широкому сенсі деякі сфери розвиваються більше, деякі менше. Згідно з моделлю позитивної психотерапії конфлікти й захворювання виникають тільки в тих сферах, де спостерігається дисбаланс. Або на конфлікти не звертають уваги, їх не вирішують, і тоді виникає проблема дефіциту або сфера гіпертрофовано “розрослася” – тоді це проблема надлишку енергії.

У рамках позитивної психотерапії симптоми і проблеми, що є в клієнта, розглядаються як символічна маніфестація внутрішнього конфлікту.

Ця маніфестація сама по собі є неусвідомленою спробою самоцілення. Хронізація розладу (виснаження механізмів адаптації і виникнення органічних порушень) відбувається, якщо внутрішній конфлікт своєчасно не помічений, його причина не розпізнана і він продовжує існувати (реально або як травматичний спогад).

Соматичний розлад у людини виникає тоді, коли вона не додає енергії у сферу тіла, ігноруючи його потреби, або ж “утікає” у хворобу, намагаючись уникнути вирішення конфліктів в інших сферах життя.

Мета позитивної психотерапії, відповідно до принципу балансу, – допомогти пацієнту вирівняти життєвий розподіл енергії так, щоб сфера, “заряджена” конфліктом і, відповідно, симптоматикою, отримала необхідну кількість енергії, і потреби людини в цій сфері були задоволені. Це означає, що 25% своєї енергії (але не часу) пацієнт повинен присвятити тілесним потребам (сон, харчування, сексуальність, фізичні контакти, фізична активність, розслаблення), 25% енергії спрямувати на свою діяльність, досягнення успіху в професійній сфері, в навчанні і домашній роботі; 25% – на спілкування й підтримку традицій (сім’я, друзі, колеги) і ще 25% віддати пошуку відповідей на “вічні питання” (у чому полягає сенс життя, чи є життя після смерті, що буде зі мною і близькими мені людьми завтра, про що нагадують сни та ін.).

Звичайно, такий розподіл енергії є ідеальним, до нього можна лише прагнути. У цьому сенсі потрібно говорити про принцип балансу в поєднанні з принципом надії [2]. У цьому сенсі можна говорити про інтегруючу медицину та психотерапію, в якій до уваги беруться всі 4 сторони життя, і про позитивну психотерапію як модель, яка пояснює походження порушень і захворювань соматичного, психосоматичного і психічного генезу [5].

Позитивна психотерапія має в основному три цілі:

1. Вона розглядає людину в комплексі: тіло, душу і дух, тобто звертає увагу під час лікування як на індивідуально-біологічні, так і на психосоціальні й духовні аспекти.

2. Позитивна психотерапія не обмежується застосуванням нового методу: вона намагається підійти до питання інтеграційно й запропонувати модель, в якій працюватимуть і взаємодоповнюватимуться різні психотерапевтичні напрями.

3. Позитивна психотерапія пропонує модель конфлікту для всіх видів хвороб і порушень.

Це означає, що вона не проводить чітких відмінностей між функціональними, психосоматичними або соматичними порушеннями, а пропонує єдину концепцію, яка може застосовуватися при лікуванні будь-яких захворювань [5].

Принципи самодопомоги й консультування. Н.Пезешкіан зауважує, що “пацієнт – це не лише людина, яка страждає від хвороби й піддається лікуванню, але й центральна фігура в поведінці із хворобою”... “Спосіб опису хвороби залишає можливість для індивідуального виходу і перспектив” [4, с.19].

Підхід до самодопомоги сформульований так, щоб терапевт міг доступною для пацієнта і його близьких мовою дати пояснення й спонукати його до ініціативи. При цьому з точки зору психопатофізіології враховуються чотири елементи:

- а) скарги і фізіологія;
- б) актуальний конфлікт: чотири форми переробки конфлікту – ситуації психосоціального напруження;
- в) базовий конфлікт: чотири моделі зразків для наслідування – умови раннього розвитку;
- г) актуальна і базова концепції: внутрішня динаміка конфлікту [4, с.19].

Людина з допомогою психотерапевта, а із часом і самостійно, здатна надавати собі допомогу в логіці 5-крокової (5-ступеневої) моделі [4]. Професійно – це алгоритм руху клієнта, в якому можуть взаємодіяти різні психотерапевтичні напрями, медикаментозні й фізіотерапевтичні методи лікування. Самодопомога має таку структуру:

1. Дистанціювання/Спостереження. Метою є зниження емоційного напруження переживання проблеми, дистанціювання від неї, вміння зайняти позицію спостерігача, відійти від звичного проблемного способу реагування. Виясняється суть симптомів та їх зв'язок з перебігом життя. Клієнт отримує прийняття, підтримку, дистанціюється від проблеми, розширює своє реагування на захворювання, симптоматику.

2. Інвентаризація. Виявляється, в чому полягає зміст реакцій клієнта і способів поведінки. Консультант рухає клієнта від симптому до змісту, актуального (а можливо, й базового) конфлікту, його динаміки в макро- і мікроподіях. Розрізняються конструктивні й деструктивні способи поведінки, що призводять до послаблення чи погіршення симптоматики. Клієнт починає усвідомлювати, що в нього є різні варіанти реагування, впливу на ситуацію, на поведінку щодо власної симптоматики та захворювання.

3. Ситуативне підбадьорення. Полягає в розкритті можливостей, які відкриваються в наявній ситуації. Виявляються ресурсні можливості, які можуть стати основою розв'язання ситуації. “Реанімуються” ті конструктивні, ціннісні моменти в поведінці, які вже стали призабутими, виділяються позитивні аспекти симптоматики.

4. Вербалізація. Встановлюються взаємозв'язки між різними аспектами конфлікту, захворювання, симптоматики, здійснюється їх нова інтер-

претація. Моделюється альтернативна поведінка, розподіляється відповідальність за досягнення змін.

5. Розширення цілей. Розвивається здатність укладати енергію не тільки в проблеми, але і в інші життєві сфери, створюється нова концепція відносно здоров'я, нового способу життя, сфер самореалізації.

Здійснений теоретико-психологічний аналіз проблеми здоров'я та хвороби в контексті методу позитивної психотерапії дозволяє зробити такі **висновки:**

Здоров'я є необхідною передумовою повноцінного життя й самореалізації особистості. Стан здоров'я полягає у фізичному, емоційному та соціальному благополуччі. Не зважаючи на розрізнення психічного й соматичного здоров'я, вони співіснують у тісному взаємозв'язку. Необхідними умовами та одночасно критеріями душевно-психологічного здоров'я є прийняття себе та інших, почуття цілісності “Я” людини, рефлексивність й адекватність щодо способу життя, цілеспрямованість та реалізованість.

Порушення стану здоров'я призводить до хвороби, яка є відхиленням від оптимального стану функціонування організму, що приносить людині страждання та перешкоджає її повноцінному життю. З точки зору біопсихосоціального підходу вона може зумовлюватися біологічними, соціальними та психологічними чинниками. Відновлення здоров'я потребує процесу цілеспрямованого лікування як медичними, так і психотерапевтичними методами. Традиційні медичні та психотерапевтичні підходи фокусуються на роботі з розладом, відхиленням, стражданням.

Позитивна психотерапія є сучасним гуманістичним короткофокусним, конфлікт-центрованим методом, що орієнтується на роботу з ресурсами особистості. Сутність здоров'я та хвороби в контексті методу позитивної психотерапії можна розглядати відповідно до трьох принципів: надії, балансу та самодопомоги.

Відповідно до принципу надії, людина за своєю природою здорова, добра, ресурсна, здібна, має потенціал не лише до створення проблем, але й до їх вирішення. Сутність лікування та психологічної допомоги людині полягає в розкритті її недостатньо актуалізованих ресурсів, відповідно до чого основним предметом у роботі психотерапевта й пацієнта (клієнта) є не страждання, а ресурси до подолання хвороби. Сама ж хвороба, яка є частиною життя, має певний особистісно-символічний позитивний смисл, що закликає людину до внесення певних змін життя, до розвитку.

Відповідно до принципу балансу, людина є здоровою тоді, коли рівномірно розподіляє життєву енергію у сферах тіла, діяльності, стосунків та внутрішнього світу. Дисбаланс призводить до виникнення конфліктів, порушень, що нерідко стають причиною захворювань. До соматичного захворювання призводить недостатнє наповнення енергією сфери тіла чи реагування на конфлікти в інших сферах життя “втечею у хворобу”. Позитивна психотерапія є сучасним гуманістичним короткофокусним, конфлікт-центрованим методом, що орієнтується на роботу з ресурсами особистості. Сутність здоров'я та хвороби в контексті методу позитивної психотерапії можна розглядати відповідно до трьох принципів: надії, балансу та самодопомоги.

тивний психотерапевт допомагає людині так перерозподілити свою енергію, щоб здійснилося відновлення необхідного життєвого балансу, що приведе до покращення стану здоров'я.

Відповідно до принципу самодопомоги, людина є активним началом у процесі свого лікування, вона здатна до самодопомоги, яка відбувається за логікою п'ятиступенєвої моделі й передбачає дистанціювання, інвентаризацію, ситуативне підбадьорення, вербалізацію та розширення цілей. Згідно з цією логікою людина вчиться знаходити позитивний смисл захворювання, розрізняти способи поведінки, які приводять до погіршення чи покращення здоров'я, ресурсні грані ситуації, приймати рішення щодо процесу виздоровлення та здійснювати для цього конкретні кроки, поповному вибудовувати картину власного життя й застосовувати у своїй самореалізації нові ресурси, підходи.

Перспективою подальших досліджень є виокремлення та виайлення психотехнічних аспектів роботи з темою здоров'я та хвороби відповідно до принципів надії, балансу та самодопомоги, з'ясування особливостей ефективного психотерапевтичного контракту в роботі з пацієнтами із психосоматичними захворюваннями.

1. Бауман У. Клиническая психология / У. Бауман, М. Перре. – С. Пб. : Питер, 2002. – 1312 с.
2. Избранные вопросы клинической психологии. – Т. 3 : Психотерапия, психологическое консультирование и психологическая диагностика / И. Г. Ульянов, Х. Пезешкиан, В. Ю. Слабинский [и др.] ; [ред. Ю. В. Каминский]. – Владивосток : Медицина ДВ, 2006. – 272 с.
3. Пезешкиан Н. Если ты хочешь иметь то, чего никогда не имел, тогда сделай то, чего никогда не делал / Н. Пезешкиан. – М. : Институт позитивной психотерапии, 2005. – 128 с.
4. Пезешкиан Н. Психосоматика и позитивная психотерапия / Н. Пезешкиан ; [пер. с нем.]. – М. : Медицина, 1996. – 464 с.
5. Пезешкиан Х. Введение в позитивную психологию и психотерапию : метод. м-лы к изучению курса "Введение в позитивную психологию и психотерапию" / Х. Пезешкиан, М. Воронов. – Харьков, 2003.
6. Репина Н. В. Основы клинической психологии / Н. В. Репина, Д. В. Воронцов, И. И. Юмагова. – Ростов н/Д : Феникс ТД ООО, 2003. – 480 с.
7. Слабинский В. Ю. Основы психотерапии : практическое руководство / В. Ю. Слабинский. – С. Пб. : Наука и техника, 2008. – 464 с.

Відомості про автора:

Дмитерко-Карабин Христина Маркіянівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри загальної та експериментальної психології
Прикарпатського національного

університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-66
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Карабин Т. В. – доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, кандидат психологічних наук;
Двіжона О. В. – доцент кафедри психології та соціології Буковинського державного медичного університету, кандидат психологічних наук.

МОТИВАЦІЯ ДО САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ЯК ЧИННИК МОБІЛЬНОСТІ ФАХІВЦЯ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра педагогічної і
вікової психології.
76025, м. Івано-Франківськ
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-61-36
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst @ pu. if. ua

У статті подається психологічний аналіз понять “самореалізація”, “мобільність”, “мотивація”, розкривається психологічний зміст і сутність понять “професійна самореалізація” та “мотивація до професійної самореалізації”. Автор також зупиняється на аналізі розробленості проблеми мобільності в психології, розкриває зміст і сутність професійної мобільності, робить спробу розкрити взаємовідношення між поняттями “професійна самореалізація” і “професійна мобільність”.

Ключові слова: самореалізація, мотивація до самореалізації, мобільність, професійна мобільність.

The psychological analysis of categories “self-realization”, “self-realization motivation”, “mobility”, “professional mobility” is given in the article. The psychological content of notions “professional self-realization” and “self-realization motivation” is revealed in the article too. The authour also dwells on the analysis of elaboration of the problem of mobility in psychology nowadays, presents the essence of “professional mobility”, makes an attempt to find out the relation between the notions “professional self-realization” and “professional mobility”.

Key words: self-realization, self-realization motivation, mobility, professional self-realization and mobility.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство стрімко змінюється, разом із ним змінюється і світ професій. Щоб не відставати від часу й залишатися конкурентоспроможним фахівцем, доводиться вчитися впродовж усього життя, намагатися не лише ідентифікуватися з професією, але

й одночасно бути мобільним в обраній професійній діяльності, розвиватися як у межах обраної діяльності, так і на ринку праці загалом.

У зв'язку із цим головним завданням освіти сьогодні є створення таких умов, які б забезпечили не лише бажання й можливість кожному вчитися й розвиватися і після закінчення середньої школи чи вищого навчального закладу, але й можливості реалізації людиною своїх фізичних, духовних, матеріальних та інших сил. Оскільки самореалізація безпосередньо стосується розвитку й використання людського потенціалу, нині головним для фахівця стає не лише здатність до самопізнання й саморозвитку, але й здатність до безперервного самостійного пошуку й знаходження можливостей для застосування своїх потенційних ресурсів. Творчий підхід до власного життя, коли людина не лише шукає, але й створює нові сенси, перетворює її на справжнього суб'єкта самовизначення та самореалізації, яка здатна не лише осмислити й накреслити свою стратегію самореалізації, але й забезпечити своє самоздійснення. Однак, як зазначала К.О.Абульханова-Славська, не кожен має сформовану особистісну готовність до забезпечення всіх зовнішніх умов самореалізації [1, с.53].

Власне ці обставини спонукають до більш глибокого наукового обґрунтування й вивчення не лише умов і факторів самореалізації, але й мотивів, що мобілізують і спонукають рухатися вперед, шукати й знаходити нові ресурси для самоздійснення. У зв'язку із цим вивчення психологічної сутності мобільності, як особливої особистісної характеристики фахівця, в основі якої лежить потреба в самореалізації, стає особливо актуальною.

Мета повідомлення – виявити та обґрунтувати психологічний зміст і сутність понять самореалізація, мобільність, мотивація, розкрити взаємовідношення між поняттями мобільність і самореалізація.

Аналіз наукової літератури вказує, що першими серед психологів проблему самореалізації підняли гуманісти, які трактували потребу в самореалізації як вроджену властивість людини. Користуючись різними термінами (А.Анг'ял – саморозвиток, Р.Вайт – мотивація ефективністю, К.Гольдштейн і А.Маслоу – самоактуалізація, К.Роджерс – тенденція до актуалізації, Г.Оллпорт, К.Хорні – самореалізація, Е.Фромм – досягнення продуктивності та ін.), вони наголошували, що в основі самореалізації лежить потреба в розвитку й самовдосконаленні. Вважаючи особистість відкритою психофізіологічною системою, що прагне до реалізації свого життєвого потенціалу, гуманісти поклалися на відповідальність і свідомість людини, на сформовану систему цінностей, що слугують спрямовуючою силою в її прагненні до осмисленого й повноцінного особистісного і професійного здійснення.

Саме тому термін “самореалізація” (self-realization) часто вживається як синонім до термінів “реалізація своїх можливостей” (self-fulfilment), “самоактуалізація” (self-actualization), “саморозвиток” (self-development) та ін.

У вітчизняній психології ідеї самореалізації розробляються персологами, які, досліджуючи проблему особистості, піднімають питання, що стосуються рупійних сил та чинників розвитку особистості, мотиваційної та ціннісно-сміслової сфери особистості, проблему активності та життєтворчості, розвитку самосвідомості, смисложиттєвих та ціннісних орієнтацій особистості, які тісно пов’язані з проблемою самореалізації. У цьому контексті біля витоків проблеми самореалізації стоять дослідники психології особистості: Б.Г.Апанєв, Л.С.Виготський, Г.С.Костюк, Б.Ф.Ломов, С.Л.Рубінштейн, П.Р.Чамата та ін.

На сучасному етапі в різних аспектах проблему самореалізації досліджують К.О.Абульханова-Славська, Л.І.Анциферова, О.Г.Асмолов, Г.О.Балл, Б.С.Братусь, М.Й.Боришевський, А.Брушлинський, З.С.Карпенко, Д.О.Леонтєв, С.Д.Максименко, Л.Е.Орбан-Лембрик, М.В.Сохань, Т.М.Титаренко, П.В.Чепелева та ін.

Дослідження у сфері професійної самореалізації сьогодні здійснюються в руслі психології праці (С.О.Климов, Т.В.Кудрявцев, Л.К.Маркова, О.К.Осницький, В.В.Рибалка, В.В.Синявський, Б.О.Федоришин, О.Р.Фонарьов та ін.), у контексті проблеми професійного самовизначення та професійної орієнтації (Д.Н.Завалішина, Е.Ф.Зеєр, Л.М.Мітіна, П.С.Пряжников), труднощів самореалізації особистості у професійній сфері (Л.О.Коростильова, Л.К.Маркова, Л.М.Мітіна, Е.Е.Симаюк та ін.).

К.О.Абульханова-Славська в контексті досліджень стратегій життєвого шляху особистості стверджує, що життєвий шлях – це не зафіксована раз і назавжди життєва позиція, але певна лінія життя, яку особистість реалізує в часі, поступово, крок за кроком, розгортаючи, розширюючи та зміцнюючи її. Одним удається відразу визначити свою основну життєву лінію, свою професійну перспективу, іншим доводиться випробувати себе в різних сферах і лише після цього обрати головний напрям своєї самореалізації. Мистецтво жити полягає не лише в тому, щоб усвідомити свою індивідуальність, а здебільшого в тому, щоб навчитися співвідносити свої життєві цілі, плани і бажання зі своїми особливостями, щоб розкрити в собі нові якості, нові здібності, оскільки самореалізація особистості можлива лише за умови сформованого уявлення про свої здібності, коли в людини сформований свій образ Я і здатність будувати свої взаємини зі світом. Роль людини полягає не лише в тому, щоб обирати спосіб життя і напрямку розвитку, який би відповідав цінностям особистісного росту, а перш за все, в тому, щоб розвинути потенційно закладену можливість бути першопричиною власного розвитку, здобути саму можливість вибору [1, с.53].

Потенціал саморозвитку, самовдосконалення, наголошує Т.М.Титаренко, закладено в кожній людині. Навіть найнесприятливіші умови doroslішання не можуть остаточно зупинити, істотно загальмувати цей переможний рух уперед [13, с.307].

Особистісне зростання в концепції Т.М.Титаренко – це спрямовані, усвідомлені побудови й перебудови життєвого світу, які мають свої особливості на різних етапах життєвого шляху. Головний психологічний смисл особистісного зростання – визволення, винайдення себе й свого життєвого шляху, самоактуалізація й розвиток усіх основних особистісних атрибутів, творення власного світу, тому що жити, дихати, розвиватися й будувати свій світ – це, по суті, одне й те саме. У людини завжди є вибір – це вибір траєкторії життєвого шляху, подальшого напрямку самотворення [13, с.307].

Середовище тільки запрошує нас до змін, до зростання, наголошує Т.М.Титаренко, а характер цих змін, траєкторія розвитку – це вже справа далеко не зовнішніх детермінант [13, с.296].

В.Гейзенберг свого часу наголошував, що людина у своєму індивідуальному житті пов’язана з рухом нашої історії, що наше життя є частиною цього руху, а наша свобода вибору обмежується, швидше всього, лише волею вирішувати, чи хочемо ми брати участь у розвитку, який відбувається незалежно від того, чи вносимо ми в нього який-небудь вклад, чи ні [5, с.226–227].

На думку О.Г.Асмолова, самореалізація передбачає відстоювання власної індивідуальності через різноманітні вибори, які здійснює людина впродовж життя. “Якщо індивідуальність багатогранна, багатостороння, її навіть за професійною ознакою неможливо вмістити у вузькі рамки професії” [3, с.403].

Свого часу К.Маркс писав, що гармонійно розвинений індивід – це людина, яка постійно змінює свої професійні функції, а гармонійність у цьому контексті розуміється ним як різнобічність у різних видах діяльності. Далі класик стверджував, що в умовах розвиненої промисловості робітник кожних п’ять років буде змінювати свою професію. Дійсно, важко сьогодні на Заході зробити кар’єру, не оволодівши суміжними професіями.

Не визнавав К.Маркс і слова “покликання”, оскільки вважав, що, закріплюючи людину за певною трудовою функцією, ми значно обмежуємо її можливість. Визнаючи “покликання”, ми змушені визнавати фатальність людського життя, – писав К.Маркс, – а людина є творцем життя.

Проте, якщо розглядати “покликання” як вищий рівень професійної придатності (С.О.Климов), а професійну придатність, у свою чергу, – як цілісне, системне утворення, що формується в процесі виконання діяльності протягом усього професійного життя людини, то однією з найважливіших особистісних якостей, за допомогою яких фахівець проявляє здатність шукати, коректувати й реалізувати себе в професії, є мобільність.

Змінюючись у процесі виконання професійної діяльності, фахівець формується не лише на рівні окремих функціональних систем і психічних процесів, але й змінюється його особистість, розвивається професійне мислення, складається професійний тип особистості з певними ціннісними орієнтаціями, характером, особливостями професійної поведінки, спілкування і способу життя.

В основі всіх зазначених змін у професійному розвитку фахівця є прагнення до самореалізації, яке спонукає до пошуку змін, проте забезпечує її здійснення в зовнішньому плані саме мобільність, яка розглядається як особливе системне утворення в структурі особистості, що формується завдяки і в результаті професіоналізації. У цьому контексті подібні погляди висуває також Л.О.Коростильова, яка вказує, що “самореалізація” – це вираження свого істинного Я в зовнішньому плані [9, с.36–37].

Самореалізація – це здійснення можливостей розвитку “Я” шляхом власних зусиль, співтворчості, співдіяльності з іншими людьми, (близькими і далекими), соціумом, світом загалом [9, с.8–9].

У період постіндустріальної революції, яка відзначається вибухом нової наукової інформації та широким упровадженням прогресивних інноваційних технологій, заснованих на використанні комп’ютерної техніки, різко скорочується термін “життя” масових професій. Навіть у тих професіях, в яких не змінюється назва, істотно змінюється характер і зміст праці. Наприклад, такі традиційні професії, як педагог чи лікар, сьогодні вимагають від фахівців уміння працювати з комп’ютером та користуватися інтернетом.

Якщо звернутися до проблем професійного розвитку на сучасному етапі, то не важко помітити, що досить упевнено серед психологічних термінів у психології праці сьогодні закріпилося поняття “період професійного напіврозпаду”, яке визначається як проміжок часу, протягом якого втрачає актуальність чи то відживає половина професійних знань й умінь фахівця. Особливо це стосується професій, що пов’язані з інформаційними технологіями, де цей процес триває 2–3 роки. Це означає, що якщо людина одержує у вузі, наприклад, спеціальність програміста, то на час закінчення навчального закладу більше половини спеціальних знань і умінь, які вона одержала на перших курсах, застарівають і стають непотрібними.

В інших галузях “професійний напіврозпад” проходить трохи повільніше, але, безумовно, цей процес є неминучим. Так, у медицині й психології в середньому він триває 7–10 років.

Дійсно, починаючи з 90-х років ХХ ст., значно зросли інтенсивність, масштаби, інноваційний характер міжпрофесійних переміщень фахівців. У суспільній свідомості соціуму, що трансформується, зміна професії стає звичним явищем і сприймається як поведінково нормальна реакція індивіда на нові умови на ринку праці. Соціально нормальною й цінною стає

кар’єра, що передбачає мобільність, перекваліфікацію і перенавчання. Сучасні переміщення здебільшого відбуваються між професіями, “далекими” за змістом та умовами праці, за рівнем і профілем освіти й підготовки. Основними напрямками мобільності є підприємництво, приватні організації, різні види офіційного та неофіційного сумісництва. Зміна професії здебільшого суттєво відбивається на характеристиках соціального статусу, як у висхідному, так і низхідному планах.

Конкурентоспроможність фахівця базується сьогодні не на сумі знань, засвоєних у вузі, а на вмінні їх творчо застосовувати, у здатності самостійно здобувати й ретельно відбирати необхідну наукову інформацію, вміло поновлювати та використовувати її для подальшого вдосконалення у професійній діяльності.

Ці факти вказують на те, що людина повинна розвиватися й продовжувати здобувати свою професійну освіту протягом усього трудового життя. Освіта сьогодні розглядається як найважливіша цінність, що проявляється, в першу чергу, у відношенні до людини, як вільної і творчої особистості, що реалізує себе в навчанні і праці. Саме тому в усьому світі сьогодні розробляються й формуються свої системи неперервної освіти, які сприяли б розвитку людини, її творчих здібностей, самовдосконаленню й самореалізації. Розвиток людини, – це перш за все рух, а отже, – мобільність [8, с.130–131].

Таким чином, мобільність можна розглядати як одну з найважливіших особистісних якостей, завдяки якій фахівець реалізується як суб’єкт професійного самовизначення, як активна й творча особистість.

Мобільність як здатність до руху, а отже, і розвитку, лежить в основі професійного самовизначення. Якщо професійне самовизначення, за М.С.Пряжниковим, визначається як пошук і знаходження особистісного сенсу в обраній професії, а знайдений сенс відразу знецінюється, тому важливим залишається сам процес пошуку сенсу, де окремі, уже знайдені сенси є лише проміжними етапами процесу. Таким чином, наголошує М.С.Пряжников, сам процес стає головним сенсом, а це і є саме життя, життя як процес, а не як певне досягнення [12, с.10].

Схожу думку висловлює С.Д.Максименко, який визначає особистісне самоздійснення як розгортання вже існуючого змісту, своєрідної теми, що визначена для кожного. На думку автора, самоздійснення як результат життєвого шляху не може актуально усвідомлюватися, але пов’язується із сукупністю ретроспективних та прогностичних переживань людини, які визначають індивідуальну тему життя. Сутністю життя є не його результат, а саме життя як процес, тобто самореалізація, яка має ґрунтуватися на внутрішніх базових особливостях людини. Тому особливого значення набуває здатність людини “прислухатися йти своїм шляхом, обирати темп, час, зупинки і супутників” [10, с.135].

Як показано Т.І.Артемовою, особистість володіє багатьма можливостями розвитку. На думку авторки, саме співвідношення актуального й потенційного дозволяє розглядати особистість у постійному русі. Одна зі сторін активності особистості – планування шляху свого розвитку, максимальне використання своїх можливостей, співвіднесення їх із вимогами соціуму [2, с.67-87].

В умовах єдиного Європейського простору розвиток професійної мобільності відкриває можливості не лише для освіти, але й для формування європейського ринку праці, що відкриває нові перспективи для реалізації своїх сил і здібностей кожному, хто шукає себе, розвивається й не просто прагне самореалізуватися в професії, а робить конкретні кроки в цьому напрямку.

Саме тому можна вважати, що професійна мобільність означає бажання і вміння вчитися протягом усього трудового життя. Сьогодні загальнонеобхідними для фахівця стають технічна грамотність, здатність до наукованості, вміння й готовність постійно засвоювати нову техніку і технології, нові види і способи виконання діяльності, а за необхідності – готовність навіть змінити саму професійну діяльність. Мета сучасної освіти – виховання довіри до динамічних знань, усвідомлення потреби в розвитку себе, своїх творчих здібностей та в пошуку нових можливостей для розкриття як особистісного, так і професійного потенціалу [8, с.132–133].

Істинна самореалізація настає тоді, коли ми, пізнаючи нашу природну сутність, реалізуємо її, а не нашу Я-концепцію. У цьому контексті варто згадати приклад Ф.Перлза, який, порівнюючи орла і слона, намагався уявити, як би виглядав кожен із них, якби прагнув реалізувати не свій власний потенціал, а потенціал іншого, тобто, якби слон захотів літати, а орел – захопився силою і грубою шкірою слона. Подібно виглядає людина, яка, замість реалізації свого істинного Я, прагне стати тим, ким вона собі вигадала. Таку думку підтримує К.Роджерс, який стверджує, що людина стає більш адекватною, якщо прислухається до самої себе, коли дозволяє собі бути тим, ким вона є.

Таким чином, однією з найважливіших якостей сучасного фахівця, яка забезпечить йому можливість адаптуватися й постійно бути потрібним на ринку праці, є професійна мобільність.

Поняття мобільність (франц. *mobile* – рухливий, рухливість, здатність до швидкого пересування) у загальноприйнятому значенні визначається як здатність до швидкої зміни стану, статусу, вміння швидко орієнтуватися в ситуації, знаходити потрібні форми діяльності. Крім того, мобільність розглядається як соціальна категорія (перехід людей з одних громадських груп, прошарків до інших). Більш вузьке розуміння мобільності пов'язано з безпосереднім швидким виконанням певних завдань [14].

Основні засади проблеми мобільності вперше були викладені в праці Пітірима Сорокіна “Соціальна мобільність” (1927 р., Нью-Йорк). У цій праці П.Сорокін указує, що мобільність – це будь-який перехід, переміщення індивіда або соціального об'єкта (цінностей), тобто всього того, що створено чи модифіковано людською діяльністю з однієї позиції в іншу. Автор виокремив два основні типи соціальної мобільності: горизонтальну й вертикальну.

Горизонтальну мобільність він розглядає як перехід індивіда чи соціального об'єкта від однієї соціальної групи до іншої, що знаходиться на тому самому рівні, що й попередня група. В основі горизонтального типу мобільності лежить територіальний критерій, а також частково й професійний: коли відбувається зміна робочого місця, виду зайнятості, професії, без зміни приналежності до соціальної групи й професійного статусу працівника. Переміщення працівників може здійснюватися як усередині країни (у межах регіону або між регіонами), так і за кордон.

Вертикальна мобільність – це перехід індивіда чи соціального об'єкта від одного соціального прошарку до іншого, зміна соціального статусу (нова позиція в суспільстві). Вертикальна мобільність передбачає зміну виду зайнятості. Вона пов'язана з підвищенням або пониженням професійного статусу. Залежно від напрямку вертикального переміщення, розрізняють два види мобільності: висхідну та низхідну (соціальний підйом або соціальний “спуск”). Перехід до більш високого становища називається висхідною мобільністю й характеризує високу конкурентоспроможність і професійну адаптацію працівника. Спадаюча мобільність відображає зворотні процеси, які супроводжуються втратою професійного статусу працівника, призводять до зниження мотивації у професійній творчості.

Проблема професійної мобільності порівняно нова. Ще донедавна вона була предметом дослідження соціології, економіки, соціальних економістів й економічних соціологів. Сучасні концепції мобільності описані в працях П.М.Блаца, М.Вебера, Д.Голдторпа, Р.Г.Громової, Т.І.Заславської, Ю.А.Карпова, Л.Н.Лісохіної, С.А.Макаєва, М.Л.Максимової, М.А.Ратникової, Р.М.Хаузера та ін. Професійна мобільність та конкурентоспроможність фахівця розглядаються у працях Н.Василенко, Л.Данилової, С.А.Іванченко, Н.Г.Ничкало, О.Симончук, Д.Чернилевського, О.Щербак та ін., в яких, насамперед, основна увага зосереджується на дослідженнях процесів переміщення індивідів як у межах однієї професії, так і за її межами, на вивченні цілей і мотивів мобільності, на впорядкуванні категоріального апарату й термінології, на організації емпіричного дослідження та залученні статистики до обробки емпіричної інформації, на виявленні умов і факторів, що впливають на професійні досягнення та мобільність у межах конкретного суспільства.

Незважаючи на окремі розробки, у психології проблема професійної мобільності майже не досліджувалася. Термін “професійна мобільність” у словниках загалом відсутній, проте поодинокі енциклопедичні видання все-таки дають його пояснення. Так, в енциклопедичному словнику термін “професійна мобільність” визначається як “здатність і готовність швидко засвоювати технічні засоби, технологічні процеси і нові спеціальності або зміни, що відбуваються в межах цих спеціальностей; потреба постійно розвивати свою освіту і кваліфікацію” [4].

М.І.Дяченко та Л.А.Кандибович у короткому психологічному словнику зазначають, що в основі професійної мобільності лежить високий рівень узагальнених професійних знань, володіння системою узагальнених професійних прийомів та умінь їх ефективно застосовувати під час виконання будь-яких завдань у межах професії [6, с.195–196].

В.Д.Шадріков вважає, що в процесі професіоналізації особистості утворюються “інтегративні ансамблі” (симптомокомплекси) якостей, які впливають на продуктивність і результативність праці. Компонентний склад професійно зумовлених ансамблів постійно змінюється. Проте для кожної професії існують свої відносно стійкі ансамблі професійних характеристик, які в зарубіжній психології іменуються як ключові кваліфікації.

Дослідженням ключових кваліфікацій займався німецький учений Д.Мартенс, який серед найбільш важливих називає такі: гіпернормативна професійна активність, абстрактне теоретичне мислення, здатність до планування складних технологічних процесів, креативність, прогностичність, ініціативність, професійна самостійність, комунікативність, здатність до співпраці та співробітництва, надійність, працездатність, відповідальність, здатність до саморозвитку тощо.

У процесі професійного становлення зміст підструктур змінюється, відбувається інтеграція компонентів як на внутрішньоструктурному, так і на міжструктурному рівнях, що й призводить до утворення ключових кваліфікацій. Ключові кваліфікації, які мають широкий радіус виконання дії, виходять за межі однієї групи професій, вважає Д.Мартенс, професійно й психологічно готують фахівця до зміни й засвоєння нових спеціальностей і професій, забезпечують готовність до інновацій у професійній діяльності, конкурентоспроможність, професійну мобільність, продуктивність професійної діяльності, сприяють професійному зростанню, підвищенню кваліфікації й розвитку кар’єри спеціаліста.

Якщо професійну мобільність розглядати як зміну трудової позиції або ролі фахівця, що зумовлена зміною місця роботи або професії, то за такого підходу в понятті “професійна мобільність” можна виокремити об’єктивний, суб’єктивний і характерологічний аспекти.

Об’єктивний аспект передбачає, з одного боку, вивчення науково-технічних та соціально-економічних передумов зміни професії, які стиму-

люють професійну мобільність, безпосередньо прискорюють процес виникнення нових професій і детермінують перекваліфікацію робітників, а з другого – вивчення розвитку ринкових відносин і факторів, що забезпечують досягнення якісно нового рівня мобільності та професійно-практичної підготовки конкурентоспроможного фахівця.

Суб’єктивний аспект розкриває процес зміни інтересів працівників та акт прийняття рішення щодо зміни місця роботи чи професії, що залежить від таких індивідуальних характеристик людей, як потреби, ціннісні орієнтації, моральні якості та інші визначальні мотиви.

З характерологічної точки зору важливою є схильність людини до зміни предметної діяльності, що дає підстави розглядати професійну мобільність як відносно усталену властивість особистості, як готовність або схильність до зміни виду професійної діяльності (працемобільність).

Системний розгляд професійної мобільності, який передбачає врахування всіх трьох аспектів, за твердженням Н.Коваліско, з одного боку, висуває певні вимоги до професійно-кваліфікаційних якостей індивідів, а з другого – максимально сприяє розвитку особистості через зростання відповідності між структурою її індивідуальних потреб і соціально-економічною цінністю місця, яке вона посідає [7].

У зв’язку з цим поняття професійної мобільності можна розглядати у руслі двох підходів:

1) професійна мобільність як зміна позицій фахівця, що детермінується зовнішніми умовами, а саме: відсутністю робочих місць, низькою заробітною платою, побутовою невпорядкованістю працівників тощо, що зумовлює необхідність їх адаптування до реальних життєвих позицій;

2) професійна мобільність як особистісний вибір, що передбачає внутрішню свободу, прагнення до самовдосконалення особистості й базується на стабільних цінностях і потребі в самоорганізації, самовизначенні й саморозвиткові, здатності швидко реагувати на зміни в соціумі завдяки грамотності, освіченості та професійній компетентності.

Розробляючи проблему мобільності, перш за все, на наш погляд, важливо звернути увагу саме на другий підхід, що стосується особистісного вибору та базується на цінностях саморозвитку й самовдосконалення. У цьому контексті мобільність тісно пов’язана з проблемою самовизначення особистості, яка функціонує на рівні прагнення до самоактуалізації та потреби в самореалізації. У кінцевому результаті, мобільність, що детермінується ціннісними орієнтаціями та прагненням до саморозвитку, головним чином, і забезпечує самореалізацію.

Розглядаючи проблему готовності фахівця до управлінської діяльності, Л.Е.Орбан-Лембрик в її структурі виокремлює готовність до зміни умов праці й особистого життя [11, с.242]. Автор наголошує, що в умовах докорінної перебудови всіх сторін життя суспільства актуалізується проб-

лема професіоналізму і компетентності фахівця, яка вимагає інноваційного підходу до підготовки й навчання, зумовлює впровадження нових технологій і здатності орієнтуватися в зростаючих інформаційних потоках, що передбачає підвищення освітнього та професійного рівня людини [11, с.336-337].

Середовище, яке перебуває в стані постійних змін, вимагає від фахівця такої ж динамічності і мобільності, поведінкової гнучкості і лабільності, які притаманні йому, бо лише особистість, яка здатна рухатися й розвиватися разом із середовищем, зможе вижити в ньому. Саме життя спонукає фахівця до мобільності, в тому числі і професійної, яка проявляється, власне, в здатності вчасно змінювати стратегію або засіб дій відповідно до нових умов праці.

Деякі дослідники розглядають професійну мобільність як особистісну характеристику фахівця, яка свідчить про його готовність або схильність до зміни виду професійної діяльності, як здатність і готовність особистості достатньо швидко й успішно опанувати нову техніку і технології, набувати нових знань і вмінь, що забезпечують ефективність нової діяльності.

Практика показує, що різні типи особистостей, які знаходяться в однаковій об'єктивній ситуації, реалізують різні моделі трудової поведінки: більш здібні індивіди іноді крокують службовими сходами значно повільніше, ніж менш здібні, але орієнтовані на кар'єру; одні змінюють професію задля кращих умов, інші – протистоять зміні фаху; частина людей, під впливом руйнівної економічної ситуації та низької професійної культури, засвоює нову культуру, а інша частина – веде вперту боротьбу за виживання в межах своєї етнічної та професійної культури.

Як бачимо, люди по-різному пристосовуються до життєвих обставин, виробляють різні (традиційні та інноваційні) стратегії адаптації, серед яких: стратегія пристосування (настанова на будь-яку постійну роботу та гарантовану зайнятість), стратегія зміни професії або стратегія одночасної зайнятості на декількох роботах. При цьому, як слушно зауважує Н.Коваліско, оцінка необхідності та бажання переміщення, як правило, мотивується самою людиною. Залежно від характеру цієї оцінки, розрізняють мотиви здійснення акту мобільності й мотиви утримання від неї.

Під мотивами мобільності розуміють усвідомлені людиною причини та цілі (внутрішні усвідомлені або неусвідомлені спонуки, що відповідають цим стимулам), які роблять соціальне і, зокрема, професійне переміщення необхідним. Тому в одних і тих самих умовах і за наявності рівних можливостей індивіди приймають неоднакові рішення. Це пов'язано з тим, що особистість з її неповторною структурою перебуває між зовнішніми стимулами до переміщення й мотивованими оцінками доцільності цього переміщення. Безперечно, мотиваційні функції реалізують ціннісні орієнтації особистості. При цьому цінностями виступають матеріальні або

ідеальні предмети, які здатні задовольнити потреби та інтереси людини, сформувати індивідуальний стиль життя, невід'ємною складовою якого є професійна діяльність, професійне самовизначення особистості.

Поняття “професійна мобільність” охоплює сукупність різноманітних процесів, різні види переміщень, що виконують відносно самостійні функції. Її спрямованість, інтенсивність більшою мірою залежать від особистісних, суб'єктивних чинників. Теоретичне узагальнення сучасних тенденцій щодо розвитку проблеми професійної мобільності дозволяє констатувати, що мобільність виступає як інтегрована якість особистості, що виявляється в здатності успішно переключатися на іншу діяльність або змінювати види діяльності, вмінні ефективно використовувати систему узагальнених професійних прийомів для виконання будь-яких завдань та порівняно легко переходити від одного виду діяльності до іншого, володінні високим рівнем узагальнених професійних знань, досвідом їх удосконалення та самостійного оволодіння. Вона реалізується в системі цільових установок, ціннісних відносин та орієнтацій, що визначають мотиваційну сферу особистості й спрямовують на підвищення ефективності професійної діяльності. Завдяки потребі в саморозвитку й самовдосконаленні, вона стає тим соціальним механізмом, що забезпечує самоздійснення в межах обраної професії, сприяє розширенню професійного профілю фахівця, забезпечує формування “екстрафункціональних” знань, умінь і навичок, властивостей, якостей і здібностей, що стануть підґрунтям для самореалізації фахівця в ситуації професійної переорієнтації та зміни професії.

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
2. Артемьева Т. И. Взаимосвязь потенциального и актуального в развитии личности / Тамара Ивановна Артемьева // Психология формирования и развития личности / отв. ред. Л. И. Анциферова. – М. : Наука, 1981. – С. 67–87.
3. Асмолов А. Г. Психология личности : принципы общепсихологического анализа / А. Г. Асмолов. – М. : Смысл, 2001. – 416 с.
4. БСЭ. – М. : Советская энциклопедия, 1969–1978.
5. Гейзенберг В. Физика и философия. Часть и целое / В. Гейзенберг. – М. : Наука, 1990. – 400 с.
6. Дьяченко М. И. Краткий психологический словарь : личность, образование, самообразование, профессия / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Минск : Хелтон, 1998.
7. Коваліско Н. В. Трудова мобільність в умовах регіонального ринку праці: дис... канд. соціол. наук / Н. В. Коваліско. – Львів, 1999. – 184 с.
8. Коропецька О. М. Професійна самореалізація як психологічна проблема // Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія / О. М. Коропецька. – Вип. 14. – Ч. I. – Івано-Франківськ : Плай, 2009. – С. 104–115.

9. Коростылева Л. А. Психология самореализации личности: затруднения в профессиональной сфере / Л. А. Коростылева. – С. Пб. : Речь, 2005. – 222 с.
10. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К. : Видавництво ТОВ “КММ”, 2006. – 240 с.
11. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління : навч. посіб. / Л. Е. Орбан-Лембрик. – Івано-Франківськ : Плай, 2001. – 695 с.
12. Пряжников Н. С. Психология труда и человеческого достоинства : учебн. пособ. для студ. высш. учеб. заведений / Н. С. Пряжников, Е. Ю. Пряжникова. – М. : Академия, 2001. – 480 с.
13. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т. М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.
14. ru.wikipedia.org/wiki/.

Відомості про автора:

Коронецька Олеся Михайлівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри педагогічної і вікової психології
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59 61-36
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Міщиха Л. П. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Литвин-Кіндратюк С. Д. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогічної і вікової психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

УДК 22.06:801.73:314.743
ББК 86.37

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ РЕЛІГІЙНОГО ТЕКСТУ ЯК ЧИННИК СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ЕМІГРАНТІВ

Київський національний університет
імені Т. Шевченка
Міністерства освіти і науки України,
кафедра релігієзнавства.
01033, м. Київ,
вул. Володимирська, 60
тел.: 0509479250
e-mail: ostaszczyk@mail.ru

У статті досліджується поняття релігійного тексту, інтерпретація якого є важливим фактором соціальної адаптації емігрантів у чужорідному культурному середовищі. Порівнюються поняття твору і тексту; виділяється роль релігійного тексту в семіотичних системах.

Ключові слова: релігійний текст, емігрант, соціальна адаптація, мова.

In the article on the base of interdisciplinary studies the essence of the concept “Religious text”, interpretation of which influences on the social adaptation of emigrants in the foreign cultural environment is analysed. The essences of “Work” and “Text” is compared. The importance of religious text on the semiotic systems is exposed.

Key words: religious text, emigrants, social adaptation, language.

Однією з ознак сучасного світу є свобода та легкість пересування, що веде до інтеракції між представниками різних народів, мов, культур, релігій та етносів. Щоразу важче знайти монолітичне суспільство, де всі походять з одного культурного континууму та послуговуються в щоденному житті спільною аксіологічною системою.

Емігранти (та імігранти) часто борються з численними проблемами, пов'язаними з інтеграцією в чужих середовищах, до яких вони прибули. Інколи через неадаптованість так і живуть у суспільній ізоляції. Інтеграція відмінних культурних світів є однією з найважливіших проблем сучасної Європи. “Господарі” та “гості” повинні докласти великих зусиль для того, аби зрозуміти чужі культури, релігійні, суспільні традиції з метою укладення моделі гармонійного співжиття, в якому можна було б взаємозбагачуватися, черпаючи з різномірності.

Особливістю філософської рефлексії є те, що вона завжди прагне «діалектично проникнути в смисл діалектичного відношення, намагається інтерпретуючи розуміти, що, у свою чергу, «зафарбовує» філософське знання в герменевтичні тони» [11, с.4].

Серед парадигмальних теоретико-методологічних основ лінгвістичного релігієзнавства важливе значення займає поняття тексту в контексті мови релігії. Адже, як зазначає український релігієзнавець Ірина Богачевська, до проблемного поля лінгвістичного релігієзнавства належать питання кодифікації сакральних текстів, перекладу священних текстів іншими сакральними або світськими мовами, семіотика релігійного ритуалу та культури як текстів певної духовної традиції [6, с.17–18].

Теорія тексту активно розроблялася в структуралізмі, постструктуралізмі, деконструктивізмі та постмодернізмі.

Поняття тексту аналізується в інтердисциплінарному аспекті на стику лінгвістики, літературознавства, естетики, семіотики, мистецтвознавства. У релігієзнавчій науці текстологічна проблематика мало досліджувалася, хоча науково-теоретичний і практичний потенціал її вельми значний, у чому й полягає **актуальність** нашої розвідки.

Метою представленої статті є окреслення поняття релігійного тексту та виділення його ролі в адаптаційних процесах емігрантів. Відповідно, основними **завданнями** визначено такі:

- зіставити поняття твору і тексту;
- подати узагальнену дефініцію тексту, визначивши найважливіші його ознаки;
- виділити роль релігійного тексту в семіотичних системах;
- охарактеризувати значення інтерпретації релігійних текстів у процесі адаптації емігрантів.

Теоретичною основою нашого дослідження є праці Р.Барта, Ф.Бацевича, М.Бахтіна, І.Богачевської, С.Кримського, Ю.Лотмана, Ч.У.Морріса, Р.Нича, П.Рікера та ін.

У контексті сучасної постмодерної парадигми герменевтики й розуміння П.Рікер зазначає: «взаємопов'язані образи буття, які ми маємо і в які заперуються взаємозанеречні інтерпретації, не дають нам нічого, окрім діалектики інтерпретацій. Із цього погляду, герменевтика неможлива. Тільки герменевтика, заснована на символічних образах, може показати, як ці різноманітні моделі існування створюють єдину проблематику; адже ці символи найпридатніші, щоб показати єдність численних інтерпретацій; потрібний єдиний вектор, який об'єднає численні герменевтики. Істинними символами різноманітних герменевтик є ті, що спрямовані на виникнення нових значень і на аналіз архаїчних фантазмів» [19, с.304].

Теоретик семіотики та «естетики рецепції» У.Еко резюмує у своєму дослідженні про надінтерпретацію текстів: «Сам текст -- це щось більше,

ніж параметр, що використовується для підтвердження інтерпретації: текст є предметом, що вибудовується через інтерпретацію, що має форму замкненого кола, бо підтверджується на підставі того, що сама збудує» [7, с.562].

У широкому значенні текст – це «зв'язна та повна послідовність знаків» [23, с.822]. Із загальнофілософського погляду, «текст виступає як матеріальна оболонка ідеальних результатів людської діяльності» [10].

Р.Барт однією з особливостей структуралізму й семіотики відзначає використання терміна «текст», що у свою чергу витісняє поняття «твір». Науковець подає семантичний діапазон цієї категорії сучасної гуманітарної науки, відзначаючи такі його ознаки: функціонування лише в мові, дискурсі, динамічність та змінність; виключення вузької та сталої класифікації, зокрема жанрової; імпліцитне чи експліцитне пізнання тексту осягається через знаково-символічні коди; полісемантичність, «множинність сенсу», рух значень, взаємопереплітання та «вибух, розщеплення усіх сенсів»; відсутність монолітної цілісності, можливість самостійного функціонування окремих частин; скорочення «дистанції між письмом і текстом», «гра із самим текстом», коли читач «грає у Текст (як у гру), потім він ще й *грається* Текстом»; відчуття задоволення реципієнтом «без почуття відчуженості», дистанції [2, с.491–497].

Порівнюючи підхід Ф. де Соссюра, який прагнув подолати «різномірність» людської мови вибором рівня смислу на початку наукового аналізу (таким чином будував систему мови), Р.Барт відзначає, що також і «в тексті, вже на вторинному рівні дискурсу, одночасно розгортаються численні коди, що не одразу піддаються систематизації, а ще точніше, *найменуванню*» [3, с.402]. Теоретик передусім пропонує розглядати текст під семантичним, змістовим (тематичним, символічним, ідеологічним тощо) кутом зору. Далі дослідник має прослідкувати, розшифровувати, інтерпретувати раніше намічені коди, а також відшукувати, виявляти інші. Подальшим завданням буде «взірвати текст, розсіяти первісну хмару смислів, первісний образ змісту. Структурний аналіз спрямований не на істинний смисл тексту, а на його множинність; тому наша робота повинна полягати не в тому, щоб, відштовхуючись від форм, розпізнавати, висвітлювати та формулювати зміст (для цього жоден структурний метод не є потрібний), а в тому, аби, навпаки, розсіювати, розсувати, приводити в рух первісно даний зміст під впливом науки про форми» [3, с.412].

Ю.Лотман у загальній системі культури вбачає основну роль текстів в адекватній передачі значень та породженні нових смислів. Накопичення текстів у культурі не є хаотичним, а складною, ієрархічною, злагодженою системою. При цьому її «складність стосовно осі «однорідність/неоднорідність» така, що будь-який текст неминуче постає мінімально у двох перспективах, як включений до двох типів контекстів. З одного погляду,

він виступає як однорідний з іншими текстами, з другого, – як такий, що випадає з ряду, “дивний” і “незрозумілий” [16, с.588–589].

Приймаючи лотманівську тезу про “поліглотизм культури”, варто відзначити, що тексти культури переважно зашифровані принаймні двома семіотичними системами (наприклад, поєднання слова і жесту – ритуальний танець), якщо оминути тексти, створені штучними мовами або ж спеціально створювані навчальні ілюстративні матеріали. Крім того, текст у власній синхронності різними своїми пластами може бути закодований мовами різних часових і просторових зрізів [див. 15, с.142–143].

Адекватна інтерпретація певного тексту, зокрема релігійного, вельми важлива, бо ж “ми сприймаємо тлумачення, вироблені нами самими, як основу для своїх дій; вони наділені властивістю узгоджуватися між собою з урахуванням нашого тлумачення власного “я” [22, с.202].

Загалом, у класичному (пов’язаному передусім з антропологією Леві-Строса) структуралізмі “текст позначений у вигляді завдання – як досліджувана сукупність культурних кодів, відповідно до яких організовується знакова багатоманітність культури” [23, с.822].

До найважливіших функцій текстів (як і семіотичних систем) окрім комунікативної, є смислотворча, що виступає “не як пасивна установка наперед заданого смислу, а як генератор смислів” [15, с.144]. Прикладом виступають наукові факти, коли не мова передує тексту, а саме текст (як і його контекст) вимагає свого дешифрування (достатньо часто дослідники архаїчних культур мають перед собою певний текст, що потребує реконструкції гіпотетичним кодом). Далі можемо говорити про творчу функцію тексту, який, “будучи семіотично неоднорідним, вступає в гру з дешифруючими кодами та справляє на них деформуючий вплив”, а в результаті “просування тексту від адресанта до адресата відбувається зсув смислу та його приріст” [15, с.145].

Відповідно, структуралізм має право підсумувати факт, що текст “гетерогенний та гетероструктурний, він є маніфестацією одночасно кількох мов. Складні діалогічні та ігрові відношення між різноманітними підструктурами тексту, що утворюють його поліглотизм, є механізмами смислотворення” [15, с.145].

З проаналізованих характеристик тексту виводиться функція культурної пам’яті, за якою “тексти утворюють згорнуті мнемонічні програми” [15, с.146]. Психолог О.Артем’єва відзначає, що “образ світу дозволяє суб’єкту працювати з перетвореною реальністю. Він дозволяє вирватися із гомогенності світу, розставляючи акценти значимості та формуючи світ предметів” [1, с.15], “таке інтегративне утворення як суб’єктивне уявлення світу (образ світу) не утворюється з нічого в кожному психічному акті, а несе в собі сліди всієї передісторії психічного життя суб’єкта” [1, с.17].

Отож, “текстовий генератор, що мінімально працює, – це не ізолюваний текст, а текст у контексті, текст у взаємодії з іншими текстами та з семіотичним середовищем” [15, с.147].

Наведемо як приклад семіозис такого культурного феномену, як карнавал, інтегративні текстові характеристики якого містять чимало конотацій релігійної сфери, комплексний аналіз чого крізь призму імпліцитних знаків, символів, ритуалів, явищ народної культури тощо належить до предмета вивчення лінгвістичного релігієзнавства.

Карнавал (франц. *carnaval*, від італ. *carnevale* – залишки) – масове народне свято, яке відбувається якраз перед початком Великого посту (у Католицькій церкві він починається у т. зв. Попільну середу) і пов’язане зі звичаєм проводження зими. Термін етимологічно пов’язаний із назвою латинської колісниці-корабля (*carrus-navalis*), яку використовували в давньоримських ритуалах, а також із латинським та італійським словом м’ясо (відповідно *caro* та *carne*). У середні віки та в епоху Ренесансу тлумачився по-різному: як “смерть, запліднена життям”, “світ навпаки” з відсутністю табу і нормативів (М.Бахтін). В Європі найвідомішим карнавалом є венеціанський, що став непересічним культурно-ритуальним явищем, формування якого почалося у XVII ст. Славні венеціанські маски також мають давню традицію. Дозвіл на носіння масок під час карнавалу, що унеможливило розпізнавання особи, сягає половини XIII ст. Таке рішення міської влади було видане на прохання мешканців, які, бажаючи залишатися невідомими, просили, аби в ті кілька днів перед Великим постом могли розважатися без страху бути ідентифікованими. Варто відзначити, що культурна пам’ять венеціанського карнавалу виразно прослідковується й сьогодні: вистрій ренесансних костюмів, масок, шляхетно стриманих рухів зберігся практично без змін протягом століть. Прикладом культурної смислопороджуючої діалогічності карнавального дискурсу є фестиваль травневих календ, запроваджений в італійському місті Асізі у 1927 р. Безперечно, календи мають ще дохристиянську генезу, але відроджений ритуал виразно поєднався із християнським духом рідного міста святого Франциска. Наприклад, такий факт: штандарти групи “нижньої” частини міста посвячують перед театралізованим дійством у базиліці Сан Франческо, а “верхньої” – у базиліці Сан Руфіно; хоча стилізовані під середньовіччя процесії, вистави, змагання ніякого зв’язку із церковними доктринами не мають. Код тексту європейських карнавалів, зокрема венеціанського й асізького, попри народну сміхову традицію, містить те джерело вишуканої шляхетності й поваги до періоду Великого посту, що в XXI ст. сприймається як сентиментально-християнська культурна спадщина давньої епохи благородства, аристократизму, побожності [див. 8, с.80; 24, с.150].

Протягом тривалої практики функціонування текст стає чимраз інформативнішим, його семантичний діапазон наповнюється новими конотативними навантаженнями. Як писав Р.Інгарден, текст не помирає в межах культури, яка його створила, передусім тому, що він не рівний своїй матеріальній сутності, він інтенційний, тобто співпричетний до свідомості, що його сприймає [цит. за 21, с.15].

Для видатного представника філософської герменевтики П.Рікера “текст – це будь-який дискурс, зафіксований на письмі”, де “фіксація письмом – це складова частина самого тексту” [20, с.305].

М.Бахтін відзначає: системі мови в тексті “відповідає все, що повторюється і відтворюється, все, що може бути дане поза цим текстом (даність)” [4, с.417]. Індивідуальність та неповторність (у чому якраз і полягає його смисл) тексту “стосується істини, добра, краси, історії” [4, с.417]. Учений називає специфіку гуманітарного мислення діалогічністю особливого виду: “складний взаємозв’язок *тексту* (предмет вивчення та обдумування) і створюваного *контексту*, в якому реалізується пізнавальна й оцінна думка вченого”, адже “гуманітарні науки – науки про людину та її специфіку, а не про безголосу річ і природне явище. Людина в її людській специфіці завжди виражає себе (говорить), тобто створює текст (хоча б потенційний). Там, де вивчають людину поза текстом і незалежно від цього, це вже не гуманітарні науки (анатомія і фізіологія людини тощо)” [4, с.417-418].

У комунікативній лінгвістиці “текст – результат спілкування (інтеракції та трансакції), його структурно-мовна складова і одночасно кінцева реалізація; структура, в яку втілюється «живий» дискурс після свого завершення” [5, с.147]. Правда, внаслідок інтерпретаційного індивідуального сприйняття адресатом він наповнюється новими конотаціями, тобто перетворюється на дискурс.

У літературознавстві “текст (лат. *textum* – тканина, зв’язок, побудова) – структурно цілісна та семантично завершена авторська праця, що стає повністю зв’язною послідовністю знаків, повне лінійне висловлювання; повідомлення, документи, відтворені на письмі або поліграфічним способом” [12, с.465].

Аналіз поняття тексту особливе місце займає в науковій традиції семіотики, що ґрунтується на вченні Ф. де Соссюра та празької школи і ставить в основу “антиномію мови та мовлення (тексту)”, що “виразилося в намаганні розглядати окремий комунікативний акт – обмін повідомленням між адресатом та адресантом – як першоелемент і модель будь-якого семіотичного акту” [13, с.11]. Засновник тартусько-московської структуралістської школи Ю.Лотман виводить поняття семіосфера (за аналогією до поняття ноосфера, що ввів у науку В.Вернадський) як “певного семіотичного континууму, заповненого різнотипними семіотичними утвореннями,

що перебувають на різному рівні організації”, адже “чіткі й функціонально однозначні системи в реальному функціонуванні не існують самі по собі, в ізольованому вигляді” [13, с.11–12]. Правда, якщо ноосфера володіє матеріально-просторовим буттям, охоплюючи частину нашої планети, то простір семіосфери має абстрактний характер. Проте це не є художня метафора, адже “маємо справу з певною сферою, що володіє тими ознаками, які приписуються замкнутому в собі простору” і “лише всередині такого простору виявляється можливою реалізація комунікативних процесів та вироблення нової інформації” [13, с.12]. Учений вважає більш доцільним розглядати семіотичний універсум як “єдиний механізм (якщо не організм)”, “велику систему”, що називається семіосферою, протиставляючи розгляд семіотичного простору як сукупності окремих текстів та імпліцитних одна до одної мов [13, с.13].

Семіотика культури розширює первісне поняття тексту як висловлювання на якійсь певній мові¹, адже для того, щоб те чи інше повідомлення можна було визначити як “текст”, воно повинно бути закодоване, принаймні двічі, наприклад: молитва належить водночас і природній, і релігійній мові. Ю.Лотман прослідковує генезу поняття тексту: історично первісним було висловлювання природною мовою, потім відбувалося перетворення його в закодовану вторинною мовою ритуалізовану формулу – текст.

Наступним етапом було поєднання текстів на принципово різних мовах, скажімо, вербальна формула та релігійно-ритуальний жест. При появі художніх текстів багатоголосий матеріал репрезентувався мовою певного виду мистецтва. Наведемо один із можливих прикладів. Семіозис базилікальної форми християнських храмів передавав сотеріологічну місію церкви. Символ корабля вельми важливий у контексті сакральної християнської архітектури. Після того, як християнство перейшло до відкритого служіння обрядів, виникла необхідність храмів. До язичництва християни мали їх відразу, тому місця культу Вести, Марса чи Юпітера не могли бути взірцем для послідовників Христа. Найбільш підходили базиліки, загальний тип яких повторюється в багатьох християнських святинях.

Базиліка – місце римського суду або здійснення комерційних угод – мала вигляд видовженого прямокутника, що складався з двох частин: великої зали з колонадами та напівкруглої ніші з напівкруглим склепінням, що звокруглювало залу в глибині. У цій ніші засідав суд, а саме місце називалося трибуною. Два ряди колон ділили базиліку на три частини – наві (лат. *nāvis* – “корабель, судно”). Підвищення в наві церкви, призначене для читання Святого Письма, а також для виголошування проповідей і літур-

¹У точки зору семіотики дається таке визначення мови: “Мова в повному семіотичному смислі цього терміна – це будь-яка міжсуб’єктна сукупність знакових засобів, використання яких визначене синтактичними, семантичними та прагматичними правилами” [17, с.76].

гічних співів, називається амвон. В інтерпретації Константинопольського патріарха Германа амвон символізував камінь, що перегороджував вхід у Гріб Господній (біля цього каменя ангел оголосив про воскресіння Христове). Зустрічалися п'ятинаві базилики з чотирма рядами колон. Інколи їх перетинала поперечна нава – трансепт. Трибуна чи апсида перетворилася у вівтар.

Далі динаміка художніх текстів мала дві основні тенденції: на підвищення їх цілісності й герменевтичності та збільшення “внутрішньої семіотичної неоднорідності, суперечливості твору, розвиток у ньому структурно-контрастних підтекстів, що мають тенденцію до все більшої автономії” [14, с.5].

На нашу думку, в сучасному лінгвістичному релігієзнавстві варто розширити предметне поле текстологічних досліджень, не обмежуючи їх лише мовознавством чи літературознавством: методологія текстового аналізу стосується не лише вербального емпіричного матеріалу, але й невербального, наприклад, релігійного живопису, ансамблів храмової архітектури, ритуального танцю, сакральних символічних систем тощо, пізнання та інтерпретація яких є невід'ємною частиною світорозуміння та самовдосконалення людини, особливо в умовах євроінтеграції та глобалізації.

У перспективі подальшого аналізу дискурсу тексту окремо заслуговують детального розгляду проблеми інтерпретації (чи надінтерпретації) тексту, текстуальних стратегій у рецептивній естетиці, інтертекстуальності, “тексту в тексті”, текстового аналізу в постмодерністській текстології, які розширюють та поглиблюють методологічний інструментарій лінгвістичного релігієзнавства.

Отже, у процесі адаптації емігрантів у чужому суспільстві важливу роль відіграє адекватна інтерпретація релігійних текстів як одна з ознак інтеграції в соціокультурний простір іншого суспільства. Варто відзначити, що однією з можливих моделей знайомства з чужим середовищем є спроби заробітчанина використати свою релігійну спільноту (нерідко наднаціонального характеру) або проникнути до тієї, яка є панівною в певній країні, що полегшуватиме психосоціальну адаптацію в конкретному суспільстві. Водночас, інтерпретація релігійного тексту є важливим чинником репрезентації власного національного культурно-релігійного дискурсу.

1. Артемьева Е. Ю. Основы психологии субъективной семантики / Елена Юрьевна Артемьева / под ред. И. Б. Ханиной. – М. : Наука, Смысл, 1999. – 350 с.
2. Барт Р. Від твору до тексту / Ролан Барт ; [пер. з франц. Ю. Гудзя] // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. : [антологія / за ред. Марії Зубрицької]. – 2-ге вид., доп. – Львів : Літопис, 2001. – С. 491–497.

3. Барт Р. С чего начать? / Ролан Барт // Избранные работы : семиотика, поэтика / Ролан Барт ; [пер. с фр.] ; сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. – М. : Прогресс, 1989. – С. 401–413.
4. Бахтін М. Проблема тексту у лінгвістиці, філології та інших гуманітарних науках / Михайло Бахтін ; [пер. з рос. М. Зубрицької] // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. : [антологія / за ред. Марії Зубрицької]. – 2-ге вид., доп. – Львів : Літопис, 2001. – С. 416–423.
5. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : підручник / Флорій Сергійович Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 344 с. – (Альма-матер).
6. Богачевська І. В. Християнська наративна традиція : методологія філософсько-релігієзнавчого дослідження : монографія / Ірина Вікторівна Богачевська. – К. : Світ знань, 2005. – 235 с.
7. Еко У. Надінтерпретація текстів / Умберто Еко ; [пер. з італ. М. Зубрицької] // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. : [антологія / за ред. Марії Зубрицької]. – 2-ге вид., доп. – Львів : Літопис, 2001. – С. 549–564.
8. Искусство и история Ассизи / [авт. текста Никола Джандоменико]. – Флоренция : Bonexhi, 2008. – 128 с.
9. Касперський Е. Література. Теорія. Методологія / Е. Касперський // Література. Теорія. Методологія / [пер. з польськ. С. Яковенка] ; упоряд. і наук. ред. Д. Уліцької. – 2-ге вид. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – С. 9–38.
10. Кримський С. Текст / Сергій Кримський // Філософський енциклопедичний словник. – К. : Абрис, 2002. – С. 631.
11. Кузнецов В. Г. Герменевтика и гуманитарное познание / В. Г. Кузнецов. – М. : Изд-во МИУ, 1991. – 192 с.
12. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / [авт.-уклад. Ю. І. Ковалів]. – К. : ВЦ “Академія”, 2007. – Т. 2. – 624 с. – (Енциклопедія ерудита).
13. Лотман Ю. М. О семиосфере / Юрий Михайлович Лотман // Избранные статьи : в 3 т. / Юрий Михайлович Лотман. – Таллинн : Александра, 1992. – Т. 1. Статьи по семиотике и типологии культуры. – С. 11–25.
14. Лотман Ю. М. Семиотика культуры и понятие текста / Юрий Михайлович Лотман // Структура и семиотика художественного текста : труды по знаковым системам. – Тарту : Тартутский госуд. у-т, 1981. – Вып. 12. – С. 3–8.
15. Лотман Ю. М. Текст и полиглотизм культуры / Юрий Михайлович Лотман // Избранные статьи : в 3 т. / Юрий Михайлович Лотман. – Таллинн : Александра, 1992. – Т. 1. Статьи по семиотике и типологии культуры. – С. 142–148.
16. Лотман Ю. Текст у тексті / Юрій Лотман ; [пер. з рос. Я. Приходи] // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. : [антологія / за ред. Марії Зубрицької]. – 2-ге вид., доп. – Львів : Літопис, 2001. – С. 581–596.
17. Моррис Ч. У. Основания теории знаков / Чарльз Уильям Моррис // Семиотика : антологія ; сост. Ю. С. Степанов. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Академический проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2001. – С. 45–98.

18. Нич Р. Світ тексту: постструктуралізм і літературознавство / Ришард Нич ; [пер. з польськ. О. Галети]. – Львів : Літопис, 2007. – 316 с.
19. Рікер П. Конфлікт інтерпретацій (фрагмент) / Поль Рікер ; [пер. з франц. В. Дондока] // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. : [антологія / за ред. Марії Зубрицької]. – 2-ге вид., доп. – Львів : Літопис, 2001. – С. 288–305.
20. Рікер П. Що таке текст? Пояснення і розуміння / Поль Рікер ; [пер. з англ. М. Гірняк] // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. : [антологія / за ред. Марії Зубрицької]. – 2-ге вид., доп. – Львів : Літопис, 2001. – С. 305–324.
21. Руднев В. Морфология реальности : исследование по “философии текста” / Вадим Руднев. – М. : Русское феноменологическое общество, 1996. – 207 с. – (Серия “Пирамида”).
22. Сівак І. Ч. В інших світах : есеї з питань культурної політики / Гаятрі Чакраворті Сівак ; [пер. з англ. Р. Ткачук, І. Супрунець, А. Кулаков] ; передм. С. Шліпченко ; комент. М. Гхош. – К. : Всесвіт, 2006. – 480 с.
23. Усманова А. Р. Текст / Альмира Рифовна Усманова // Постмодернизм : энциклопедия. – Мн. : Интерпрессервис, Книжный Дом, 2001. – С. 822–823. – (Мир энциклопедий).
24. Skarby Wenecji. – Venezia : Storti Edizioni, 2004. – 174 s.

Відомості про автора:

Остасюк Іван Богданович,
кандидат філологічних наук,
докторант кафедри релігієзнавства
Київського національного університету імені Т. Шевченка.
01033, м. Київ, вул. Володимирська, 60
тел.: 0509479250
e-mail: ostaszczuk@mail.ru

Рецензенти:

Дойчик М. В. – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Княк С. Р. – доктор філософських наук, доктор теології, професор, завідувач
кафедри релігієзнавства і теології Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника.

УДК 159.9:316.6
ББК 88.5

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ У СУЧАСНОМУ СВІТІ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ВИВЧЕННЯ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології,
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.in.ua

У статті зроблено спробу проаналізувати міграційні процеси як фактор, що зумовлює необхідність діалогу культур у широкому контексті існування та розвитку полікультурного суспільства. Представлений аналіз категорії “культура” у спектрі завдань культурної психології, де культура розглядається як багатопланова реальність. Мультикультуралізм трактується як філософія існування сучасного світу.

Ключові слова: міграція, глобалізація, мультикультуралізм, полікультурне суспільство.

An attempt was made in the article to analyze migrational processes as a factor determining the necessity of a cultural dialog in global context of the existence and development of poly-cultural society. The analysis of the category “culture” in a specter of tasks of cultural psychology, where culture is viewed as multi-aspect reality, is presented. Multiculturalism is treated as philosophy of the existence of contemporary world.

Key words: migration, globalization, multiculturalism, polycultural society.

Процеси міграції людей завжди були вагомим джерелом інформації про культурного Іншого та важливим чинником становлення культурного полілогу. Про феномен глобалізації, як тенденції до зближення культур країн і народів почали говорити фахівці в різних галузях на рубежі ХХІ століття [3; 12]. Початок цьому процесу було покладено виникненням й нарощуванням динамічної системи електронних комунікацій, завдяки якій

поняття локального і головного, периферійного і центрального втратили донедавна чітке розмежування.

Сучасний світ характеризується високим рівнем взаємозв'язку, взаємопроникнення, взаємозалежності різних культур, саме тому, усвідомлюючи важливість культурного полілогу і для нашої країни, ця проблема висвітлюється в працях багатьох вітчизняних учених, таких як: Г.О.Балл, М.Й.Боришєвський, К.В.Коростеліна, С.Д.Максименко, Л.Е.Орбан-Лембрик, М.І.Пірен, Т.М.Титаренко та ін., причому значною мірою це стосується взаємодії українських мігрантів із представниками приймаючого суспільства, титульного етносу країни працевлаштування, з іншою культурою.

Мета: проаналізувати міграційні процеси в контексті сучасного глобального полікультурного суспільства та мультикультуралізм як ідеологію існування сучасного світу.

Соціальна реальність усе більше набуває якостей полікультурного простору, описати який можливо з погляду так званої “плюралістичної парадигми”, що виходить із безумовного визнання відмінностей, гетерогенностей, множинності й багатолікості культурного і соціального буття, віротерпимості, діалогу культур. Полікультурне суспільство розглядається як соціальне утворення, що містить у собі багатоетнічність, полілінгвістичність, багатоманітність вірувань, традицій, життєвих стилів і способів мислення [4, с.98].

Тобто відмінності в етнічній належності, мові, звичаях і традиціях, віруваннях і релігії, життєвих цінностях, нормах, способах мислення тощо розуміються як відмінності в *культурі*. Дійсно, поняття “культура” має безліч просторів прояву, тому треба зіставити з предметом нашого дослідження й проаналізувати поняття “культура” в соціально-психологічному контексті.

Вживання слова “культура” з префіксами “мульти”-/“полі”- і словосполучень “культурний плюралізм/розмаїття” стали звичними маркерами суспільно-публіцистичного та науково-гуманітарного дискурсів, а поняття, що ними позначалися, перетворилися на об’єкт теоретичних дискусій і підстав для практичних рішень у галузі внутрішньої політики й освіти [7].

Парадигма мультикультуралізму спонукає до заглиблення в діалектику “свого – чужого”. Протягом тисячоліть поділ цілого на складові вважався не лише однією з основоположних умов існування людини, її свідомості і мислення, а й принципом, за яким побудовано світ: взаємини між людьми, народами, культурами тощо. Існування суб’єкта передбачає існування антагоніста – “іншого” по відношенню до суб’єкта, завдяки якому він не тільки усвідомлює своє існування, а й визначає його межі. У даному випадку мова йде про реального суспільно-історичного “іншого”. Адже теза Ж.-П.Сартра про те, що “мені потрібний інший, щоб цілісно

осягнути всі структури свого буття”, застосовується не лише до індивідів, а й до етносів і культур. Про це говорить і М.М.Бахтін: “У сфері культури позазнаходжуваність (*рос.* вненаходимость) – наймогутніший важіль розуміння. Чужа культура тільки в очах іншої культури розкриває себе повніше і глибше...” [1, с.107]; “культура наділена пропускнуою здатністю, вона є багатошаровою системою фільтрів (територіальних, етнонаціональних, ритуальних, інформаційних та ін.), які багаторазово очищують внутрішній життєвий “простір” людини від негативних об’єктиваций зовнішнього світу, відділяючи й, одночасно зберігаючи цінне, “рідне”, змістовне як ідентичне, що відрізняється від “будь-якого іншого” – “чужого” [16, с.209]. Причому поняття “рідне – чуже” є лише психологічною характеристикою людини. Однак людина, яка втягнута в круговорот життя, приречена як на створення власного життєвого світу, так і на логіку вибору. Вона обирає смисли, спрямованість і зміст свого життя, спираючись як на власний, так і на “інший” життєвий досвід.

У сучасній науці існує безліч різних дефініцій, тлумачень, контекстів використання терміна “культура”; це поняття в різних наукових школах й окремих працях трактується неоднозначно, що підштовхує до думки про те, що воно не є відрефлексованим достатньою мірою, тому вимагає аналізу в контексті розуміння мультикультуралізму як філософії існування сучасного світу.

Поняття “культура” використовується в багатьох значеннях. Зокрема, воно може означати расу, національність чи етнічність, музику, образотворче мистецтво, харчування, одяг, ритуали, традиції тощо. Це слово в останні десятиліття пов’язується з такими поняттями, як культурна своєрідність, культурний плюралізм, полікультурність. Найбільш коротке й одночасно широке визначення запропонував американський культурантрополог М.Херцковиц (1895–1963), який стверджував, що “культура – це частина людського оточення, що створена людьми” [цит. за 18, р. 16]. У такому сенсі до культури належить кожний, навіть найпростіший предмет, створений людиною, будь-яка думка, що виникла в її свідомості, “культура – це те, що не є природою”. Культура є людським світопорядком, що зіставляється з людиною як “мірою” всіх речей, тобто фокус “зміщення епіцентру всього людського буття до полюса культури”, “зсунення, трансформація (“трансдукція”) у форму розуму культури, логіки культури” (В.Біблер) є результатом виявлення вселюдського, всеєдиного “Храму”, в якому “навчався весь рід людський” (Г.Сковорода), ставала людина людиною (І.Гердер), вимірювалася міра її духовності й багатство духовного світу (Г.Гегель) [2, с.3].

Інтенсивні міграційні процеси все більш “перемішують” світ і спрямовують його розвиток у напрямку глобалізму й уніфікації, однак одночасно відбувається відродження національної самосвідомості на принци-

ново новому рівні її прояву, саме це протиріччя і є визначальним моментом часу. Тобто виникає питання: чи поєднуються різні культури? Чи все більш відособлюються, підкреслюють свою своєрідність? І взагалі, яку змістову наповненість має поняття “культура”?

Вважаємо за необхідне представити розуміння культури в руслі співвідношення культури і психології. Взаємовідносини психіки і культури досліджуються, за визначенням, міждисциплінарною галуззю знань – культурною психологією (cultural psychology): “Як риба у воді, ми настільки запурені у власну культуру, що нам треба розлучитися з нею, аби усвідомити сам факт її існування” (Девід Майєрс) [8].

Найбільш удалим для психологічного аналізу є розуміння культури в традиції П.Тейяра де Шардена, В.І.Вернадського, П.А.Флоренського (культура як “середовище, що ростить та живить особистість...”). Але *середовище* – статична характеристика феномену культури, тоді як *потік* – динамічна. Більш того, і в статичному, і в динамічному плані можна розрізнити декілька порядків реальності поняття культури. У зв’язку із цим М.С.Гусельцева пропонує модель розрізнення смислів поняття “культура” за допомогою додаткових слів-характеристик [5, с.9], виокремлюючи *культуру-ноосферу* як загальне, родове поняття для всіх інших; *культуру-етнос*, яка підкреслює особливе; *культуру-психотехніку* для характеристики етапів, що проходить суспільство у своєму розвитку; *культуру-світ*, що відображає певну логіку дослідницьких завдань (див. табл. 1).

Таблиця 1

Модель визначення поняття “культура”

Культура-ноосфера

Культура в цілому, культура як філософська категорія, як складова Всесвіту, одухотворена людиною, як перетворена нею природа (глобальність, планетарність, космічність, загальнолюдський потік досвіду, деякий надчуттєвий вимір, в якому відбувається розвиток людства).

Культура-етнос	Культура-психотехніка	Культури-світи
Історична багатоманітність культур, локальні “життєві світи”, на які поділяється у своєму розвитку потік культури. Поняття культури-етносу підкреслює особливе, але разом із тим порівняльний аналіз індивідуальних культурних світів дозволяє виділити загальні закономірності їх розвитку.	Зіставляється з поняттям і типами ментальності й виступає як синонім “епохи” і “субкультури” (наприклад, культура Відродження, народна культура, молодіжна культура).	Ідеальний тип, що сконструйований у логіці розв’язання певних дослідницьких завдань (наприклад, “карнавальна культура” (М.М.Бахтін)).

Матеріальна культура (техніка, господарство, форми і засоби оволодіння людиною світом)
Духовна культура (наука, релігія, філософія, міфологія, моральність, мистецтво і література, політика і право)
Соціальна культура (відносини людей між собою і з соціальними інститутами, форми й типи організацій і норми спілкування)

Для аналізу культури, як вважає М.С.Гусельцева, також корисно виокремити в ній три плани: матеріальний, соціальний і духовний. Перший передбачає техніку, господарство, форми й засоби оволодіння людиною світом; другий – відносини людей між собою і з соціальними інститутами, форми і типи організацій і норми спілкування; третій план розпадається на самостійні сфери: науку, релігію, філософію, міфологію, моральність, мистецтво і літературу, політику і право.

Культура як середовище, як простір історичного досвіду, створений творчістю людини, виступає як “породжуюча структура” по відношенню до тих чи інших людських якостей. Саме в цьому сенсі культура найчастіше представлена в психологічних дослідженнях. Різноманітність реальностей, що описуються в понятті культури, необхідно розрізнити ще й тому, що кожна з них може функціонувати за своїми власними законами, і розуміння цього наближає нас до справжньої практики додатковості. Так, наприклад, поняття культури-етносу надає право на життя в історичній психології Л.М.Гумільова, обмежуючи певним феноменологічним діапазоном.

Не вимагає доказів положення про те, що практично вся психологія є культурно обумовленою. Багато дослідників дійшли висновку, що загальнопсихологічні та соціально-психологічні закони дуже часто обмежені тільки західною культурою, а більшість теорій нерелевантні незахідним культурним умовам. Людина, оволодіваючи ідеальною формою – культурою, яку вона застає при народженні, привласнює її собі. Ця культура стає її власною суб’єктивною реальною формою.

Якщо соціологи у визначеннях культури насамперед виділяють ідеї, які передаються від покоління до покоління, пов’язані з ними системи цінностей, які, у свою чергу, визначають поведінку індивідів і груп, їх способи мислення й сприймання, то, як вважає І.Данилюк, психологи як предмет психології повинні виокремлювати суб’єктивну культуру. Саме “суб’єктивна культура” є найбільш інтегральним поняттям у взаємозв’язку “культура і психологія”, під якою розуміють характерні для кожної культури способи, за допомогою яких її члени впізнають створену людьми час-

тину людського оточення: те, як вони категоризують соціальні об'єкти, які зв'язки між категоріями виокремлюють, а також норми, ролі і цінності, які вони визнають своїми" [6, с.62]. Отже, суб'єктивна культура охоплює реакцію людей на ці об'єкти у формі цінностей, ролей та атиподів. До суб'єктивної культури належать усі уявлення, ідеї та вірування, які є об'єднаними для того чи іншого народу й справляють безпосередній вплив на поведінку й діяльність його членів.

Предметом психологічної рефлексії культура стала пізно, а саме, коли з'явилися кроскультурні й етнопсихологічні дослідження, і психологи почали стикатися з реальністю різних культур. Виникли такі напрями, як психологічна антропологія, культурна психологія, етнічна психологія, історична психологія та інші підходи, в яких єдиність психіки і культури є предметом вивчення. Цю багатоманітність дослідження можна з'єднати під загальною назвою – "культурна (культурно-історична) психологія", оскільки межі, що розділяють ці галузі, дуже умовні. "Культурна психологія – це галузь, яка намагається зрозуміти особистість в історичному і соціокультурному контексті" [10, с.278]. Її фундаментальним твердженням є те, що культура й поведінка особистості – це нерозривно поєднані складові єдиного феномену. Водночас, розуміння культурного контексту життя етнічних груп надає змогу зрозуміти як культура впливає, наприклад, на адаптацію мігрантів в іноетнічному середовищі.

Важливим у даному контексті є трактування культури у взаємозв'язку з психологією індивідів і соціальної спільноти, яке надає Д.Мацумото: "Культура – це динамічна система експліцитних й імпліцитних правил, встановлених групами з метою забезпечити своє виживання, включаючи установки, цінності, уявлення, норми й моделі поведінки, що є загальними для групи, але реалізуються по-різному кожним специфічним об'єднанням усередині групи, що передаються із покоління в покоління та є відносно стійкими" [9, с.28]. Таке ємне й змістовне визначення вимагає деяких уточнень за окремими його складовими. Д.Мацумото підкреслює, що культура існує на багатьох рівнях – між індивідами всередині групи і між групами всередині великої групи, тобто це визначення культури прийнятне на багатьох рівнях аналізу.

Системи правил, які представляють культуру, існують, головним чином, для забезпечення виживання групи. Ці правила також дозволяють об'єднанням усередині групи співіснувати одне з одним, забезпечуючи основи для соціального порядку. Вони також дозволяють групам та об'єднанням зіставляти потреби виживання групи з бажаннями й потребами об'єднання, беручи до уваги більш широкий соціальний контекст і наявні ресурси (наприклад, вимога до етнічних меншин, до яких можна віднести й мігрантські діаспори, – зіставляти власні групові інтереси з потребами всієї країни).

Таке визначення культури стосується ідей, установок, цінностей – змісту психіки кожного індивіда, що відноситься до цієї культури. Ці аспекти культури існують не тільки в психіці людей, але і як суспільна свідомість. Загальні моделі поведінки можна спостерігати, вони представлені в ритуалах або поширених, автоматичних моделях поведінки, які виникають унаслідок загальних культурних цінностей і поведінкових норм. Ці елементи складають суб'єктивні аспекти культури, на відміну від об'єктивних.

Культура – це соціопсихологічний конструкт, прийняття людьми таких психологічних феноменів, як цінності, установки, погляди й поведінка. Членів однієї культури можна визначити залежно від того, чи є загальними для них ці психологічні феномени. Відрізняє представників однієї культури від іншої відсутність цих загальних феноменів [9, с.80].

Культура – це макрорівневий соціальний конструкт, що ідентифікує характеристики й атрибути, які ми поділяємо з іншими людьми. Але культура також впливає на глибинну сутність нашого буття. Оскільки культура формує наш досвід, поведінку, установки й почуття, вона сприяє розвитку фундаментального відчуття "Я" – Я-концепції, Я-конструктів та ідентичності. Культура впливає на всі ключові аспекти нашого відчуття "Я", у будь-яких ситуаціях діяльності й спілкування ми спираємось на свою культуру й своє культурно-обмежене відчуття "Я". Ці Я-конструкти допомагають нам зрозуміти навколишній світ і людей в ньому, спрямовуючи нас і наші дії, хоча ми не завжди це усвідомлюємо.

Підсумовуючи, важливо зазначити, що культуру можна описувати на всіх рівнях аналізу, що відноситься до індивідів, груп і соціальних структур. Це надає підстави для висновку, що полікультурність є неодмінним атрибутом нашого життя й зумовлена реально існуючим багатоманіттям соціальних груп, поглядів, думок, позицій, цінностей і цілей. Введення поняття "мультикультуралізм" є відповіддю на виклик культурної й етнічної різноманітності. Мультикультуралізм і як політика, і як ідеологія, і як феномен культури, безперечно, поставив низку нових проблем у міжкультурній комунікації, діалозі культур і соціокультурній динаміці полікультурних суспільств.

На думку М.В.Тлостанової, мультикультурний проект є спробою найбільш пластичного пристосування до нових умов буття, у тому числі до зростання етнічної різноманітності, посилення економічної й культурної інтеграції і т. ін. [13]. Мультикультуралізм діє також як моральний принцип, а в разі його визнання на державному рівні – і як норма політико-ректних міжгрупових і міжособистісних стосунків. Його змістом у такому випадку є взаємна повага представників різних етнонаціональних, мовно-культурних, гендерних, расових та інших груп, толерантне ставлення до їх

ідентичності й культури один одного, визнання ними етнокультурного розмаїття як норми сучасних суспільств [11, с.172].

П.С.Кірабаєв вважає за необхідне надати співвідношення понять “полікультурне суспільство” та “мультикультурне суспільство”, за допомогою яких можна прояснити смисл процесів, що відбуваються в сучасному світі, зокрема, особливості соціокультурних трансформацій, міграцій, комунікацій сучасності. Полікультурне суспільство є образом деякої множинності культур, їх співрозташування відносно одна одної, пов’язаного з історичною територізацією, процесами міграції та акультурації. Звертання до поняття “полікультурного суспільства” дозволяє усвідомити логіку розвитку власне культури, перш за все в контексті глобалізаційних процесів, які акцентуються у феномені мультикультуралізму. Логіка мультикультуралізму спрямована на пошук стабільності полікультурних утворень. Свосвідний парадокс сьогодення полягає в тому, що чим більше соціальний простір тяжіє до гомогенізації світу, чим більш очевидним є процес виникнення єдиної супердержави, тим інтенсивнішими є процеси гетерогенності, дезінтеграції, відособленості, культурної багатоманітності. Мультикультуралізм розглядається як ідеологія держави, що виражається в тезі “інтеграція без асиміляції” [4, с.115].

Цікавими для предмета нашого дослідження є спроби представників суспільних наук розглянути динаміку ставлення до мігрантів у контексті становлення ідеології мультикультуралізму. Дослідники мультикультуралізму у сфері мас-медіа К.Уілсон і Ф.Гутієррес виділяють 5 фаз ставлення суспільства до проблеми культурної різноманітності й відмінностей: стадію виключення, загрози, конфронтації, стереотипного уявлення і, нарешті, мультикультурну стадію, яка лише починає розгортатися сьогодні [21]. Тільки в другій половині ХХ ст. суспільство навчилося бачити в культурній багатоманітності джерело нових можливостей культурної динаміки, у зв’язку з чим виникла нова модель усвідомлення етнорасової, полікультурної та полімовної проблематики – мультикультурна, поштовхом до розквіту якої у світовому масштабі, перш за все, є *міграційні процеси* [4].

Таким чином, слід виокремити дві головні тенденції подальшого розвитку процесу глобалізації, які аналізуються різними вченими: гомогенізація культур, створення в майбутньому єдиного однорідного світу, і, навпаки, розщеплення, відособлення, диференціація, загострення проблеми ствердження національної самобутності та національної ідентичності. Наприклад, у сучасній Україні, з одного боку, відбувається масштабний відтік емігрантів, що шукають для себе та своїх рідних кращої долі за межами Батьківщини, з другого боку – можна спостерігати посилення національної самосвідомості, що проявляється як на загальнодержавному офіційному, так і на буденному рівні.

В умовах прискорення глобалізації передбачається, що етнічна й релігійна ідентичність поступиться місцем модернізаційному зближенню світу, в межах якого буде місце далеко не для кожного. “Ми втрачаємо, – пише британський журнал “Економіст”, – своє обличчя, ми перетворюємось у позбавлених коренів, атомізованих індивідуумів, вільних від зв’язків із суспільством... Світ, що позбавлений прив’язки до історії, мови, культури і споріднення, в якому люди й предмети втрачають цінність” [цит. за 14, с.166].

Іншу спробу пояснити цей світ зробив гарвардський професор С.Хантінгтон, який поглянув на світ скрізь призму протистояння декількох цивілізацій, побачив нову міць культурних сил, що створюють свій власний світ, колосальні цивілізаційні спільноти. Етика державної лояльності замінюється нафосом більш широкої культурної ідентичності, цивілізація заміняє націю-державу як основний історичний чинник. Світова космополітична еліта не може стати на чолі зближення країн, поєднаних мовою, релігією, традиціями, історією, заради самозахисту від поглинання.

Новий світ змусив народи й країни повернутися до кореневих основ, а не привів їх до деякого загальнолюдського знаменника: “Колишні джерела ідентичності і система підпорядкування владі зруйновані. Люди на своєму шляху із сіл до міст відірвалися від своїх коренів, отримуючи нову роботу або залишаючись безробітними. Вони мають вплив серед величезних натовпів людей, позбавлених коренів і створюють з ними нові взаємозв’язки. Вони потребують нового джерела ідентифікації” [19, с.95]. Вважаємо, що причини глобального національного підйому лежать у тій самій площині, спонукаючи людину повертатися до етнічних основ, щоб знайти почуття безпеки, впевненості й стабільності. Тобто для Хантінгтона створення єдиної глобальної економіко-політичної системи є принципово неможливим. “Культурна глобалізація, гомогенізація, які передвіщають у майбутньому інтерпретатори глобального зближення та єдності світу, є не більш ніж міфами” [цит. за 14, с.6].

Карл Поппер, ідеолог філософського раціоналізму, звертає увагу на те, що людина шукає прив’язки до своєї групи для набуття почуття безпеки: “Націоналізм звертається до наших племінних інстинктів, до пристрастей і упереджень, до нашого ностальгічного бажання звільнити себе від тягаря індивідуальної відповідальності” [20, с.69].

На думку американського дослідника Е.Ебрама, “модернізація може виявитися руйнівною для стилю життя і моралі, викликаючи протиспрямовану реакцію: пошук більш привабливої традиційної ідентичності, пошук сталості й безпеки групового членства та зручне обґрунтування неприйняття тих, хто має риси відмінності” [17, с.74]. Найбільш сталими виявилися не глобально-цивілізаційні явища культури, а цінності, що ґрунтуються на єдиному досвіді, пов’язаному з відчуттям наступності (спадковості) поколінь, загальною пам’яттю про особливі події та історичні

персонажі, що знаменують поворотні пункти колективної історії, почуттям загальної долі [14, с.176].

Сучасна масштабна міграція призводить до того, що величезні маси людей виявилися викинутими за борт реальної та бажаної “землі обітваної” – території. Вони опинилися в “проміжності” культурного буття. Форми їх культурної взаємодії стали гібридними. Проблема “прикордоння” й ускладнення самоідентифікації людини на психологічному, соціальному, територіальному, віртуальному рівнях поки ще слабо рефлексується й усвідомлюється вітчизняною наукою і соціальною практикою [15].

Висновки. Таким чином, моделі мультикультуралізму висувають низку масштабних соціальних та соціально-психологічних проблем, пов'язаних із масовою міграцією населення: проблему соціальної, зокрема етнічної ідентичності мігрантів та її трансформації в умовах інокультурного середовища; проблему маргіналізації мігрантів як соціальної групи, що вимушено опиняється в ситуації “прикордоння”; проблему терпимості й толерантності у взаємодії мігрантів із представниками титульного етносу; проблему етноцентризму у взаємсприйнятті й оцінках різних культурних груп.

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин ; [примеч. С. С. Аверинцева, С. Г. Ючарова]. -- 2-е изд. -- М. : Искусство, 1986. -- 444, [1] с. : портр.
2. Библер В. С. От наукоучения к логике культуры. Два философских введения в двадцать первый век / В. С. Библер. -- М. : Политиздат, 1991. -- 413 с.
3. Гелд Д. Глобалізація / антиглобалізація / Д. Гелд, Е. Мак-Грю ; [пер. с англ. І. Андрущенко]. -- К. : К.І.С.; Х., 2004. -- 180 с.
4. Глобалізація і мультикультуралізм : монографія / [отв. ред. Н. С. Кирабаев]. -- М. : Изд-во РУДН, 2005. -- 332 с.
5. Гусельцева М. С. Категория культуры в психологии и гуманитарных науках / М. С. Гусельцева // Вопросы психологии. -- № 4. -- 2006. -- С. 3–14.
6. Данилюк І. Культура і психологія : точки взаємозв'язку / І. Данилюк // Соціальна психологія. -- 2006. -- № 6 (20). -- С. 60–67.
7. Колодій А. Американська доктрина мультикультуралізму і етнонаціональний розвиток України / А. Колодій. -- К. : СтилоС. -- Агора. -- № 6. -- С. 12.
8. Майерс Д. Социальная психология / Дэвид Майерс ; пер. с англ. В. Гаврилов, С. Шпак, С. Меленевская, Д. Викторова. -- Изд. 2-е, испр. -- С. Пб. : Питер, 1999. -- 688 с. : ил.
9. Мацумото Д. Психология и культура / Дэвид Мацумото. -- С. Пб. : Питер, 2003. -- 603 с. (Серия “Мастера психологии”).
10. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підручник : [для студентів вищ. навч. закладів] : у 2 кн. / Л. Е. Орбан-Лембрик. -- К. : Либідь, 2006. -- Кн. 2 : Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія. -- 560 [2] с.
11. Пилипський Я. Міграція – толерантність – мультикультуралізм / Ярослав Пилипський // Міграція : толерантність в Україні : зб. статей. -- К. : СтилоС, 2007. -- С. 164–174.

12. Стиглиц Дж. Ю. Глобалізація: тривожні тенденції / Джозеф Юджин Стиглиц ; пер. с англ. и примеч. Г. Г. Пирогова. -- М. : Мысль, 2003. -- 300, [2] с.
13. Тлостанова М. В. Проблема мультикультуралізму і література США кінця ХХ століття / М. В. Тлостанова. -- М. : ИМЛИ РАН, “Наследие”, 2000. -- С. 346.
14. Уткин А. И. Глобалізація : процесс и осмысление / А. И. Уткин. -- М. : Логос, 2002. -- 254 с.
15. Федотова Н. Н. Мультикультуралізм і політика розвитку / Н. Н. Федотова // Журнал социологии и социальной антропологии. -- 2006. -- Т. IX. -- № 3 (36). -- С. 75–92.
16. Шевченко І. В. Етнонаціональний аспект світа життєвої культури людини / І. В. Шевченко // Державна етнонаціональна політика : правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України : зб. наук. праць VI Всеукр. наук.-практ. конф. 6–8 жовт. 2005 р. ; за заг. ред. М. В. Дедкова. -- Запоріжжя : ЗНТУ, 2005. -- 284 с.
17. Abrams E. To Fight the Good Fight / E. Abrams // The National interest. -- Spring, 2000. -- P. 74.
18. Berry J. W. Immigration, acculturation and adaptation / J. W. Berry // Applied psychology : an international review. -- 1997. -- Vol. 46 (1). -- P. 5–34.
19. Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order / S. Huntington. -- N.Y., 1996. -- P. 95.
20. Popper K. The Open Society and Its Enemies / K. Popper. -- Princeton, 1963. -- Vol. 2. -- P. 69.
21. Triandis H. C. Cross-cultural psychology / H. C. Triandis // Asian J. of Social Psychology. -- 1999. -- Vol. 2. -- P. 127–143.

Відомості про автора:

Блинова Олена Євгенівна,
кандидат психологічних наук,
докторант кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника.
Доцент кафедри практичної
психології Херсонського державного університету.
73000, м. Херсон
вул. 40 років Жовтня, 27
тел. 0 (552) 32-67-91
e-mail: blinova@ksu.kherson.ua

Рецензенти:

Шебанова С. Г. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Херсонського державного університету;
Шумакова Л. П. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Херсонського державного університету.

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА МОБІЛЬНОСТІ В ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОГО НАВЧАННЯ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті здійснено аналіз психологічних особливостей становлення професійної ідентичності та мобільності в процесі навчання у вищому навчальному закладі. Запропоновано методи навчання, що сприяють покращенню якості підготовки фахівців.

Ключові слова: професійна ідентичність, професійна мобільність, якість освіти, професіонал.

The article shows the analyses of psychological peculiarities of professional identity & mobility in the educational process at high educational establishment. Educational methods for preparation of high quality specialists are offered.

Key words: professional identity, professional mobility, quality of education, professional.

Постановка проблеми. Нинішнє суспільство характеризується зміною економічних, політичних, культурних умов розвитку особистості, напруженою соціокультурною динамікою, процесами глобалізації тощо. Відповідно, система освіти, модернізуючись, зумовлює певні зміни у вимогах, що висуваються до підготовки фахівців. Усе більшого значення надається підготовці професійно мобільної, висококваліфікованої, конкурентоспроможної особистості, суб'єкта власної життєдіяльності. Саме тому важливого значення в розробці цієї проблеми має дослідження особливостей становлення професійної мобільності та ідентичності майбутнього фахівця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема професійної мобільності виступала здебільшого предметом соціологічних досліджень,

рідше психологічних (М.Дяченко, Т.Заславська, С.Кугель, Л.Орбан-Лембрик, П.Сорокін, Р.Ривкіна, І.Якіманська, В.Ядов та ін.), а останнім часом економічних наук (Є.Іванченко, Н.Коваліско, С.Макєєв, О.Михайлов, В.Стасюк та ін.).

Розглядаючи особливості соціальної мобільності в Україні, Л.Е.Орбан-Лембрик зауважує, що вони залежать від таких об'єктивних чинників, як активізація соціального розшарування суспільства; демократизація всіх сфер суспільного життя; формування нових великих соціальних спільнот, різноманітних верств відповідно до форм власності; посилення соціального переміщення різних соціальних верств і спільнот, зростання суспільної активності населення на ґрунті певних соціально-економічних, політичних, соціокультурних, соціально-психологічних та інших процесів; диференціація інтересів різних верств і прошарків суспільства; формування нового морально-психологічного клімату в соціальних спільнотах тощо [4].

Деякі праці в розробці теми соціальних переміщень належать американським авторам: С.Ліпсету і Р.Бендіксу, П.Блау й О.Данкену, Д.Фезерману і Р.Хаузєру, в яких висвітлюються питання, пов'язані з проведенням досліджень, використанням термінології, залученням статистики до обробки емпіричної інформації. Зокрема, на думку П.Блау і О.Данкена, емпіричне дослідження мобільності має бути зосереджене на аналізі умов, що впливають на професійні досягнення та мобільність у межах конкретного суспільства [5].

На значущості професійної ідентичності як складової професіоналізму наголошують вітчизняні науковці, зокрема М.Й.Боришевський, В.Й.Бочелюк, Н.Ю.Воляннюк, В.П.Казміренко, Л.М.Карамушка, К.В.Коростеліна, С.Д.Максименко, В.П.Москалець, М.І.Пірен, Л.Е.Орбан-Лембрик, М.М.Слюсаревський, Ю.М.Швалб та ін.

Формулювання цілей та виклад основного матеріалу. Процес реформування вищої освіти, або так званий Болонський процес, містить низку цілей для досягнення єдиної за змістом й якістю європейської освіти, серед яких підвищення мобільності студентів і викладачів.

Відповідно до Болонського процесу, один з основних принципів нової моделі освіти полягає в утвердженні нового стилю взаємовідносин між викладачем і студентами, коли із пасивно сприймаючого об'єкта навчального процесу студент стає суб'єктом співпраці, активним учасником взаємодії, відповідальним за своє навчання [1].

С.Д.Максименко зазначає, що модернізація системи освіти в Україні зумовила ряд психологічних проблем, вирішення яких визначатиме її успішність [3].

Професійна мобільність передбачає володіння системою загальних професійних прийомів та вміння ефективно їх використовувати для вико-

напня будь-яких завдань у суміжних галузях і порівняно легко переходити від однієї діяльності до іншої. Професійна мобільність передбачає також високий рівень узагальнених професійних знань, готовність до оперативного відбору та реалізації оптимальних способів виконання різноманітних завдань у галузі своєї професії [2].

І.С.Якіманська зазначає, що однією з педагогічних умов формування професійної мобільності є створення позитивної мотиваційної настанови на професійну мобільність при особистісно орієнтованому навчанні. Така організація процесу навчання дозволяє приділяти увагу розвитку індивідуальних здібностей студента, визнаючи його основною цінністю всього навчального процесу. Особистісно орієнтоване навчання сприяє створенню позитивної мотиваційної настанови на професійну мобільність, виявленню й структуруванню суб'єктивного досвіду студента й шляхів його узгодження із соціально-значущим досвідом, що сприяє формуванню професійної мобільності майбутнього фахівця [7].

Досліджуючи формування професійної мобільності майбутніх економістів, В.Д.Стасюк акцентує увагу на її зв'язку з інтеграцією знань, використанням міжпредметних зв'язків, під якими розуміються логічні зв'язки між навчальними дисциплінами, що сприяють формуванню цілісного уявлення про явища природи, допомагають використовувати власні знання щодо вивчення різних навчальних предметів. Власне міжпредметні зв'язки сприяють інтенсифікації навчально-виховного процесу, більш об'ємному сприйняттю інформації. Як наслідок, знання стають не тільки конкретними, але й узагальненими, що дає майбутнім фахівцям можливість переносити ці знання в нові ситуації й застосовувати їх на практиці [6].

На нашу думку, якість освіти випускника вищого навчального закладу загалом та майбутнього медичного психолога зокрема повинна оцінюватися не лише за формальними результатами у вигляді оцінок, отриманих на іспитах з певних дисциплін. Не менш важливими є й критерії, що дозволяють оцінювати його інтегральні, сукупні якості, здатність застосовувати творчий підхід до вирішення важких завдань у різноманітних ситуаціях. Адже на відміну від заліків та іспитів, порядок проведення яких регламентовано, а матеріал, що підлягає контролю, визначено навчальними програмами, професійна діяльність відбувається в мінливих, часто непередбачуваних умовах, коли необхідним є швидке, при цьому нестандартне та творче реагування. Це ще раз підкреслює необхідність підготовки професійно мобільного фахівця.

Орієнтація на самостійну трудову діяльність для багатьох студентів виявляється абстрактною орієнтацією "на майбутнє" – з мінімумом конкретики, з недостатньо чітким усвідомленням міри власної відповідальності та мети професійної діяльності, а отже, з низьким рівнем вмотивованості. З одного боку, дефіцит мотивації знижує якість навчання, з другого, – ство-

рює додаткові проблеми у вигляді підвищеної тривожності й страхів щодо перспективи самостійної трудової діяльності. Тому досить актуальним є сприяння становленню професійної ідентичності майбутнього фахівця в процесі навчання.

Професійна діяльність медичного психолога з огляду на свою специфіку вимагає від фахівця високого рівня толерантності до ситуацій невідзначеності, готовності працювати в мінливих, часто стресових і навіть психотравмуючих умовах (через зміст звернень й особливості психоемоційного стану пацієнтів), уміння підходити до розв'язання професійних задач творчо й нестандартно, брати на себе особисту відповідальність за зміст діяльності, вибір засобів та її результати. Навчання у вищому навчальному закладі не завжди достатньо готує студента власне до цих важливих аспектів майбутньої професійної діяльності, оскільки традиційні форми навчання не пристосовані до цього й не можуть виконати необхідної функції. Тож виникають певні труднощі з формуванням професійної мобільності та становленням професійної ідентичності майбутнього фахівця, зокрема медичного психолога.

Нами досліджувалася динаміка становлення професійної ідентичності майбутнього медичного психолога. Кількісно-якісний аналіз отриманих результатів буде висвітлено в інших публікаціях.

Для більш наочного представлення отриманих нами результатів розглянемо їх у вигляді діаграм (рис. 1 – 3).

Загалом, динаміка зміни ставлення до себе як до професіонала та до професії, що відображена в діаграмах (див. рис. 1, 2), відповідає виявленим нами за окремими методиками закономірностям.

Як видно з діаграм, представлених на рис. 1 та рис. 2, найвищі значення, а отже, найбільш позитивне сукупне ставлення до складових професійної ідентичності (ставлення до себе, ставлення до професійної спільноти) спостерігається в студентів першого курсу, що пояснюється, на нашу думку, типовим для початківців високим рівнем мотивації й ініціативності на тлі ідеалізованого й малореалістичного оцінювання професії та недостатньо критичного ставлення до себе як до професіонала. На 2-му курсі значення суттєво знижуються, що в даному випадку є швидше позитивною тенденцією й свідчить про формування критичності, самокритичності й більш адекватну, наближену до реальності оцінку професійної спільноти, професії загалом і свого місця в ній на даний момент. Студенти 3-го курсу демонструють найнижчі з усіх наявних результати, що, на нашу думку, є яскравим свідченням явища, відомого як криза середини навчання. На 4-му курсі спостерігається чергове зростання значень до рівня значно вищого,

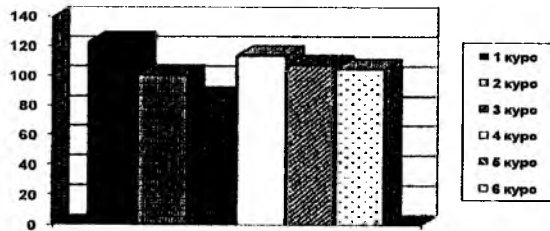

Рис. 1. Ставлення до себе як до професіонала

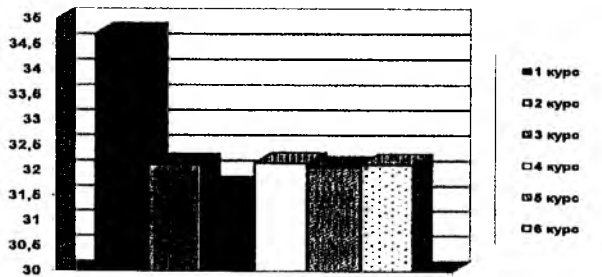

Рис. 2. Ставлення до професійної спільноти

аніж зафіксований на 3-му курсі, але, однак, нижчого, а отже, на наш погляд, більш адекватного та реалістичного, ніж на 1-му курсі. Як нам здається, це є цілком достовірним відображенням реальної ситуації четвертокурсника, який, з одного боку, чітко усвідомлює і незавершеність власної професійної підготовки, і власну професійну недосконалість, і тимчасову неготовність до самостійного функціонування в професії, але, водночас, уже має певний практичний досвід (виробнича практика, волонтерські програми тощо), більш упевнено почувається у сфері професійних знань та більш чітко бачить власні професійні перспективи. Ситуація виглядала б цілком благополучною, якби не наступне зниження значень (а отже – погіршення ставлення) на 5-му та 6-му курсах, особливо, що стосується ставлення до себе як до професіонала. Якщо таку зміну винятково на 6-му курсі можна було б пояснити відомою кризою завершення навчання, то виявлена нами тенденція вимагає додаткового тлумачення і, на наше

переконання, активного втручання в процес становлення професійної ідентичності. Ми припускаємо, що погіршення ставлення до себе як до професіонала, до професійної спільноти спричинено, з одного боку, розчаруванням в якості навчання, у ступені власної професійної підготовки й тривогою, пов'язаною з перспективою початку самостійної професійної діяльності в недалекому майбутньому, а з іншого боку, руйнуванням ілюзій щодо реалій професійного життя внаслідок безпосередніх контактів із представниками професійної спільноти та світом професії загалом (спілкування з фахівцями, спостереження за їх роботою, відвідування лікувально-профілактичних установ, власний клієнтський досвід тощо). Не можна не враховувати й цілком закономірних тривог стосовно майбутнього працевлаштування, матеріального забезпечення, можливостей кар'єрного росту тощо. За нашими спостереженнями, криза, притаманна 6 курсові, є лише складовою більш глибокої кризи професійної ідентичності, що розпочинається ще на 5 курсі. Очевидно, “переломним” виявляється момент, коли ейфорія від власної причетності до спільноти старшокурсників змінюється на сприйняття себе як “за п'ять хвилин фахівця” з усіма пов'язаними із цим переживаннями (відповідальність, тривога, страх, невпевненість, напруга тощо).

Особливу увагу слід звернути на динаміку зміни ставлення до професії, зображеної на рис. 3, яка, загалом, є подібною до динаміки зміни ставлення до себе як до професіонала та ставлення до професійної спільноти, проте демонструє кілька суттєвих відмінностей.

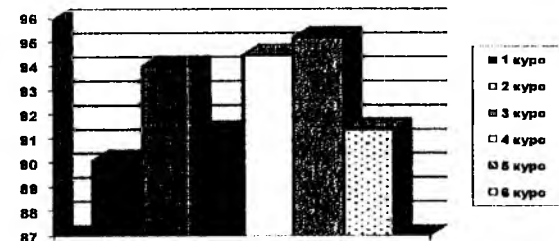

Рис. 3. Ставлення до професії

Як видно з діаграми, представленої на рис. 3, ставлення до професії має найнижчі показники у студентів 1-го курсу при найвищих значеннях у них же за показниками ставлення до себе як до професіонала й ставленням до професійної спільноти. На нашу думку, це пояснюється вже згадуваним нами перебільшенням власних професійних можливостей, як і загалом

значущості своєї особистості на тлі закономірного в таких випадках “знецінення” обраної професії (“це зовсім не складно, при моїх даних і бажанні в мене не буде жодних труднощів в опануванні цієї професії”). Протилежну закономірність спостерігаємо на 5-му курсі, коли, навпаки, знецінюються власні можливості й зростають показники оцінки ставлення до професії. На 6-му курсі спостерігається закономірний для кризи черговий “обвал значень”, що відображає розчарування в обраній професії, сумніви в правильності зробленого вибору тощо.

З метою оптимізації процесу становлення професійної ідентичності і, відповідно, професійної мобільності (оскільки, на нашу думку, якщо фахівець чітко усвідомлює, хто він є, ким він є і яким він є, то за таких умов зможе більш ефективно застосовувати знання, уміння, навички і в суміжних із професією галузях) майбутніх фахівців було впроваджено авторське спеціально організоване професійно орієнтоване навчання як доповнення до традиційних форм організації навчальної діяльності студентів медичних психологів у вищому навчальному закладі. Спеціально організоване професійно орієнтоване навчання було реалізоване через соціально-психологічний тренінг “У пошуках професійної ідентичності”, факультативний спецкурс “Професійна ідентичність медичного психолога: теорія та практика”, дискус-клуб.

Інтегративною метою проведення тренінгу “Подорож у пошуках професійної ідентичності” є формування професійної ідентичності майбутніх психологів, яке здійснюватиметься в контексті самопізнання, самоаналізу, особистісного зростання, дослідження психологічних феноменів, притаманних професії та власних реакцій на них, експериментів із професійно-рольовим функціонуванням тощо.

Спецкурс “Професійна ідентичність медичного психолога: теорія та практика” орієнтував майбутнього фахівця на саморозвиток в умовах перебудови свідомості та самопізнання, осмислення себе як майбутнього фахівця, пошук шляхів формування професійної ідентичності. Навчальна програма розрахована для навчання впродовж одного навчального семестру у формі лекцій (10 академічних годин), практичних занять (24 академічні години), самостійної роботи (20 годин).

Мета спецкурсу: ознайомити студентів із сутністю професійної ідентичності фахівця, її значенням у життєдіяльності й професійному самовизначенні особистості, зі специфікою професійної ідентичності медичного психолога; сформулювати уявлення про основні положення професійного становлення особистості, особливості професійного самовизначення медичного психолога; збагатити знання про психологічні особливості комунікативної взаємодії медичного психолога і пацієнта, причини виникнення ятрогенних захворювань, особливості принципу збереження лікарської таємниці, специфіку налагодження ефективної комунікативної взаємодії з

різними типами пацієнтів; ознайомити з причинами, профілактикою та корекцією професійного стресу; критеріями психічного здоров'я; сирити інтеграції та збагаченню системи знань, вдосконаленню практичних умінь та навичок.

Можливість вільно й без обмежень обговорювати професійні проблеми видається нам одним із способів стимулювати становлення професійної ідентичності у майбутніх медичних психологів. Певною мірою такі обговорення компенсують відсутність власної практики, доповнюючи такі форми самостійної роботи, як передбачене навчальними програмами самостійне опрацювання певних тем, участь у студентських науково-дослідницьких проєктах, виконання завдань виробничої практики. Особливої важливості набуває також участь у дискусіях не лише студентів, а й практикуючих психологів, викладачів, науковців тощо.

Участь у роботі дискусійного клубу – впливовий чинник становлення професійної ідентичності майбутніх медичних психологів. Вважаємо організацію професійно орієнтованого дискусійного клубу не лише цікавою й приємною формою позааудиторної роботи студентів – майбутніх медичних психологів, а й невід’ємною і надзвичайно важливою складовою системного процесу формування професійної ідентичності.

Варто зазначити, що сьогодні медичні психологи та психологи виявляються затребуваними не лише в лікувально-профілактичних та освітніх закладах, а й на виробництві, в бізнесі, в управлінських структурах, у так званих силових службах тощо. Сказане ще раз підкреслює актуальність проблеми становлення професійної мобільності та професійної ідентичності майбутнього фахівця.

Висновки. Професійна ідентичність та професійна мобільність виступають показниками успішного професіогенезу особистості. Упровадження у вищих навчальних закладах новітніх освітніх технологій загалом та активних методів навчання зокрема сприяє покращенню якості підготовки фахівців, становленню професійної ідентичності, підвищенню рівня професійної мобільності, що підсилює конкурентоспроможність фахівця на ринку праці.

1. Волович В. Болонский процесс и новая парадигма образования в Украине / Владимир Волович // Социология : теория, методы, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 189–199.
2. Дьяченко М. И. Краткий психологический словарь : личность, образование, самообразование, профессия / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович – МН. : Хэлтон, 1998. – С. 195–196.
3. Максименко С. Д. Психологические проблемы модернизации освіти в Украине / С. Д. Максименко // Психолог. – 2005. – № 6. – С. 3–8.

4. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : підручник [для студ. вищ. навч. закл.] : у 2 кн. / Л. Е. Орбан-Лембрик; [Затверджено Міністерством освіти і науки України: лист № 1/11-648 від 20.02.2003 р.]. – К. : Либідь, 2004. – 576 с. Кн. 2 : Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія. – К. : Либідь, 2006. – 560 с.
5. Пріма Р. М. Професійна мобільність фахівця як наукова проблема [електронний ресурс] / Р. М. Пріма. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/PPMB/texts/2008-1/08prmspp.pdf.
6. Стасюк В. Д. Педагогічні умови професійної підготовки майбутніх економістів у комплексі “школа – вищий заклад освіти”: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.04 “Теорія і методика професійної освіти” / В. Д. Стасюк. – Одеса, 2003. – 20, [1] с.
7. Якиманская И. С. Технология личностно-ориентированного образования / И. С. Якиманская ; отв. ред. М. А. Ушакова. – М. : Сентябрь, 2000. – 176 с.

Відомості про автора:

Борисюк Алла Степанівна,
кандидат психологічних наук, доцент,
докторант кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Орбан-Лембрик Л. Е. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Пілецька Л. С. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

СУБ'ЄКТИВНІ ЧИННИКИ ПРОФЕСІЙНОЇ МОБІЛЬНОСТІ

Національний педагогічний
університет ім. М. П. Драгоманова
Міністерства освіти і науки України,
кафедра галузевої психології та
психології управління
Інституту соціальної роботи та
управління.
01601, м. Київ,
вул. Пирогова, 9
тел.: (044) 234-11-08
e-mail: rusl2@voliacable.com

У статті аналізується феномен професійної мобільності як прояв професійного розвитку особистості та суб'єктивні фактори, що зумовлюють його специфіку.

Ключові слова: соціальна мобільність, професійна мобільність, професійна ідентичність.

In the article a phenomenon of professional mobility as manifestation of personality professional development and human factors which cause its specific are analysed.

Key words: social mobility, professional mobility, professional identity.

Сьогодні все частіше говорять про висококваліфікованого професіонала, як особистість, здатну гнучко реагувати на зміну запитів суспільства, бути затребуваною, конкурентоспроможною на ринку праці, готовою до професійного росту та професійної мобільності, гнучкості мислення та міжнаціонального діалогу, толерантності та співпраці. Свідченням того, що сучасна молодь виявляє толерантність до професійної мобільності, є те, що переважна її більшість опановує не одну спеціальність, а декілька (навчаються на подвійних спеціальностях або ж паралельно оволодівають декількома). Актуальним із психологічної точки зору є вивчення не лише специфіки міжпрофесійної та внутрішньонпрофесійної мобільності, але й тих суб'єктивних чинників, які зумовлюють ці феномени.

Постановка проблеми. Професійна мобільність як прояв соціальної стратифікації в суспільстві є відображенням не лише соціально-економічних тенденцій (безробіття, поява нових професій, зміни їх престиж-

ності), але й свідченням готовності індивідів чи груп до зміни соціальної позиції, їх конкурентоспроможності, зацікавленості в навчанні та безперервній освіті, здатності швидко адаптуватися до динамічних соціальних умов і кон'юнктури ринку праці, що, у свою чергу, приводить до зміни їх якісних та кількісних характеристик.

Проблема професійної мобільності вперше була піднята в рамках соціологічних та економічних досліджень. Соціологи зосереджують свою увагу на переміщеннях спеціалістів, їх шансах на кар'єру, на мотивах і цілях професійної мобільності та соціальної адаптації. Однак потребують вивчення і її психологічні та соціально-психологічні аспекти. Зокрема, вимагають уточнення та більш детального емпіричного дослідження суб'єктивні (суто психологічні) чинники, які визначають різні види професійної мобільності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить про зростання наукового інтересу до проблем соціальної та професійної мобільності. У сучасній науці останній феномен вивчається з точки зору двох підходів: як персоніфікований соціально-економічний процес (соціологія, економіка); як засіб соціального просування й професійного розвитку особистості (соціальна психологія, акмеологія).

Уперше про форми професійної мобільності як феномени соціальної стратифікації писав П.Сорокін, який виділив міжпрофесійну та внутрішньо-професійну мобільність. У соціологічній традиції професійна мобільність розглядається як зміна позицій, зумовлена в першу чергу соціально-економічними умовами, зокрема відсутністю робочих місць, низькою заробітною платнею, несприятливими побутовими умовами працівників тощо. Саме ці зовнішні чинники, на думку вченого, змушують суб'єктів професійної праці змінюватись і таким чином адаптовуватись до реальних життєвих умов.

Розгляд професійної мобільності як прагнення до внутрішньої свободи, самовдосконалення, самовизначення характерне для психологічного підходу (Е.Зеєр, Л.Лесохіна, Л.Рибникова та ін.). Із цих позицій професійна мобільність розглядається не просто як зміна професії, але як здатність, готовність особистості достатньо швидко й успішно оволодівати новими професійними компетенціями (В.Ковальова, В.Тихонович, М.Шабонова, Л.П.Шевченко, Л.Левченко та ін.). Професійна мобільність як засіб адаптації працівників в умовах конкуренції та нестабільності ринку праці розглядається Ф.Гайсином, Ф.Файзовим, Н.Мурадяном.

Проблема полягає у визначенні тих психологічних чинників професійної мобільності, які забезпечують суб'єкту можливість виступати активним творцем власного професійного життя, а не займати пасивну пристосовницьку позицію, перетворюючи його в процес постійної адаптації.

Мета дослідження: проаналізувати феномен професійної мобільності із соціально-психологічної точки зору та визначити суб'єктивні чинники, що забезпечують зміну стереотипів професійної поведінки або ж зумовлюють ригідність професіонала.

Виклад основного матеріалу дослідження. З психологічної точки зору професійна мобільність – це своєрідна гнучкість, здатність суб'єкта професійної діяльності до швидкої адаптації (адаптаційна активність), до зміни статусу, соціальної категорії, підготовленість до продуктивного саморозвитку, необхідної професійної гнучкості. Крім того, це готовність суб'єкта до оволодіння новими (переважно професійними) знаннями, навичками та вміннями, здатність швидко орієнтуватися в ситуації, здійснювати самоконтроль та саморегуляцію, знаходити потрібні форми діяльності (адаптаційна мобільність). Професійно мобільна особистість – це особистість, що має потребу й потенціал самореалізації в певному професійному середовищі.

У сучасній науковій літературі частіше зустрічаються поняття горизонтальна та вертикальна професійна мобільність, що є синонімами до введених П.Сорокіним понять “міжпрофесійна” та “внутрішньо-професійна” мобільність. Якщо мова йде про перехід людей з однієї професійної групи в іншу, то це прояв горизонтальної професійної мобільності (між-професійної). У випадку, коли відбувається рух у професійно-кваліфікаційному напрямку, йдеться про вертикальну мобільність (внутрішньо-професійну). Отже, останню можна визначити як прояв кар'єрного та професійного росту.

Соціологи розрізняють два взаємопов'язані види мобільності: потенційну й фактичну. Зокрема, потенційна мобільність трактується по-різному: як прагнення особистості до зміни соціального становища; як психічний стан й окремі елементи її поведінки, що свідчать про послаблення й поступовий розрив зв'язків з роботою або позицією, якої вона дотримується; як внутрішній психічний стан індивіда, що зумовлюється як зростанням його власного особистісного та професійного потенціалу, так і збільшенням можливостей середовища. Фактична мобільність – це зміна статусу людини, її перехід в іншу групу під дією об'єктивних і суб'єктивних факторів, умов і стимулів [4].

Український соціолог Н.Коваліско вказує на те, що сама необхідність у тому, щоб бути професійно мобільним, не лише стимулює розвиток професійно-кваліфікаційних якостей суб'єкта, але й сприяє узгодженості структури індивідуальних потреб людини та соціально-економічної цінності місця, яке вона займає [5]. Фактично, мова йде про сензитивність особистості як члена певного суспільства до його запитів на той чи інший вид фахівців-професіоналів. Саме цей факт указує на те, що професійна мобільність є соціально-психологічним феноменом, адже в ній відобра-

жається те, як суспільство впливає на адаптаційну гнучкість професіонала з одного боку, та як особистість проявляє власну соціальну активність в умовах певної соціальної дійсності.

У дослідженні об'єктивних аспектів професійної мобільності увагу звернено на науково-технічні та соціально-економічні передумови, а також сам процес зміни професії. Важливим фактором мобільності, значення якого постійно зростає, є освіта – саме вона стає передумовою та індикатором соціального становища працівників. Освіту називають прогресивним чинником вертикальної мобільності, адже чим вищий освітній рівень, тим більша ймовірність переміщення у вищі за статусом соціальні групи.

До об'єктивних чинників, які стимулюють професійну мобільність, відносять також якісні характеристики індивідів, до яких належать: демографічні параметри (стать, вік, фізичні дані); кваліфікаційно-професійні дані (загальні й спеціальні знання, професія, кваліфікація, досвід роботи).

Сприяючі умови в професійному середовищі (система безперервної професійної освіти, відповідна кадрова політика на підприємстві, організації, певні соціальні норми щодо зміни професії, посади, місця роботи й т. п.) також значною мірою контролюють пересування індивідів у професійному середовищі. У цьому контексті слід згадати певні управлінські моделі, що ґрунтуються на традиціях і звичаях колективістичних та індивідуалістичних культур. Здійснюючи порівняльний аналіз японської та американської моделей, Л.Орбан-Лембрик указує на те, що в японській (колективістичній) культурі кар'єрний ріст працівника відбувається строго в рамках прийнятих правил та часових рамок, що обмежує свободу вибору суб'єкта професійної діяльності (не для кожної людини є внутрішньо прийнятним те, що її переміщують планомірно, дехто сам хоче мати свободу вибору) [7, с.363–364].

Незважаючи на присутність об'єктивних передумов до здійснення професійної мобільності, різні люди реалізують різні моделі професійної поведінки: одні змінюють професію, швидко просуваються по кар'єрних сходинках, а інші, іноді навіть більш здібні, протистоять зміні фаху, залишаються відданими своїй професії або ж терпляче несуть тягар професійної діяльності, яка не приносить їм морального задоволення, не сприяє прояву особистісного потенціалу. Цей факт добре ілюструє положення про те, що жодні зовнішні впливи самі по собі не можуть спричинити активності людини, якщо вони не стануть її мотивами, не отримують суб'єктивного осмислення з боку особистості [8, с.124].

Із цих позицій необхідно розглянути систему внутрішніх суб'єктивних чинників, які виступають своєрідною призмою, через яку заломлюються впливи соціального середовища, і визначають подальші стратегії трудової поведінки та професійної діяльності індивіда.

Виходячи з підходу, який розглядає професійну мобільність як засіб соціального просування й професійного розвитку особистості, ми вважаємо, що вона ґрунтується на здатності особистості здійснювати особистісний вибір щодо подальшого професійного життя в контексті соціально-економічних змін у суспільстві, що супроводжуються не лише зміною соціальних ролей, але й появою нових вимог до організації діяльності, перш за все професійної.

Провідним суб'єктивним чинником професійної мобільності є професійна ідентичність, яка виникає та розвивається в ході особистісного та професійного становлення індивіда й поступово оформлюється в особистісну якість, яка виступає не тільки засобом інтеграції, але й фактором вибору шляхів інтеграції з іншими.

Як сфера самосвідомості, професійна ідентичність містить емоційно забарвлене знання про власну приналежність до окремих професійних спільностей, відповідно до якого в індивіда формується певна система цінностей, а також форм поведінки [3]. При цьому вказана ідентифікаційна структура виконує такі специфічні функції [2]:

1. стабілізуючу – забезпечує необхідний ступінь професійного центризму та стійкості професійно-ментальної позиції;
2. перетворюючу – забезпечує зміни в професійно важливих якостях фахівця та міру ідентифікації себе із професією.

Саме ця остання функція забезпечує можливість професійної мобільності особистості, адже більш широкий діапазон зміни професійно важливих якостей та ракурс ідентифікації себе з професією покращує адаптаційні можливості професіонала в мінливих соціально-економічних умовах. Якщо ж він надмірно дистанціює образ власної професії від інших, то така професійна самоізоляція ускладнює професійний ріст у цілому й професійну мобільність зокрема [2].

Однак учені зауважують, що професійна ідентичність є діючим чинником професійного самовизначення (особистісного вибору) лише в тому випадку, якщо цінність професії, яка представлена в суспільній свідомості, роль, яку відіграє інститут професії в даному суспільстві, знаходяться на високому рівні в загальній системі цінностей. Якщо різкі зміни в політичній та економічній сферах суспільства призводять до руйнування традиційних професійних відносин, прийнятих стереотипів, дестабілізації професійних структур, то це зумовлює масштабні психологічні катастрофи, в тому числі кризи професійної ідентичності [2].

Крім цього, професійна криза, як внутрішньоособистісний конфлікт, переживається особистістю тим сильніше, чим більш високий статус має професійна ідентичність у структурі ідентифікаційних засад особистості.

Саме в контексті такого роду подій професійна ідентичність може зазнавати певних змін та набувати нових статусів, одним з яких може бути

професійний маргіналізм. Аналізуючи цей феномен, О.Єрмолаєва вказує на те, що він є полюсом континууму, який відображає різні статуси професійної ідентичності. Відповідно, на одному полюсі розміщуються професійні маргінали, а на іншому – ідентичні професіонали.

Професійний маргіналізм містить небезпеку руйнування соціально-значущих професійних структур та відношень суб'єкта, оскільки професія в цьому випадку не наділена високим статусом в ієрархічній структурі його цінностей. Крім того, вона (професія) сприймається маргіналом не як спосіб гармонійного й повноцінного існування людини в діяльності, а як засіб досягнення інших, позапрофесійних цілей [2, с.52].

Серед запропонованих О.Єрмолаєвою критеріїв класифікації фахівців зі статусом маргінальної професійної ідентичності, в контексті нашого дослідження найбільш удалим є мотиваційно-реалізаційний, оскільки саме він відображає дієвість перетворюючої функції цього виду соціальної ідентичності. Відповідно до нього виділяють функціональних та ментальних маргіналів.

Ментальні маргінали розрізняються залежно від ціннісно-мотиваційної орієнтації на професію, яка, по суті, і містить у собі перетворюючий потенціал, що зумовлює специфіку поведінки професіонала в ситуації вибору. Так, ментально-внутрішні маргінали орієнтуються на цінності, що лежать у середині професії (наприклад, для професіоналів, що працюють в юридичній сфері, такими цінностями можуть бути справедливність, закон, порядок та ін.), однак вони не виходять за рамки своїх особистих інтересів у професії, люблять не справу, а себе в ній. Саме тому, на думку О.Єрмолаєвої, серед них зустрічаються “фанатики справи”. Ментально-зовнішні маргінали – це ті, хто так і не присвоїв професію, не інтеріоризували її як особисто-значущу цінність, а тому готові в будь-який момент змінити її, якщо трапиться більш престижна, легша, прибутковіша.

Функціональні маргінали, які прийняли професійні цінності на формально-конформістичному рівні, просто імітують професійну діяльність. Ті ж, хто не прийняв цих цінностей узагалі, будучи включеними в професійну діяльність, як правило, її саботують [2].

Якщо розглядати професійну мобільність як внутрішню свободу, самовдосконалення особистості, що базується на стабільних цінностях та потребі в самовизначенні й самореалізації, здатності адекватно реагувати на зміни в соціумі завдяки освіченості та професійній компетентності, то вона залежить від таких індивідуальних характеристик людей, як потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, визначальні мотиви, здатності до рефлексії, а відтак і готовності до здійснення вибору, самостійного прийняття рішення та відповідальності за його реалізацію.

О.Кузьміна вказує на те, що в ситуації вибору людина переживає певні суперечності, вирішення яких вимагає оцінки та прогнозування

невизначених подій і величин (шанси на виграш-програш, оцінка профпридатності і т. п.), вибір інтенсифікує процеси усвідомлення, підводить людину до необхідності здійснення більш глибокої рефлексії діяльності, навіть тих її аспектів, які можуть слабо усвідомлюватись [6, с.225].

Серед індивідуально-психологічних передумов, що лежать в основі готовності індивіда змінити вид професійної діяльності, вчені виділяють емоційну стабільність, схильність до ризику, екстравертованість. Разом із тим показано, що вони самі по собі не достатні для прийняття рішення про зміну професії.

О.Дудіна та М.Ратникова встановили, що багато суб'єктів професійної діяльності навіть у ситуації вимушеної зміни професії (ліквідація підприємства, скорочення штату) сприймали свій учинок як абсолютно самостійний, спрямований на вирішення актуальних суперечностей. Досліджуючи осіб, що звернулися на біржу праці, вчені встановили, що переважна їх більшість не мала роботи, соціально-економічний рівень їх сімей був досить низьким (або спостерігалася тенденція до його зниження), однак факт констатації досліджуваними проблеми ще не означав наявності в них готовності зайняти активну життєву позицію в її вирішення. Стратегії поведінки цих респондентів були зумовлені готовністю брати на себе відповідальність за здійснений вибір: одні з них очікували на допомогу з боку інших (зокрема фахівців біржі праці, держави), а інші – брали на себе відповідальність за вирішення тих проблем, з якими вони зіткнулися. В останньому випадку суб'єкту професійного вибору притаманні впевненість у своїх силах, здатність адекватно реагувати на зміни в соціумі й брати на себе відповідальність за життєво важливі рішення [1].

У рамках указаного дослідження було також встановлено, що чим більше людина покладає відповідальність за свою зайнятість на державу, тим довше вона залишається без роботи. Виявлено також, що інтернали орієнтовані на вибір такої професії, яка дає їм більш повною мірою розкрити свій особистісний потенціал, тоді як екстернали обирають професію, що не є особистісно значущою, а дає можливість розв'язати проблему працевлаштування як таку. Отже, локус приписування відповідальності (локус контролю) визначає не лише готовність до зміни професії, але й змістовні аспекти професійної переорієнтації.

Ще одним суб'єктивним чинником як міжпрофесійної, так і внутрішньо-професійної мобільності є мотиви, якими керується людина, здійснюючи вибір щодо того, як вирішити актуальне протиріччя. Мотиви професійної мобільності – це усвідомлені або неусвідомлені людиною спонуки, які роблять соціальне і, зокрема, професійне переміщення необхідним. Визначення необхідності, а отже, виникнення наміру переміститись мотивується самою людиною. Тому, перебуваючи в однакових об'єктивних

умовах, люди можуть приймати неоднакові рішення, керуючись мотивами здійснення акту мобільності або ж мотивами утримання від нього [4].

Повертаючись до тези про соціальну професійну мобільність як процес, характерний для сучасного динамічного суспільства з високим рівнем соціальної стратифікації, слід зауважити, що із психологічної точки зору він буде засобом не тільки соціального просування, але й розвитку особистості в тому випадку, якщо в його основі будуть лежати інтеріоризовані особистісно професійні цінності, норми, обов'язки, коли сама професійна діяльність розглядатиметься людиною як форма її самореалізації, а не як засіб досягнення цінностей та реалізації мотивів, що знаходяться поза професією.

Висновки. У сучасному технічно розвинутому й економічно нестабільному суспільстві характер професійної діяльності так швидко змінюється, а робочі місця скорочуються в такій кількості, що принцип "одна професія на все життя" себе не виправдовує.

Професійна мобільність — обов'язковий атрибут сучасного суспільства, що виражається в професійному, кваліфікаційному, галузевому переміщенні індивідів. Із соціально-психологічної точки зору вона виступає не лише як спосіб адаптації особистості до нових економічних і соціально-професійних відносин, але і як засіб розвитку особистості, завдяки якому підвищується узгодженість між структурою її індивідуальних потреб та соціально-економічною цінністю місця, яке вона посідає в суспільстві.

Важливо, щоб професійна переорієнтація суб'єкта ґрунтувалася не лише на адекватному відображенні запитів суспільства, але свідомому прийнятті рішення щодо подальшого професійного життя, в якому людина матиме змогу реалізувати свій особистісний потенціал.

Серед комплексу суб'єктивних чинників, які визначають потенційну здатність особистості до соціальної мобільності, провідне місце посідає професійна ідентичність — індивідуальне утворення, що є результатом включення людини в різні професійні групи й пов'язане з професійними ролями, статусами, груповими цінностями та нормами. Стійкість і динамічність (на протигагу розмитості, ригідності) даної ідентифікаційної структури зумовлює те, що мобільність стає не результатом тиску на людину певних соціальних обставин, а способом її гармонізації з професією та реаліями суспільного життя, що проявлятиметься в розвитку можливостей виконання певної діяльності у варіативних умовах.

Очевидно, що розгляд професійної ідентичності має базуватися на уявленні про те, що повсякденна соціальна нестабільність закономірно формує суб'єкта, який порівняно легко змінює свої соціальні ролі та відповідні ідентичності.

Готовність до професійної мобільності виражається в самостійній і відповідальній побудові свого професійного майбутнього в ситуаціях неви-

значеності, здійснення особистісного, інструментального (технічного) та ситуативного (в рамках конкретної ситуації) самовизначення, формування уявлення про себе як фахівця (адекватний образ Я).

Більш широкий діапазон зміни професійно важливих якостей та ракурс ідентифікації себе з професією покращує можливість адаптації особистості в мінливих соціально-економічних обставинах.

Перспективним напрямом дослідження проблеми професійної мобільності із психологічної точки зору є вивчення взаємозв'язку між мотивами соціальної мобільності особистості та мотивами її професійної діяльності. Це дасть можливість не лише спрогнозувати стратегії її поведінки в ситуації кризи професійної ідентичності чи об'єктивної необхідності професійної переорієнтації, але й спроектувати нові підходи до професійної освіти та профвідбору.

1. Дудина О. М. Профессиональная мобильность: кто и как принимает решение сменить профессию [электронный ресурс] / О. М. Дудина, М. А. Ратникова // Социологические исследования. — 1997. — № 11. — Режим доступа к журналу : <http://www.ecsocman.edu.ru/socis/content.html?sort=title&page=346&abstract=1>.
2. Ермолаева Е. П. Профессиональная идентичность и маргинализм: концепция и реальность (статья первая) / Е. П. Ермолаева // Психологический журнал. — 2001. — Т. 22, № 4. — С. 51–59.
3. Иванова Н. Л. Социальная идентичность и профессиональный опыт личности : [монография] / Н. Л. Иванова, Е. В. Консва. — Ярославль : Аверс Пресс, 2003. — 132 с.
4. Коваліско Н. Сучасні типи соціальної мобільності населення [Електронний ресурс] / Н. Коваліско // Соціальна психологія. — 2007. — № 2 (22). — Режим доступу до журналу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=6&n=68>.
5. Коваліско Н. В. Трудова мобільність в умовах регіонального ринку праці : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.07 / Коваліско Наталія Володимирівна. — Львів, 1999. — 184 с.
6. Кузьмина Е. И. Психология свободы: теория и практика / Е. И. Кузьмина. — С. Пб. : Питер, 2007. — 336 с. — (Серия "Учебное пособие").
7. Орбан-Лембрик Л. Е. Психология управления : [навчальний посібник] / Л. Е. Орбан-Лембрик. — Івано-Франківськ, 2001 — 694 с.
8. Орбан-Лембрик Л. Е. Психология профессиональной коммуникации : [монография] / Л. Е. Орбан-Лембрик. — Чернівці : Книги-XXI, 2009. — 528 с.

Відомості про автора:

Пасічник Руслана Федорівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри галузевої психології та психології управління
Інституту соціальної роботи та управління
Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.
02232, м. Київ,

вул. Милославська, 17 А, кв. 87
роб. тел.: (044) 275-55-87
e-mail: rusl2@voliacable.com

Рецензенти:

Циба В. Г. – доктор філософських наук, професор кафедри психології Відкритого міжнародного університету розвитку людини “Україна”;
Мельничук О. Б. – кандидат психологічних наук, завідувач кафедри галузевої психології та психології управління Інституту соціальної роботи та управління ІШУ ім. М. П. Драгоманова.

Маріанна Тоба

УДК 159.923:323.14
ББК 88.372

ВПЛИВ ГРУПОВИХ НОРМ НА МОБІЛЬНІСТЬ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Стаття розкриває вплив групових норм на індивідуальну мобільність особистості. Автор досліджує вплив групових норм на прикладі взаємодії в студентській групі.

Ключові слова: групові норми, соціальна мобільність, програма індивідуальної поведінки, групова взаємодія, ригідність, комунікативна компетентність.

The article reveals the influence of group norms on individual mobility of the individual. The author explores the impact of group norms on the example of interaction in the student group.

Key words: group norms, social mobility, program of individual behavior, group interaction, rigidity, communicative competence.

Домінування постмодернізму, як однієї із сучасних наукових парадигм, основна відмінність якої – переосмислення об'єкта пізнання, зміщення акцентів у бік людини як суб'єкта, який через інтеракцію та комунікацію “конструює” себе і все, що навколо нього; суб'єкта, який є творцем своєї долі, відповідального, здатного приймати конструктивні рішення, здійснювати доцільні для себе життєві вибори, з переважанням гнучкої ментальності, відкритого до нововведень, інновацій; суб'єкта, який є комунікативно компетентним й активним учасником комунікативного процесу, який сам створює соціально-психологічну реальність, актуалізувало вивчення соціальної мобільності як окремо взятого індивіда, так і соціальних груп. Загалом нові завдання стоять перед сучасними інститутами соціалізації молодих людей, які повинні не тільки забезпечити умови для успішного здобуття й трансляції знань, а й гарантувати умови, за яких сьогочас-

на молода людина може по-новому переглянути наявний досвід, виокремити з-поміж шаленого, несамовито великого інформаційного потоку, актуальне; креативно, творчо визначити стратегію своєї поведінки; не зволікаючи й активно відрефлексовувати все, що відбувається навколо неї, бути психологічно готовою переходити від однієї субкультури до іншої, приймати відповідні рішення та самоорганізовуватися, разом бути “мобільною”.

Термін “соціальна мобільність” (social mobility), запропонований відомим соціологом Пітиримом Сорокіним (1889–1968), включає будь-який перехід (переміщення) індивіда або соціального об’єкта (цінності), тобто всього того, що створено або модифіковано людською діяльністю, від однієї соціальної позиції до іншої в системі соціальної стратифікації [6]. Ринкова економіка, сучасні трансформаційні процеси самі породжують різні форми мобільності, а саме територіальну, галузеву, професійну, політичну, економічну т. ін. Але серед основних видів соціальної мобільності П.Сорокін виокремлює горизонтальну і вертикальну мобільність. Так, горизонтальна мобільність (horizontal mobility) передбачає “перехід індивіда чи соціального об’єкта з однієї соціальної групи в іншу, яка розташована на одному й тому ж рівні”, перехід без будь-яких суттєвих змін щодо соціального становища індивіда або соціального об’єкта, наприклад, перехід індивіда з одного місця роботи на інше за збереження свого професійного статусу. При горизонтальній мобільності людина не змінює соціального статусу та своєї приналежності до тої чи іншої страти, а тільки “мігрує” в одному соціальному прошарку. Вертикальна мобільність (vertical mobility) передбачає переміщення індивіда чи соціального об’єкта з одного соціального пласту (верстви) до іншого. Заразом, вертикальна соціальна мобільність може бути: а) висхідною (upward mobility) (зростаючою, тобто мобільність, яка здійснюється вгору по драбині соціальної стратифікації, наприклад, стрімке економічне збагачення та покращення добробуту людини, і, відповідно, вірогідність приналежності до іншої соціальної каст, класу, групи, швидкий кар’єрний ріст); б) низхідною (downward mobility), коли індивід “падає”, “переміщується” з більш високої соціальної позиції, статусу, рангу на більш низьку. Процес соціальної мобільності характеризує динаміку життя людини в суспільстві, її переміщення між стратами, зміну її соціального статусу, які, відповідно, призводять до модифікації особистісної структури, зміни міжособистісних контактів та зміни її індивідуальної поведінки згідно з правилами та нормами тих чи інших соціальних інститутів, страт, каст і різних субкультур, до яких вона належить.

Наприклад, цілковите дотримання групових норм, відкидання та не прийняття “чужих” є характерним для “каст”. Поняття “касти” застосовують переважно соціологи, історики, антропологи коли говорять про зам-

кнуті групи людей на Індійському субконтиненті (наприклад, шудри/слуги – одна з найнижчих каст, кшатрії/воїни – одна з вищих каст, вайшії/ремісники, брахмани /священнослужителі – одна із найвищих каст), а також при вивченні соціальних груп, які дотримуються жорстких норм групової поведінки, наприклад, тюремні касты, члени яких займають певне становище в неформальній ієрархії і, відповідно до свого “статусу”, мають певні права й обов’язки і водночас змушені виконувати відповідні норми.

Окрім того, П.Сорокін виокремив загальні принципи вертикальної мобільності, оскільки названий вид соціальної мобільності тією чи іншою мірою має місце в будь-якому суспільстві. Такими принципами є:

1. Сумнівним є те, що коли-небудь існували суспільства, соціальні страти яких були абсолютно закритими або в яких не існувало б вертикальної мобільності в її основних іпостасях – економічній, політичній і професійній. На думку Сорокіна, абсолютно нерухоме суспільство – це міф, оскільки навіть кастовий устрій Індії показує що в середині існували й існують слабкі й повільні течії вертикальної соціальної мобільності

2. Ніколи не існувало суспільства, в якому вертикальна соціальна мобільність була б абсолютно незалежною, а перехід з однієї соціальної верстви до іншої зміг би відбутися без супротиву.

3. Інтенсивність і всеохопленість вертикальної соціальної мобільності змінюється від суспільства до суспільства.

4. Інтенсивність та всеохопленість вертикальної мобільності – економічної, політичної і професійної – коливаються в рамках одного й того самого суспільства в різні періоди його історичного розвитку [6].

За такої конфігурації, з одного боку, уже сам факт навчання у вищих навчальних закладах є одним з основних каналів вертикальної мобільності, за якої відбувається зміна соціального статусу, місця індивіда в системі міжособистісних відносин у суспільстві, групі, що визначає його права, обов’язки, привілеї, з’являється зовсім новий соціально-організаційний вектор, тобто організаційна форма абсолютно інша від попередньої, – вуз, а не школа, нова організація навчальної діяльності, з’являються нові форми домагань; з іншого – доцільним є вивчення інституціональних та неінституціональних передумов мобільності у ВНЗ. Зупинимось більш детально на другому положенні. Зокрема, відомий американський соціолог Б.Барбер відзначає, що на об’єм і ступінь мобільності в суспільстві, групі впливають саме інституціональні, кодифіковані норми, які можуть як обмежувати можливості мобільності індивідуальної поведінки, так і не перешкоджати цьому [6].

Резонною та прийнятною є ситуація, коли групові норми виступають одним із чинників мобільності, тобто презентують принципи самоосвіти, саморозвитку, самоудосконалення, інноваційності та ініціативності, активної життєвої позиції, а отже, допускають вірогідність позитивного верти-

кального й горизонтального переміщення. Наскільки це відповідає реальності, ми спробували з'ясувати, проаналізувавши результати емпіричного дослідження нормативного впливу в студентських групах, вибірка якого становила 1896 студентів вищих навчальних закладів України.

У результаті дослідження було з'ясовано, що ставлення студентів до групових норм є позитивним, не зважаючи на загальну індивідуалістичну налаштованість респондентів, що є цілком закономірним явищем для української індивідуалістичної культури, характеристики якої влучно й повно відтворені в українській народній творчості, зокрема, згадати хоча б славнозвісний вислів: “там, де є два українці, там є три гетьмани”. Тобто, поведінка людей в індивідуалістичних культурах здебільшого регулюється аттитудами (соціальними установками), а не груповими нормами. Йдеться, перш за все, про власні потреби, свободу у вчинках, самодостатність, самостійність у судженнях, що, на перший погляд, послаблює роль такої категорії, як “групова норма”. Незважаючи на таку тенденцію, значна частина опитаних погоджується із груповими нормами й готова їх дотримуватися: 84,09% погоджуються з груповими нормами частково й керуються виключно принципом “я повинен”; 7,95% респондентів погоджуються повністю з груповими нормами й виконують усі норми і правила; 7,60% досліджуваних не погоджуються із груповими нормами і від них не залежать. При цьому серед основних мотивів дотримання групових норм 70,76% опитаних виокремили “я дотримуюся групових норм, тому що вони допомагають мені адаптуватися в групі”; 70,64% відзначили “бажання бути членом даної групи”, а 66,32% назвали “досягнення певних цілей”.

Також у результаті дослідження ми виявили взаємозумовленість, взаємозв'язки між змінними, які містилися в методиці дослідження нормативного впливу в групах [2], і шкалами суб'єктивного контролю особистості студента [7]. Одна із функцій, яку виокремили досліджувані, полягає в тому, що норми роблять усіх членів групи однаковими (47,72% опитаних указали на цю функцію). Вказана функція групових норм має обернено-кореляційний зв'язок з їх загальною інтернальністю й становить – 0,41 при $R_{xy} = 0,3731$. Це вказує на те, що при підкріпленні та підсиленні першої змінної друга змінна зменшується. Очевидно, що групова однорідність, подібність, шаблонність, стандартність, трафаретність, банальність поведінки створюють сприятливі умови для формування екстернального рівня суб'єктивного контролю студентів. Звертаємо увагу на той факт, що домінування в групах суб'єкт-об'єктних стосунків, стабільності, яка ґрунтується на повчаннях, залякуваннях, шаблонності, можуть привести групу до стану застою, зменшити її життєздатність і розвиток, а також вплинути на мобільність індивідуальної поведінки її членів.

Так, надмірна орієнтація на норми своєї групи породжує пасивність в освоєнні соціально-психологічного простору вищого навчального закладу,

викликає переважання у вчинках уникнення невдач, що супроводжується малоініціативністю, безактивністю, інертністю. На рівні групової норми чинною є позиція більшості групи, яка схвалює, що вчитися не обов'язково, зокрема, 60,00% вважають, що можна “списувати при написанні контрольних робіт, тестів”, а 58,83% респондентів на лекціях займаються іншими справами (читають книги, готуються до наступного семінару). При цьому меншість групи, яка проявляє інтерес до навчання й займає активні, прогресивні життєві позиції, часто-густо почуває себе в студентських групах некомфортно, з побоюванням викликати негативні реакції більшості групи або з почуттям провини через те, що вони добре вчаться й мають окремі переваги, “кредити” щодо інших членів групи; інші – навпаки, занадто амбіційні та самовпевнені, такі, що “знають собі ціну”.

А втім, за таких умов 86,90% респондентів відзначили, що прислухатимуться до думки меншості, якщо будуть переконані в правильності суджень меншості. Безсумнівно, що ефективність переконань меншості залежить від уміння меншості логічно, послідовно, аргументовано донести інформацію до членів групи. Крім того, кореляційні зв'язки, виявлені в результаті емпіричного дослідження, указують, що судження меншості можуть бути переконуючими, якщо норми, що висуває меншість: 1) роблять усіх членів групи однаковими (+0,639); 2) допомагають членам групи досягти своїх цілей (+0,596); 3) сприяють адаптації студентів до своєї групи (+0,647); 4) сприяють прийнятним відносинам у групі (+0,608); 5) дисциплінують членів групи (+0,816); 6) сприяють підвищенню рівня групової продуктивності (+0,766); 7) підвищують рівень групової згуртованості (+0,766); 8) допомагають групі створити й підтримувати загальну систему координат і зв'язків у соціумі (+0,691); 9) визначають правила поведінки й відносин із соціальним оточенням, з іншими групами та їх членами (+0,661); 10) сприяють розв'язанню конфліктів (+0,609).

Можна говорити про те, що здебільшого групові норми не стосуються норм міжособистісної взаємодії, взаємовідносин між студентами, норм міжособистісного спілкування, а відображають порушення норм навчальної діяльності. Кореляційні зв'язки дають підставу говорити про те, що індиферентне ставлення членів групи до навчання в основному репрезентує більшості групи і саме для більшості властива повна відсутність інтересу до навчання. Також тлумачення результатів досліджень за регіональними відмінностями (західний, південний і центральний регіони) дозволяє побачити негативне ставлення до навчальної діяльності студентів ВНЗ Херсона, Івано-Франківська та Києва. Можливо, мова йде про несформованість соціально-фахової адаптації, неприйняття вимог майбутньої професійної діяльності, відсутність мотивації навчання, мотивації професіоналізму, несформованість відповідальності, низьку працездатність в інтелектуальному просторі, відсутність мотивації приналежності до фаху

та ідентифікації з ним, відсутність програми перспективи майбутнього. Незважаючи на це, молодь приваблює статус людини з вищою освітою, наявність диплома, престижність навчального закладу.

Становище дещо можуть змінити чинники розвитку групових норм, які є розбіжними за регіональними та статевими ознаками. Так, пріоритетними чинниками для студентів Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ) є: професійний досвід членів групи; професійний досвід лідера групи; професійний досвід старости групи; загальний авторитет лідера групи. Студенти Київських вищих освітніх закладів виокремлюють: зростання пізнавальної, соціальної, політичної, моральної активності членів групи; демократичний стиль спілкування й взаємодії за якою відбувається обмін думками, обговорення суперечностей; сумісність і сирацьованість членів групи; подібність думок, цінностей, уявлень членів групи про її цілі. Респонденти південного регіону називають: загальний успіх членів групи; конфліктну ситуацію; загальну невдачу групи. Прийнятними для респондентів усіх регіонів виявилися: 1) люб'язний, товариський, дружелюбний тон спілкування; 2) згуртованість групи; 3) задоволеність кожного членством у групі; 4) бажання членів групи конструктивно розв'язати конфлікт, знайти продуктивне рішення (див. рис. 1).

У такий спосіб, для студентів західного регіону основним чинником розвитку групових норм є *професіоналізм членів групи старости, лідера групи*. Представники південного регіону виокремили *загальний успіх членів групи* як чинник розвитку групових норм. Респонденти центрального регіону відзначили *активність членів групи*, яка може змінити групові норми й вплинути на динамічні процеси в групі, а також демократичний стиль спілкування та взаємодії.

Можливо або очевидно, що в самій групі й відбувається мобільність її членів, оскільки студентська група – це “жива” система, яка постійно видозмінюється, трансформується, модифікується, але при цьому наочним є той факт, що вишів групових норм на мобільність індивідуальної поведінки в процесі навчання є від’ємним. Так, перешкодою для повної реалізації креативності, спонтанності, автономності, ініціативності, змоги аналізувати досягнуті результати, розширювати життєві перспективи, плани, спроможності до швидкого нересування, динамічності, слугують групові норми. Студентське життя “від сесії до сесії”, від екзамену до екзамену, панування принципу “ініціатива наказується” є доказом того. Крім того, не слід забувати, що прояв пасивності, пристосовницька позиція до групових норм, безініціативність, повний консерватизм можуть негативно вплинути на динаміку групи.

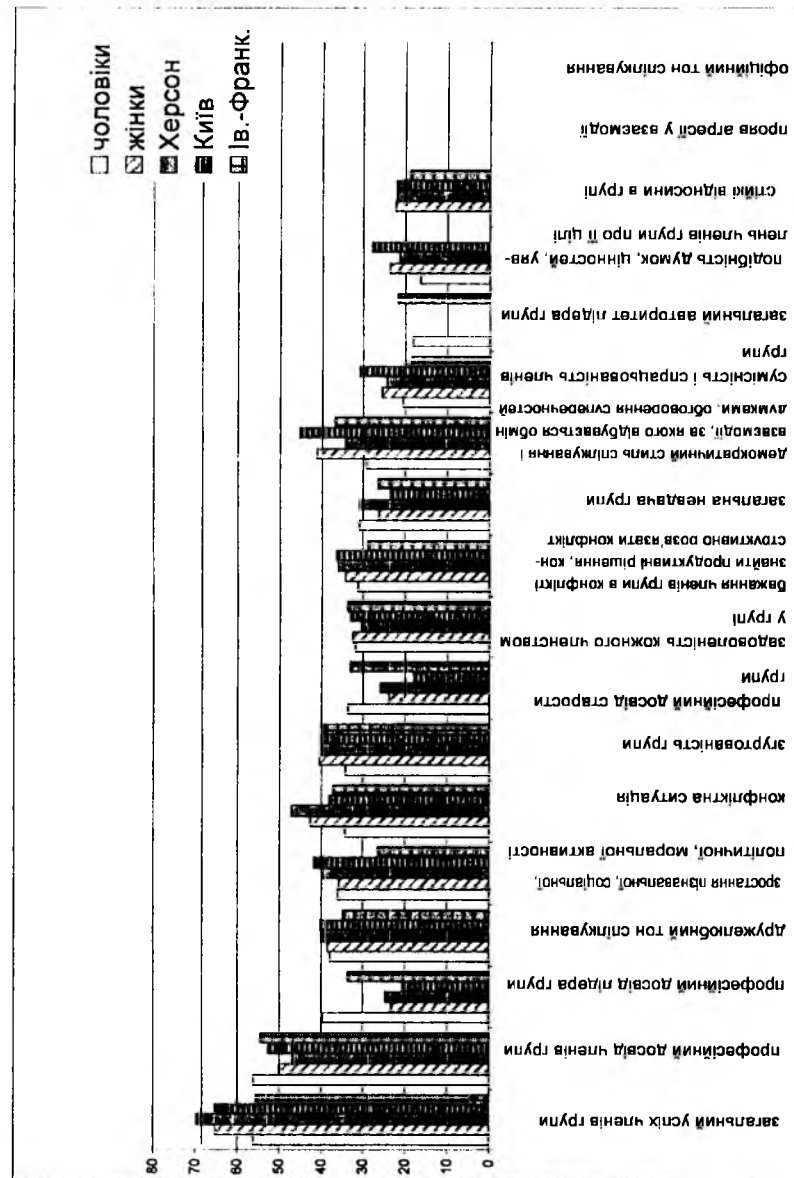

Рис. 1. Чинники розвитку групових норм за статевими та регіональними відмінностями

Свідченням низької мобільності індивідуальної поведінки суб'єктів групової взаємодії може служити високий рівень ригідності досліджуваних, який становить 67,5% (див. рис. 2). Ригідність (від лат. *rigidus* – жорсткий, твердий) – це індивідуальна характеристика особистості, яка блокує, перешкоджає або цілком унеможливорює зміни програми дій, які були задалегіть намічені суб'єктом, в умовах, які об'єктивно вимагають таких змін та модифікацій. Ригідність, яка, власне, є полярною та протилежною до мобільності, гальмує корегування алгоритму діяльності відповідно до реальних вимог. Безперечно, що рівень ригідності, яку проявляє суб'єкт, зумовлений як особистісними характеристиками, так і характером середовища, специфічністю соціально-психологічного простору, мірою складності завдань, які стоять перед суб'єктом, своєрідністю засобів стимуляції.

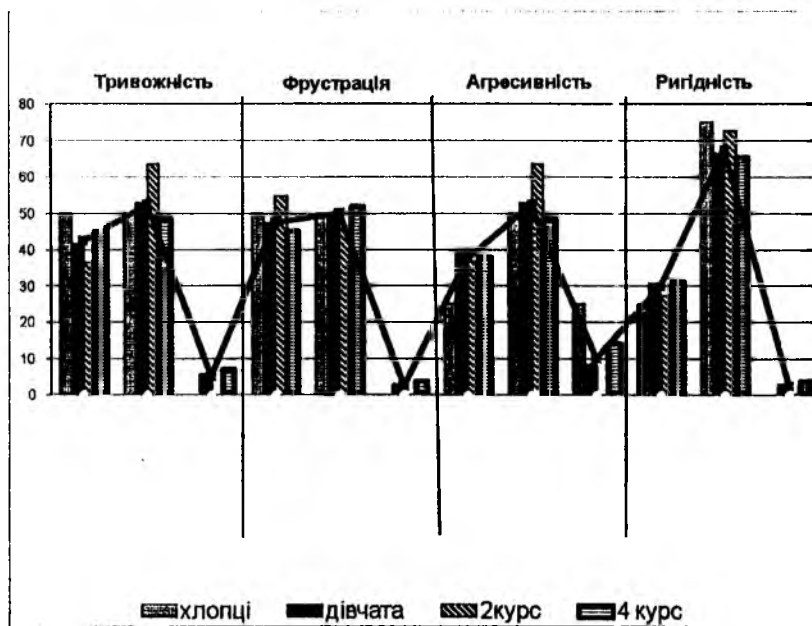

Рис. 2. Самооцінка студентами психічних станів (методика Г.Айзенка)

Ригідність може охоплювати когнітивні, афективні та мотиваційні особистісні структури суб'єктів групової взаємодії. Зокрема, для когнітивної ригідності властива нездатність змінити існуючі уявлення, когнітивні схеми та перцептивне відображення навколишнього середовища відпо-

відно до реальних змін; для афективної ригідності – уповільнене емоційне наочіння, фіксація на однообразних, монотонних об'єктах, незмінність емоційної значущості об'єктів; мотиваційна ригідність проявляється в негнучкості мотиваційних особливостей потреб людини, в їх сталості та незмінності [5].

Висновки. Таким чином, теоретичний аналіз заявленої теми й проведене емпіричне дослідження дозволяють вести мову про загальні тенденції освітянського середовища щодо соціальної мобільності, яка виступає передумовою зміни соціальних позицій, соціального статусу, ролей суб'єктів, а також про безпосередній вплив групових норм на мобільність індивідуальної поведінки, а також про мобільність як індивідуальну характеристику особистості. Більшість суб'єктів групової взаємодії найчастіше репрезентує ригідність, консервативність, неспроможність до швидкого пересування, дій, поведінки, вчинку, що не відповідає вимогам сучасного суспільства і, у свою чергу, може перешкоджати психологічному здоров'ю та гармонійному розвитку молодих людей. Уважаємо, що накопичений матеріал може слугувати теоретичною передумовою для створення та розробки проектів, активних форм навчання (тренінги, ігри, семінари), спрямованих на оптимізацію нормативного впливу в групі та мобілізацію індивідуальної поведінки суб'єктів групової взаємодії.

1. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К., 2003. – 446 с.
2. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціально-психологічна діагностика : навч.-метод. посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик, О. Ю. Кошинець. – Івано-Франківськ, 2005. – С. 49–59.
3. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : у 2 кн. / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К., 2004. – Кн. 1 : Соціальна психологія особистості і спілкування – 576 с.
4. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; [пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалёва] ; под ред. М. С. Ковалевой. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 270 с.
5. Психологический словарь / под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Педагогика-Пресс, 1997. – 440с. : ил.
6. Сорокин П. А. Человек. Цивилизация. Общество / П. А. Сорокин ; общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Соколова ; [пер. с англ.] – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.
7. Тоба М. В. Рівень суб'єктивного контролю особистості та вплив групових норм на його формування / М. В. Тоба // Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Плай, 2008. – Вип. 13. – Ч. 2. – С. 216–222.
8. Тоба М. В. Вплив групових норм на прояв ініціативи та рівень самоактуалізації особистості / М. В. Тоба // Збірник наукових праць : філософія,

Відомості про автора

Тоба Маріанна Василівна,
кандидат психологічних наук, доцент,
докторант кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел. (0342) 596015
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Пасічник Р. Ф. -- кандидат психологічних наук, доцент кафедри галузевої психології та психології управління Національного педагогічного університету імені М. Драгоманова;
Абдокова Н. В. -- кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

УДК 88.47
ББК 316.5

**ПСИХОЛОГІЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ МОБІЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ
УКРАЇНЦІВ В ІНОЕТНІЧНОМУ СЕРЕДОВИЩІ**

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Стаття присвячена вивченню проблеми соціальної мобільності українців в іноетнічному середовищі. Накреслені основні тенденції мобільної поведінки, її тактики й стратегії в іноетнічному соціумі.

Ключові слова: соціальна мобільність, соціальна поведінка, іноетнічне середовище, міграційні процеси, дезадаптація, культурний шок.

The article is devoted of problem of social mobility of Ukrainians in another ethnic environment. The basic tendencies of mobile conduct, his tactic and strategy, are drawn in another ethnic environment.

Key words: social mobility, social conduct, another ethnic environment, migratory processes, cultural shock.

Постановка проблеми. Однією з форм соціальної мобільності є еміграційні та імміграційні процеси населення. За останні десятиріччя проблема міграції набула глобальних масштабів, що зумовлено існуючими причинами. По-перше, економічна криза, політична нестабільність, зміна форми господарювання спонукають людей до пошуку кращих засобів до існування. По-друге, на зміну етнічній міграції пришла міграція трудова, шлюбна, бізнес-міграція. По-третє, проблема міграції набула державної ваги й вимагає посиленого контролю з метою уникнення негативних наслідків для суспільства в цілому. Крім того, проблеми міграції населення в соціокультурному контексті вимагають посиленої уваги з боку психологів, соціологів, економістів, що зумовлено необхідністю вивчати психологічні особливості поведінки особистості (адаптації, комунікативної взаємодії,

інтеграції, соціальної ідентичності, толерантності та ін.) в умовах іноетнічного простору.

Проблема соціальної мобільності особистості й міграційних процесів перозривно пов'язана. Наукові джерела тлумачать соціальну мобільність як соціально складний процес, який свідчить про готовність індивідів чи соціальних об'єктів до зміни соціальної позиції, про їх конкурентоспроможність, зацікавленість у навчанні та безперервній освіті, здатність швидко адаптуватися до динамічних соціальних умов і кон'юнктури ринку праці, що приводить до зміни їх якісних і кількісних характеристик під дією різних об'єктивних і суб'єктивних чинників, умов і стимулів [7].

Аналіз результатів емпіричного дослідження. З метою вивчення психологічних проявів мобільної поведінки мігрантів в іноетнічному середовищі нами було проведено експериментальне дослідження на базі таких країн, як Італія, Іспанія, Греція, Швеція, Чехія, Польща на протязі 2004–2009 рр. Усього в опитуванні взяло участь 280 осіб віком до 50 років. Дослідження проводилося за певними етапами й включало впровадження авторського варіанта анкети та спеціальних психодіагностичних методик. Діагностуванню піддавалися такі показники: мотиви перебування українців за кордоном, характер соціально-психологічних труднощів, психологічні особливості поведінки, вплив особистісних характеристик на тенденції соціальної мобільності, адаптивні прояви в умовах іноетнічного середовища. Зазначені психологічні особливості розглядалися нами в контексті проблеми взаємозумовленості соціальної мобільності особистості впливом іноетнічного середовища й мали на меті показати існуючі тенденції поведінки українських мігрантів у реальній практиці. Серед основних мотивів роботи за кордоном 96% опитаних респондентів (більшість опитаних працює легально за кордоном понад 3 роки) обрали матеріально-утилітарні мотиви (придбання власного житла й авто, навчання дітей, матеріальний добробут сім'ї, покращення стану здоров'я), 2% зупинили свій вибір на мотивах підвищення соціального статусу, авторитету, престижу; 1% – бажаючі створити сім'ю за кордоном, “втікачі” від проблем; 0,5% – розчаровані в загальнодержавній політиці; 0,5% – бажаючі пізнати культуру іншої країни.

Серед соціально-психологічних проблем, з якими стикаються мігранти за кордоном, важливими є: недостатній рівень володіння іноземною мовою, неможливість працювати за спеціальністю, несприйняття цінностей нової культури, іншого способу життя, проблеми акліматизації, відсутність повноцінних прав на законодавчому рівні. 68% респондентів стверджують, що за кордоном занадто швидкий темп життя, 39% указують на відчуття тривоги й нестійкості. Як свідчать дані наукових досліджень, важливим чинником підтримки фізичного й психічного здоров'я

мігрантів є задоволення комунікативних потреб: 83% опитаних активно спілкуються з родичами, які залишилися в Україні, 64,6% контактують з українцями, які також за кордоном, 32,4% спілкуються з місцевими жителями під час проведення спільного дозвілля. Також важливим показником успішної адаптації мігрантів до умов іноетнічного середовища є подолання культурного шоку. Серед описаних у науковій літературі ознак культурного шоку найбільш характерними його проявами виявилися: переживання горя, депресії, відчуття втрати минулого й необхідності починати все спочатку, відчуття небезпеки й приниження, гнів, агресія, роздратування, розгубленість. Зазначені прояви мали місце у період від шести місяців до одного року перебування за кордоном (у країнах Скандинавії цей процес тривав довше), також впливали вік і легальність перебування за кордоном. Молоді люди (до 30 років) легше переносять прояви дезадаптації під час перебування в країнах ближнього зарубіжжя й трохи складніше – у країнах Скандинавії. Позитивними проявами адаптації є: емоційне задоволення, впевненість у майбутньому, відчуття щастя. Дані нашого дослідження не суперечать ознакам, виділеним іншими дослідниками. Так, К.Оберг виокремив шість основних ознак культурного шоку [12]: напруження, що виникає внаслідок зусиль, докладених для досягнення психологічної адаптації; відчуття втрати (друзів, статусу, батьківщини, професії, власності); відчуття самотності (пригнічення) через неприйняття новою культурою й неприйняття нової культури; злам ролівої структури (рольових очікувань), цінностей; порушення самоідентифікації, почуттів; відчуття тривоги, що базується на емоціях здивування, гніву, обурення, огиди внаслідок усвідомлення відмінностей між культурами; відчуття неповноцінності через нездатність упоратися з новою ситуацією.

На думку К.Оберга, кожна культура містить багато символів соціального оточення, вербальних і невербальних засобів спілкування, які допомагають мігрантові в ситуаціях повсякденного життя й більшість з яких він навіть не усвідомлює. Коли ця незрима система вільної орієнтації у світі стає неадекватною в умовах нової культури, мігрант відчуває глибоке нервово потрясіння. Симптомами цього потрясіння, на думку К.Оберга, є нав'язливе миття рук, постійне хвилювання з приводу чистоти води, посуду, білизни, якості їжі; розсіяний погляд, відчуття безпомічності, невпевненість, залежність від представників своєї національності, які проживають за кордоном уже тривалий час, приступи гніву через незначні неприємності; небажання або повна відмова від вивчення мови країни перебування, постійний страх бути обманутим, ображеним, пораненим, пограбованим, приписування великого значення незначним зусиллям і старанням [12].

Щодо сімейного статусу опитаних, то нам удалося виявити такі тенденції:

89,6% респонденти до 30 років або самотні, або розлучені;

36,8% опитані від 40 і більше років, шлюб яких зберігається формально;

18,4% створили нові сім'ї за кордоном і мають спільних дітей.

Переважає більшість не сириймає розлуку з дітьми як трагедію, за умови, коли діти дорослі, а як нормальні господарсько-ділові стосунки, проте частина, в якій неповнолітні діти, важче переживає розлуку.

Відомо, що соціальна мобільність включає два взаємопов'язані типи: потенційну і фактичну (реальну). Потенційна соціальна мобільність тлумачиться по-різному. Одні науковці визначають це поняття як прагнення до зміни соціального становища [4]. Інші вважають, що це психічний стан й окремі елементи поведінки індивіда, що свідчать про послаблення й поступовий розрив його зв'язків із роботою або позицією, якої він дотримується [1]. Існує також думка, що потенційна мобільність є внутрішнім психічним станом індивіда, яка зумовлюється як зростанням його власних переваг, так і збільшенням можливості середовища [9]. Отже, під потенційною мобільністю слід розуміти схильність, бажання, прагнення людини змінити соціальний статус, соціальну позицію. Цей стан триває в часі між прийняттям рішення про мобільність і фактичною мобільністю або ж уникненням її. Період потенційної мобільності різний у різних індивідів. Критичний рівень потенційної мобільності призводить до фактичної мобільності. Фактична мобільність -- це зміна статусу людини, її відхід в іншу групу під дією об'єктивних і суб'єктивних чинників, умов і стимулів. Складовими компонентами механізму соціальної мобільності є об'єктивні чинники, які впливають на цей процес, а також суб'єктивне ставлення (мотиви) індивідів щодо зміни статусу, групи. Саме зовнішня спонука до мобільності переломлюється у свідомості індивіда й стає його внутрішньою потребою. У контексті нашого дослідження для українських мігрантів високими були показники наслідування поведінкових моделей еталонних груп, які успішно здійснили трудову міграцію, прийняття цінностей і соціальної ідентичності групи мігрантів, а також порівняно високий рівень домагань проти мотиву уникнення невдачі.

Дані нашого дослідження підтверджують факти, наведені іншими вченими [1], щодо виокремлення основних типів особистості за суб'єктивним ставленням до соціальної мобільності:

1. активний (реально мобільний, позитивний) тип. Порівняно недавно змінив місце роботи (посаду, професію, стиль та умови життя тощо) відповідно до вимог часу й не має наміру щось змінювати в найближчий період;

2. потенційно-активний (потенційно мобільний, позитивний) тип. Поки що нічого не змінив, але має відповідні наміри, можливості, які реалізує найближчим часом;

3. пасивний (фактично стабільний, "консерватори", нейтралі) тип. Задоволений (або певною мірою задоволений) тим, що має на даний час (робота, професія, рівень життя тощо), тому нині не збирається нічого змінювати;

4. потенційно-пасивний (потенційно мобільний, "зневірені", негативний) тип. Не має нині місця праці, готовий приступити до роботи, але довго не може її знайти й вичерпав усі можливості для цього;

5. вимушено активний (фактично вимушено мобільний, негативний) тип. Змушений був змінити свої життєві наміри під впливом певних обставин (через звільнення, через втрату основного місця роботи з різних причин).

Аналіз результатів досліджень дає можливість констатувати, що за останні роки частка пасивного, фактично стабільного типу мобільної поведінки зросла (з 32,8% до 49,0%). Це особи, які задоволені (або якоюсь мірою задоволені) тим, що мають на цей час (робота, професія, рівень життя тощо), тому не мають наміру щось змінювати. Тобто майже половина опитаних не прагне змінювати своє соціальне становище. Хоча для 37,0% з них характерна така життєва стратегія, як досягнення, оскільки вони намагаються підвищити матеріальний добробут, якість життя, а 38,0% хочуть зберегти вже досягнуте соціальне становище та дещо зробити для його поліпшення. Цю стратегію ми оцінюємо як стратегію адаптації до сучасних умов (див. табл. 1).

Позитивним зрушенням, на нашу думку, є те, що зменшилася кількість людей із пасивним типом мобільної поведінки. Кількість "зневіре-них", тобто тих, хто втратив надію щось змінити у своєму житті, 2002 року зменшилася з 10,8% до 3,8%.

Активний, потенційно мобільний тип коливається протягом останніх років майже в одних межах, оскільки він притаманний переважно молоді віком 18--24 років. Ці люди завжди будуть найактивнішою частиною суспільства, оскільки мають намір реалізуватися найближчим часом (після закінчення навчального закладу, перекваліфікації, працевлаштування тощо). Для цього типу найпомітнішою є стратегія досягнення, оскільки 50,9% з них розраховують підвищити соціальний статус, поліпшити якість життя.

Згідно з нашим опитуванням, до реально мобільних ми віднесли людей, які порівняно недавно змінили місце праці згідно з вимогами нового часу (7,3%), а також вимушено реально мобільних, змушених змінити свій життєвий уклад під впливом певних обставин (звільнення, втрата основ-

ного місяця праці з різних причин тощо) (13,0%). Отже, реально мобільних ми зафіксували близько 20,3% від усіх опитаних.

Таблиця 1

Типи мобільної поведінки на регіональному рівні (%)

Тип мобільної поведінки	Роки			
	1999	2001	2002	2006
Активний, реально мобільний тип	9,3	16,4	14,0	7,3
Активний, потенційно мобільний тип	31,3	27,9	27,0	26,5
Пасивний, фактично стабільний тип	32,8	32,4	37,9	49,0
Активний, реально-вимушений мобільний тип	15,8	14,7	17,3	13,0
Пасивний, потенційно мобільний тип, “зневірені”	10,8	8,6	3,8	4,2

До потенційно мобільних ми віднесли осіб, які нічого не змінили у своєму житті, але плачуть якісь плани, розраховують на можливості, які зможуть реалізувати найближчим часом (вони становлять 26,5%). До потенційно мобільних (“зневірені”) ми віднесли осіб, які тривалий час не мають роботи, готові приступити до неї, але припинили пошуки, бо довго не змогли знайти її й вичерпали всі можливості для її одержання – такі становлять 4,2%. Отже, до потенційно мобільних можемо віднести 30,7% опитаних.

Фактично стабільне, немобільне населення становить 49,0 опитаних, які задоволені (або якоюсь мірою задоволені) тим, що мають на цей час (робота, професія, рівень життя тощо), а тому не збираються нічого змінювати.

Активна позиція характерна для власників (співвласників) недержавних підприємств, які мають найманих працівників (28,0%) та працівників приватних підприємств (27,1%), що порівняно недавно змінили місце роботи (реально мобільні). До потенційно мобільних або тих, хто нічого не змінив, але має певні плани, можливості, які можна реалізувати найближчим часом, належать працівники державних підприємств (близько 25% опитаних). Вимушено мобільний і потенційно пасивний тип (“зневірені”), згідно з опитуванням, найбільш характерний для осіб, що ведуть індивідуальну трудову діяльність. Вони змушені були змінити свій життєвий уклад під тиском певних обставин (звільнення, втрата основного місяця роботи з різних причин тощо) і тривалий час не мають роботи. Вони

готові приступити до неї, але припинили пошуки, бо довго не могли її знайти й вичерпали всі можливості для цього. Під час аналізу типу мобільної поведінки залежно від роду занять можна помітити таку тенденцію: 43,3% указують на те, що порівняно недавно віддали перевагу власній справі, тому вважають себе реально мобільними. Найбільший потенціал до змін мають спеціалісти гуманітарного профілю – 45,5% з них мають намір змінити щось найближчим часом. Услід за ними йдуть працівники органів держуправління. Найбільшу частку серед вимушено мобільних становлять різноробочі (36,7%) і спеціалісти технічного профілю (34,5%). Вони зазначили, що змушені були змінити свій життєвий уклад під впливом певних обставин. Серед безробітних, які давно не мають роботи й припинили її пошуки, найбільше кваліфікованих робітників (15,0%). На другому місці – різноробочі. Отже, ці категорії працездатного населення найменш конкурентоспроможні на ринку праці. Вимушено активних, мобільних найбільше серед безробітних, незареєстрованих у службі зайнятості (39,5%), а також безробітних, зареєстрованих у службі зайнятості (35,3%), та самозайнятих, які ведуть індивідуальну трудову діяльність (31,6%). Ці люди змушені були змінити свій життєвий уклад під впливом певних обставин (звільнення, втрата основного місяця праці з різних причин, сімейні обставини тощо). До економічно неактивного (немобільного) населення належать студенти, учні, які незабаром поповнять ринок праці й стануть його економічно активною (мобільною) частиною. 59,76% з них указали, що поки що нічого не змінили у своєму житті, але мають плани, можливості, які реалізують після закінчення навчання, перекваліфікації тощо. Якщо простежити особливості динаміки соціальної мобільності залежно від статі, то 8,7% чоловіків і 7,3% жінок мають реально мобільний тип поведінки, причому 10,3% опитаних чоловіків та 15,3% жінок указали, що ці зміни були вимушеними. Отже, для 19,0% чоловіків і 17,6% жінок характерний реально мобільний тип поведінки. Задоволені тим, що мають нині, й тому не збираються нічого змінювати 49,1% чоловіків і 49,0% жінок. До потенційно активних, тобто тих, що реалізують свої наміри найближчим часом, належать 27,6% чоловіків та 25,5% жінок. Серед “зневірені” 4,3% чоловіків і 4,2% жінок. Якщо порівнювати нинішні дані з даними 2000 року, то можна відзначити, що мобільна поведінка чоловіків і жінок вирівнялась. У попередні роки для чоловіків переважав реальний і потенційно-активний тип, а для жінок був характерний переважно пасивний тип мобільної поведінки – серед них було більше “зневірені”. Реальний тип трудової мобільності більш характерний для людей віком 32–38 років (38,6%). Найбільший відсоток (56,5%) серед потенційно мобільних становлять особи віком 18–24 років, які зможуть реалізувати свій потенціал найближчим часом. Фактично стабільний тип

характерний для осіб віком 39–60 років, які не збираються нічого змінювати у своєму житті. Потенційно пасивних, “зневіренних” найбільше серед осіб віком 46–52 років (16,2%) та 53–60 років (17,8%).

До реально мобільних, активних на ринку праці належать, насамперед, працюючі (13,3%), які мають офіційно оформлену постійну роботу. Потенційно мобільний тип поведінки характерний для тих (39,6%), хто має випадкову роботу без офіційного оформлення. Друге місце посідають тимчасово непрацюючі (25,0%), які перебувають у вимушених відпустках.

Специфіка соціальної мобільності на регіональному рівні така: поряд із низькою реальною мобільністю існує досить висока потенційна, що свідчить про готовність значного масиву зайнятих змінити місце праці, професію, підвищити рівень освіти, перекваліфікуватися тощо.

Важливим показником (індикатором) соціальної мобільності особистості під час перебування в іноетнічному середовищі є її адаптивність. У процесі входження особистості до нової культури вчені виокремлюють три фази: адаптацію, індивідуалізацію та інтеграцію [3]. На першій фазі, щоб адаптуватись, мігрант може втратити деякі індивідуальні якості. На другій фазі відбувається пошук засобів, за допомогою яких він виявляє свою індивідуальність, кращі особистісні риси. На фазі інтеграції мігрант “вливається” в чуже соціокультурне середовище й починає реалізовувати себе як особистість. Водночас, якщо людина не подолає труднощі адаптаційного періоду, її персональні властивості не зустрінуть взаєморозуміння, вона не зможе інтегруватись у нове оточення й проходитиме зворотні фази – дезадаптацію, деіндивідуалізацію й дезінтеграцію.

B.Ruben і K.saley звертають увагу на три аспекти успішної культуральної адаптації [11]: психологічна адаптація і здатність подолати культурний шок; ефективність інтеракції (здатність розвивати добрі взаємовідносини з “господарями”, комунікативна компетентність); ефективність у вирішенні завдань і виконанні своїх цілей.

Цікавими є дослідження S.Hummer, W.Gudykunst, які об’єднали особистісні якості, значущі для адаптації в новій культурі, у шість типів [11].

1. Толерантність як риса, що передбачає: толерантність у ставленні до інших (полягає у визнанні права інших на власну думку, позицію; у намаганні розширити власний світогляд тощо); толерантність до невизначеності (полягає в здатності роздумувати й приймати рішення навіть без повного розуміння об’єктивної реальності й можливих наслідків цього рішення); толерантність як “категорія широти” (у термінах когнітивних стилів) проявляється в тому, що людина з “широкою” толерантністю, наприклад, в категорії “їжа” може віднести до неї собачатину, хробаків, змій тощо.

2. Сила особистості, що проявляється в адекватній самооцінці, позитивній оцінці інших людей, сприйманні себе як представника однієї з багатьох культур, загалом у позитивній Я-концепції.

3. Якості, що сприяють налагодженню взаємодії з представниками іншої культури: емпатія, соціабельність (безоцінкове ставлення, рефлексія, високий комунікативний потенціал), уміння грати різні соціальні ролі (наприклад, представникам колективістських культур співпрацювати з представниками індивідуалістських).

4. Інтелект як здатність приймати нові рішення, мислити нестандартно, бачити не тільки відмінності, але й подібність культур.

5. Орієнтація на пошук у новій культурі засобів, адекватних до поставленої мети.

6. “Потенціал для добування переваг” як відкритість до нового досвіду, для зміни себе, здатність сприймати нову інформацію й давати зворотний зв’язок, мотивація до взаємодії з новою культурою.

Крім бажаних особистісних якостей для ефективної поведінки в новій культурі мігранту потрібний певний набір соціальних навичок. R.W.Brislin [10, p.62] і S.Hummer [11, p.277] підкреслюють значущість таких навичок: комунікативні (здатність виразити позитивне ставлення, повагу до іншої людини, відповідати, не осуджуючи, керувати інтеракцією, приймати рішення у невизначеній ситуації, бути гнучким, виражати емпатію тощо); вони по-різному виражаються в різних культурах; лінгвістичні (добре володіння мовою тієї країни, в яку потрапляєш; “використання всіх можливостей (полягає у вмінні застосувати власні знання, професіоналізм, здібності в новій соціокультурній ситуації); досягнення поставленої мети навіть в умовах невизначеності й непередбачуваності; використання особистісного потенціалу як активізація тих рис і здібностей, що сприяють ефективній діяльності в новій культурі.

Порівнюючи дані різних дослідників, Т.Г.Стефаненко вивела узагальнений образ мігранта, який найефективніше може пристосуватись до вимог чужої культури. Це професійно компетентний комунікабельний індивід екстравертованого типу, що має високу самооцінку і в системі цінностей якого значне місце посідають загальнолюдські цінності. Він відкритий для різних поглядів, не байдужий до оточуючих, при врегулюванні конфліктів схильний до співробітництва. У той же час автор підкреслює, що немає якогось універсального набору якостей, які б підходили для життя в будь-якій культурі [8; 5].

З метою визначення рівнів адаптивності особистості нами було використано багаторівневий особистісний опитувальник “Адаптивність” (МЛОАМ) А.Г.Маклакова і С.В.Чермяніна.

Багаторівневий особистісний опитувальник “Адаптивність” призначений для оцінки адаптивних можливостей особистості з урахуванням соціально-психологічних і деяких психофізіологічних характеристик, що відображають узагальнені особливості нервово-психічного і соціального розвитку.

В основу методики покладене уявлення про адаптацію як про безупинний процес активного пристосування людини до постійно мінливих умов соціального середовища й професійної діяльності. Ефективність адаптації багато в чому залежить від того, наскільки реально людина сприймає себе і свої соціальні зв'язки, точно порівнює свої потреби з наявними можливостями й усвідомлює мотиви своєї поведінки. Перекручене чи недостатньо розвинуте уявлення про себе призводить до порушення адаптації, що може супроводжуватися підвищеною конфліктністю, порушенням взаємн, зниженням працездатності й погіршенням стану здоров'я.

Результати відповідей в опитувальнику згруповано за такими шкалами (не беручи до уваги шкалу вірогідності): нервово-психічна стійкість (ІПС); комунікативні здібності (КЗ); моральна нормативність (МН); особистісний адаптивний потенціал (ОАП).

Аналізуючи результати опитувальника, можна відзначити, що в переважній більшості піддослідних рівень адаптації нормальний. Вони легко адаптуються до нових умов діяльності, швидко входять у новий колектив, досить легко й адекватно орієнтуються в ситуації, швидко виробляють стратегію своєї поведінки. Як правило, неконфліктні мають високу емоційну стійкість. Невелика кількість належить до групи задовільної адаптації. Більшість із них має ознаки різних акцентуацій, які, проте, не так помітні в звичних умовах діяльності. Тому успішна адаптація залежатиме від зовнішніх умов середовища. Ці особи мають, як правило, невисоку емоційну стійкість, у них можливі асоціальні зриви, прояв агресії і конфліктності. Невеликий відсоток (у чоловіків дещо більший) займають особи з низькою адаптацією. У цієї категорії респондентів яскраво виражені акцентуації характеру, а психічний стан можна охарактеризувати як граничний.

Додаткові бесіди з такими мігрантами засвідчили, що вони більше не планують виїжджати за кордон і досвід таких поїздок був неуспішним. У більшості опитаних виявлені показники вище середнього за шкалою нервово-психічної стійкості: високий рівень поведінкової регуляції, висока адекватна самооцінка й реальне сприйняття дійсності. Також вище середнього є результати за шкалами КЗ і МН: легко встановлюють контакти з невідомими людьми, неконфліктні, орієнтуються на дотримання загальноприйнятих норм поведінки. Проведене дослідження дозволило виявити соціально-психологічні чинники процесу соціальної мобільності в іноетнічному середовищі (див. рис. 1).

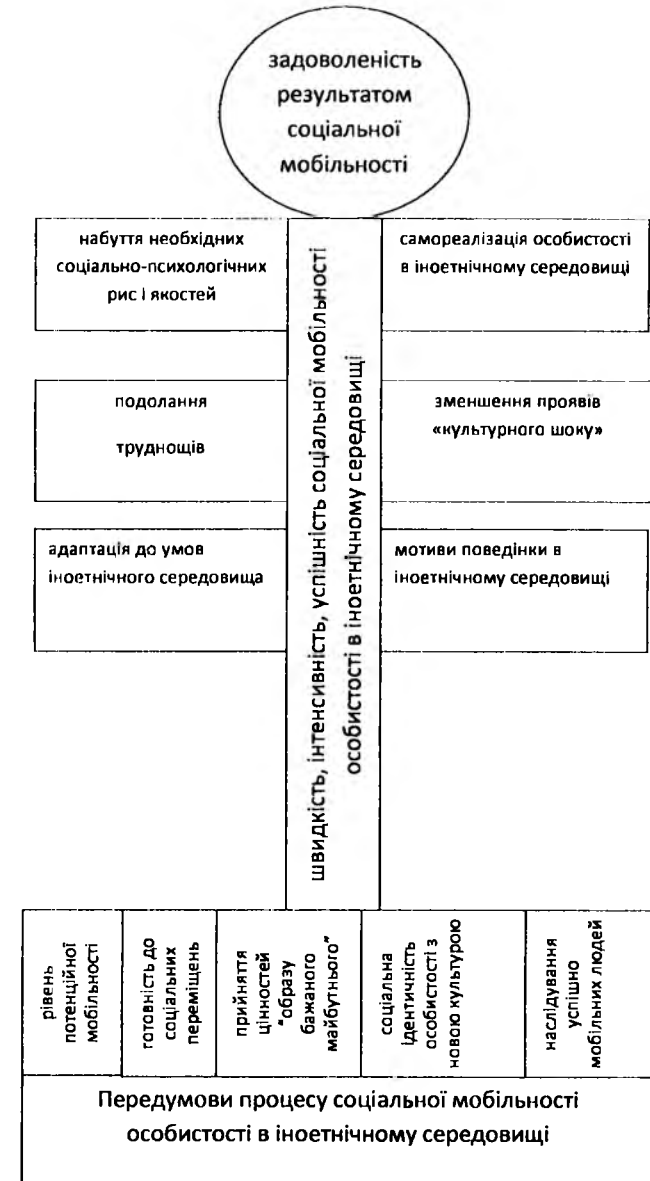

Рис. 1. Соціально-психологічні чинники соціальної мобільності особистості в іноетнічному середовищі

Висновки. Проведене експериментальне дослідження щодо вивчення впливу іноетнічного середовища на соціальну мобільність особистості дозволило виявити такі тенденції поведінки українських мігрантів:

-- проблема міграції набула державної ваги й вимагає посиленого контролю з метою уникнення негативних наслідків для суспільства в цілому;

-- у мігрантів, які перебувають тривалий час за кордоном (більше 5 років), спостерігався високий рівень потенційної мобільності, критичний рівень якої призвів до фактичної мобільності (виїзду за кордон);

-- важливим показником (індикатором) соціальної мобільності особистості під час перебування в іноетнічному середовищі є її адаптивність.

Підібраний психодіагностичний інструментарій дозволив описати мотиви, потреби, труднощі українських мігрантів, як спонуки до соціальної мобільності особистості, а також описати необхідні психологічні риси та якості, які супроводжують процес успішної мобільності особистості в іноетнічному середовищі. Перспективними проблемами в цьому контексті вбачаємо накреслення проєктивної моделі процесу соціальної мобільності в умовах іноетнічного середовища.

1. Коваліско П. В. Регіональна трудова мобільність / П. В. Коваліско, А. Г. Хоронжий. -- Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2002. -- 165 с.
2. Коростелина К. В. Исследование социальной идентичности на пути примирения в Крыму / К. В. Коростелина. -- Симферополь : Доля, 2003. -- Вып. 2. -- 359 с.
3. Орбан-Лембрик Л. Е. Психология профессиональной коммуникации : монография / Л. Е. Орбан-Лембрик. -- Чернівці : Книги-XXI, 2009. -- 528 с.
4. Орбан-Лембрик Л. Е. Социальная психология : учебник : в 2 кн. / Л. Е. Орбан-Лембрик. -- К. : Либідь, 2006. -- Кн. 2: Социальная психология групп. Прикладная социальная психология. -- 560 с.
5. Орбан-Лембрик Л. Е. Психология этнических спільностей і груп / Л. Е. Орбан-Лембрик // Социальная психология. -- К., 2006. -- № 4 (18). -- С. 38-57.
6. Пілецька Л. С. Теоретичні засади психологічного вивчення соціальної мобільності особистості / Л. С. Пілецька // Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія. -- Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ. -- С. 165-173.
7. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. -- М., 1992.
8. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология / Т. Г. Стефаненко. -- Российское психологическое общество, 1998. -- Ч. 3. -- С. 93.
9. Bauman Z. The individualized society / Z. Bauman. -- Oxford : Blackwell Publikation, 2002.
10. Brislin R. W. Intercultural Interactions: a Practical Guide / R. W. Brislin, S. Cushner. -- CA. -- 9.

11. Hummer S. Intercultural communicative competence / S. Hummer // Handbook of intercultural and international communication. -- New York, 1989.
12. Oberg. K. Culture shock : Adjustments to New Cultural Environments / K. Oberg // Practical Anthropology. -- 1960. -- № 7. -- P. 177-182.

Відомості про автора:

Іванченко Олена Ігорівна,
аспірант кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Орбан-Лембрик Л. Е. -- доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Пілецька Л. С. -- кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНОЇ САМОРЕГУЛЯЦІЇ СУЧАСНОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології,
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342)59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Стаття присвячена проблемі особистісної саморегуляції в юнацькому віці. Розкриваються питання розвитку основних складових елементів процесу саморегулювання як передумови оптимально ефективної побудови молодою людиною своєї поведінки та діяльності. Наводяться результати експериментального дослідження особливостей саморегуляції сучасної студентської молоді.

Ключові слова: саморегуляція особистості, планування, програмування, моделювання, оцінка результатів, гнучкість і самостійність поведінки та діяльності.

In the article attention applies on importance of personal self-regulation. The results of pilot study are presented.

Key words: planning, programming, modeling, evaluation, flexibility, self determination, of behaviour and activity.

Постановка проблеми. Останнім часом у розвитку різних напрямів психологічної науки, незважаючи на різноманітність досліджуваних питань, чітко спостерігається присутність тенденції вивчати людину в контексті дослідження її внутрішнього світу, можливостей, процесів та умов саморозвитку й саморозкриття особистості на різних рівнях її суб'єктивного буття, показати активну творчу роль індивіда в реалізації взаємин із різними сферами дійсності, побудові власної життєдіяльності. Цілеспрямована довільна активність особистості, що реалізує множину її дієвих відносин з реальним світом речей, людей, побутових умов, соціальних явищ і т. д., основним модусом суб'єктивного буття людини. Відтак у дано-

му контексті на одне з перших місць висувається дослідження феномену саморегуляції особистості. Адже від рівня досконалості процесів само-регуляції залежить успішність, надійність, продуктивність, кінцевий результат будь-якої дії, вчинку, діяльності, поведінки особистості. Само-регуляція цілеспрямованої активності людини виступає як найбільш загальна й сутнісна функція її психіки, в процесах саморегуляції реалізується єдність психіки у всьому багатстві умовно виокремлених її сторін, рівнів, функцій, процесів, властивостей, а також єдність психіки і діяльності – як одного із загальних принципів активного функціонування людської істоти, – а не лише науково-методологічних принципів [1; 3; 5]. Згідно з дослідженнями К.О.Абульханової-Славської, А.В.Брушлинського, Л.С.Виготського, О.О.Конопкіна, О.М.Леонтьєва, А.М.Матюшкіна, А. В. Петровського, С.Л.Рубінштейна, О.К.Тихомирова, В.Е.Чудновського та ін., саморегуляція забезпечує адекватність діяльності її предмета, засобам та умовам, а відтак – виступає однією з основних передумов її ефективності [4]. У працях цих та інших науковців розкриваються питання сутності саморегуляції, її структури, функцій, зовнішніх і внутрішніх умов забезпечення успішності процесу саморегулювання, зв'язку з різними сферами особистості, її характерологічними якостями тощо. Поряд із величезними надбаннями у вивченні представленої теми дуже мало є інформації про особливості саморегуляції на різних вікових етапах становлення особистості.

Разом із тим питання саморегуляції є важливим для будь-якого вікового періоду. А юнацький вік, як час вибору професії, соціального й особистісного самовизначення, є особливо гострим етапом для розвитку саморегуляції – розвиток рефлексії, яка забезпечує усвідомлене й критичне ставлення до себе є однією з важливих мотиваційних умов для підвищення рівня саморегуляції. Адже молоді люди, як буде висвітлено нижче, добре розуміють необхідність цього: саморегуляція виступає базовою якістю успішної діяльності та поведінки.

Метою статті є висвітлення питання про особливості саморегуляції в юнацькому віці як періоді, коли найбільш інтенсивно формуються якості людини, важливі для її майбутнього професійного, соціального, громадянського зростання.

Перш, ніж приступити до конкретного висвітлення означеної теми, коротко висвітлимо поняття саморегуляції. Існує багато визначень цього феномену. Так, згідно зі словником, саморегуляція – це “властивість усіх живих систем, що забезпечує їх доцільне функціонування. Рівень її сформованості залежить від еволюційного розвитку організму, його організації і складності. У людини саморегуляція є здатністю керувати собою на основі сприймання та усвідомлення власних психічних станів і пове-

дінки...”. Психологічні механізми саморегуляції формуються в процесі становлення особистості. Ефективна саморегуляція можлива лише на певному рівні розвитку самосвідомості й пов’язана зі сформованим самопізнанням та розвинутою здатністю планувати свою поведінку і діяльність [7, с.314].

Як робоче й одне з найбільш оптимальних визначень саморегуляції ми приймаємо те, яке належить О.О.Конопкіну, – “усвідомлена саморегуляція являє собою системно організований процес внутрішньої психічної активності людини щодо ініціації, побудови, підтримки та управління різними видами і формами довільної активності, які безпосередньо реалізують досягнення прийнятих людиною цілей” [3, с.7].

Саморегуляція – це складне інтегральне утворення. Існують різні підходи до визначення основних елементів її структури. У нашому дослідженні ми керувалися запропонованою В.І.Моросановою моделлю функціональних компонентів саморегуляції [5]. Перевага цієї моделі – експериментальне підтвердження її ефективності в поясненні досліджуваного феномену. Отож, основними компонентами (ланками) саморегуляції є:

- ✓ Визначення цілей діяльності.
- ✓ Побудова моделі значущих умов для здійснення цієї діяльності.
- ✓ Побудова програми конкретних дій для виконання діяльності й досягнення поставлених цілей.
- ✓ Визначення критеріїв успішності та оцінювання результатів поведінки і діяльності.
- ✓ Корекція програми дій відповідно до результатів оцінки ситуації.

У цьому контексті В.І.Моросановою був сконструйований опитувальник “Стиль саморегуляції поведінки” (ССП), призначений для діагностики стильових особливостей саморегуляції. Методика включає сім шкал, виокремлених відповідно до основних регуляторних процесів (планування, моделювання, програмування, оцінка результатів) та регуляційно-особистісних властивостей (гнучкість і самостійність), а також вона працює як єдина шкала “Загальний рівень саморегуляції” (ЗР), яка характеризує загальний рівень сформованості індивідуальної системи саморегуляції активності людини [5].

Такий опитувальник використовувався нами як один з основних, включених у батарею психодіагностичних методик для вивчення особливостей саморегуляції сучасної студентської молоді. Експериментальна вибірка нараховувала 304 особи віком від 18 до 22 років (розподіл досліджуваних за віком наведений у табл. 1). З них 87 осіб навчалися у вузах Івано-Франківської області, 120 осіб – Хмельницької області і 97 – у вузах Чернівецької області на спеціальностях “Психологія”, “Дошкільне виховання” та “Іноземна філологія” (англійська мова), курс навчання – з друго-

го до п’ятого. Оскільки метою нашого дослідження було вивчення загальних особливостей саморегуляції як чинника розв’язування міжособистісних конфліктів, то диференціації за гендерними ознаками, регіональними показниками, залежно від спеціальності досліджуваних чи іншими параметрами, ми не проводили.

Таблиця 1

Розподіл досліджуваних за віком

Досліджувані	К-ть (чол.)	Вік (років)	Мінімум (min)	Максимум (max)	Мода (Mo)	Медіана (Md)	Середнє арифметичне (x̄ (Mx))	Стандартне відхилення (σ)
Загальна кількість	304	18–22	18	22	19	19	19,43	1,298

Отож, спробуємо розгорнуто висвітлити відповідь на поставлене в меті цієї публікації питання, якими об’єктивно є особливості саморегуляції в юнацькому віці.

Як показали результати нашого експериментального дослідження, високим рівнем саморегуляції володіють лише 13,8% досліджуваних, середнім рівнем – 34,1% і низький рівень саморегуляції характеризує 52,1% досліджуваних експериментальної вибірки – більше половини студентів (рис.1).

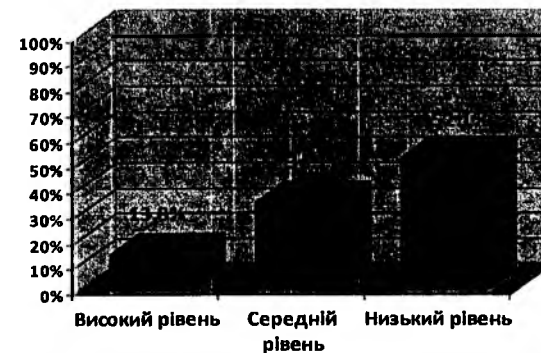

Рис. 1. Загальний рівень саморегуляції студентської молоді (результати психодіагностики з допомогою методики “Стиль саморегуляції поведінки”

Нагадаємо, що люди, які володіють високим рівнем саморегуляції, самостійно, гнучко й адекватно реагують на зміни умов середовища, легко оволодівають новими видами активності, почувають себе впевнено в незнайомих ситуаціях, у них визначення й досягнення мети переважно відбувається усвідомлено. При високому рівні мотивації досягнення успіху вони здатні формувати такий стиль саморегуляції, який дозволяє компенсувати власні особистісні характеристики, які заважають досягненню цілей. І навпаки, в людей із низькими показниками спостерігається залежність від ситуації та думки оточуючих, зниження можливості компенсації небажаних рис особистості задля досягнення цілей.

За іншими шкалами методики, такими як “Планування”, “Моделювання”, “Програмування”, “Самостійність” у вибірці так само переважають низькі (в першу чергу) та середні показники: низькі показники отримали в середньому від 31,2% (кожен третій) до 55,3% (більше, ніж ½ вибірки) досліджуваних. А от за шкалами “Оцінка результатів” і “Гнучкість” методики “Стиль саморегуляції поведінки”, очевидно, домінують показники середнього рівня (рис. 2.). Так, за шкалою “Оцінка результатів” у загальній сумі високі та середні показники отримали 68,8% досліджуваних, а за шкалою “Гнучкість” – 70,6%.

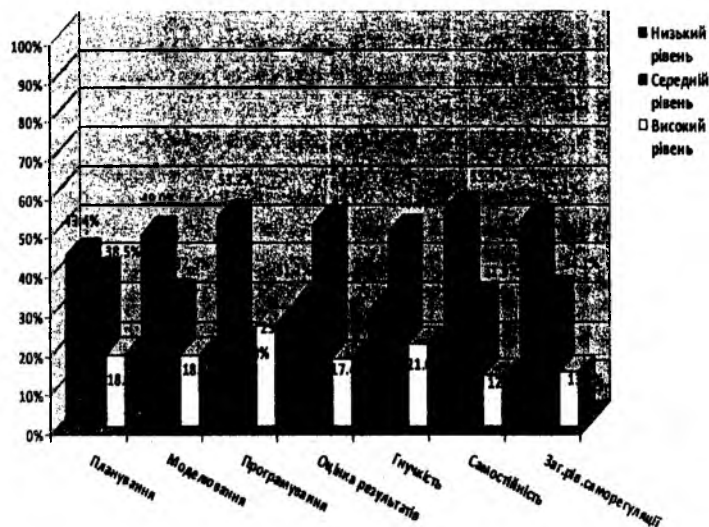

Рис. 2. Гістограма розподілу показників за шкалами методики “Стиль саморегуляції поведінки” (В.І.Моросанова, Є.М.Коноз)

Отримані результати вказують на характерні особливості становлення особистості в юнацькому віці – особистісна саморегуляція, планування, моделювання, програмування й особливо самостійність діяльності та поведінки ще недостатньо розвинені. Натомість гнучкість, як здатність перебудовувати систему саморегуляції у зв’язку зі зміною зовнішніх та внутрішніх умов, розвинена набагато краще. Справді, в сучасних умовах розвитку інформаційного суспільства гнучкість, динамічність мислення, діяльності, поведінки особливо добре розвинена в молодих людей.

Водночас досить високі показники отримані за шкалою “Оцінка результатів”, яка визначає індивідуальний рівень розвитку й адекватності оцінки особистістю себе та результатів власної діяльності і поведінки. Тобто сучасній студентській молоді притаманні сформованість і стійкість суб’єктивних критеріїв оцінки успішності – власної та інших людей.

Також варто звернути увагу й на першу шкалу методики діагностики стилю саморегуляції – “Планування”. Указана шкала спрямована на діагностику індивідуальних особливостей покладання та утримання цілей, рівня сформованості в людини усвідомленого планування діяльності (поведінки), внаслідок цього вона виконує фундаментальну функцію в побудові цілісного процесу саморегуляції. Високі показники за цією шкалою характеризують сформованість в особистості потреби в плануванні діяльності. Плани в цьому випадку реалістичні, деталізовані, ієрархічні, дієві та стійкі, цілі діяльності формулюються самостійно. Низькі показники свідчать про слабо розвинену потребу в плануванні, часту зміну планів, їхню малу реалістичність, недієздатність. Люди з такими показниками переважно не думають про своє майбутнє, цілі висувають ситуативно й несамостійно.

За шкалою “Планування”, поряд зі значною кількістю (43,4%) тих, хто отримав низькі показники, 38,5% досліджуваних показали середній рівень і 18,1% високий рівень розвитку цієї якості. Можна припустити, що у зв’язку з навчанням, опануванням конкретної професії, оцінкою себе як майбутнього професіонала формується потреба в плануванні подальшої діяльності й відповідно розвивається вміння реалістично, ієрархічно й деталізовано планувати свою діяльність.

Серед усіх шкал методики діагностики стилю саморегуляції поведінки найнижчі показники були отримані за параметром “Самостійність” – 55,3% досліджуваних, середні показники – 31,9% і лише 12,8% – високі. Ця шкала характеризує розвиток регуляторної автономності індивіда. Наявність високого рівня вказує на автономність в організації активності людини, її здатність самостійно планувати поведінку та діяльність, організовувати роботу щодо досягнення визначеної мети, контролювати хід її виконання, аналізувати та оцінювати як проміжні, так і кінцеві результати

діяльності. Люди з низьким рівнем самостійності залежать від думки й оцінки оточуючих. Вони розробляють плани і програми несамотійно, обов'язково потребують зовнішньої допомоги.

Таким чином, беручи до уваги переважаючий низький рівень загальної саморегуляції та більшості її складових, очевидно, необхідно працювати над розробкою системи психологічних засобів підвищення рівня саморегуляції в юнацькому віці.

У цьому контексті цікаво те, що самі молоді люди оцінюють свій рівень особистісної саморегуляції як середній. Так, відповідаючи на запитання розробленої нами анкети “Як Ви гадаєте, який Ваш рівень особистісної саморегуляції?”, 84,44% відповіли, що їх рівень середній, 12,25% – високий, 1,65% – достатній і 1,66% – низький. Водночас, відповідаючи на запитання анкети “Чи вважаєте Ви за потрібне підвищувати власний рівень особистісної саморегуляції?”, 84,5% дали ствердну відповідь, 6,6% не змогли визначитися (обрали варіант відповіді “важко відповісти”) і лише 8,9% дали заперечну відповідь. Причому саморегуляція в молодих людей асоціюється в першу чергу з емоційним самоконтролем, самовладанням. Так, відповідаючи на питання анкети “Що таке саморегуляція, на Вашу думку?”, 58% досліджуваних відповіли, обравши варіант “саморегуляція – це вміння контролювати власні емоції”, 37% – “це цілеспрямоване планування власних дій та вчинків” і 5% – “це побудова стратегії життєдіяльності” (рис. 3). Тобто більша половина досліджуваних пов'язує саморегуляцію власне з контролем емоційного стану особистості.

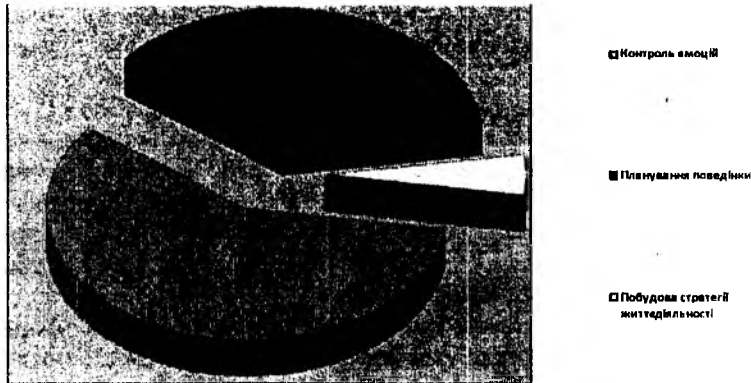

Рис. 3. Розподіл відповідей досліджуваних на питання “Що таке саморегуляція?”

Натомість варіант відповіді “саморегуляція – це побудова стратегії життєдіяльності” отримав невинувато малу кількість виборів (5%), що

вказує на недостатнє розуміння студентською молоддю сутності і функцій саморегуляції в житті людини – з одного боку, хоча, з другого, можна припустити, що власне емоційна саморегуляція є найбільш актуальною для цього вікового періоду.

Цікаві відповіді були отримані нами на запитання №3 анкети – “Назвіть основні причини, які перешкоджають контролювати власну поведінку” (рис. 4).

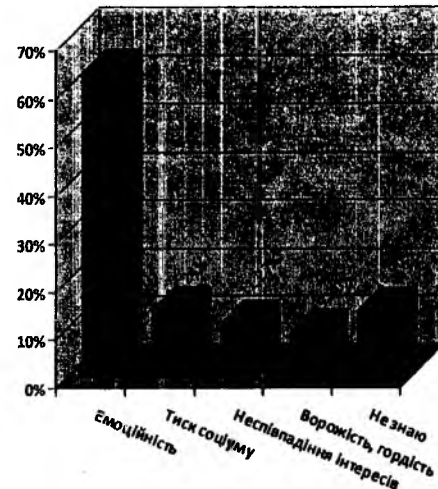

Рис. 4. Гістограма розподілу відповідей на запитання №3 анкети (загальна сума відсотків не дорівнює 100, оскільки більшість досліджуваних дала 2–3 варіанти відповідей)

вказує на недостатнє розуміння студентською молоддю сутності і функцій саморегуляції в житті людини – з одного боку, хоча, з другого, можна припустити, що власне емоційна саморегуляція є найбільш актуальною для цього вікового періоду. Цікаві відповіді були отримані нами на запитання №3 анкети – “Назвіть основні причини, які перешкоджають контролювати власну поведінку, е тиску соціуму (зокрема, мікрогруп загальної студентської групи), соціальні ролі й конкуренція під час навчального процесу, а також суперечки з приводу економічної та політичної ситуації в суспільстві. 11,27% указують на розбіжність інтересів, різні характери, акцентуації характеру, нерозуміння один одного або небажання розуміти й т. ін. 9,3% досліджуваних серед причин, які перешкоджають контролювати власну поведінку, називають ворожість, зухвалу поведінку, гордість, завищену самооцінку інших (співрозмовників). 13,9% не змогли визначитися з відповіддю.

Загалом тема саморегуляції особистості є життєво важливою для студентської молоді, адже 83% досліджуваних погоджуються з думкою, що вміння контролювати й регулювати свою поведінку є визначальними в міжособистісній взаємодії. Тільки 6% досліджуваних заперечили цю думку і 11% вказали, що їм важко відповісти на це питання.

Поруч з особливостями особистісної саморегуляції, нами вивчалися інші характеристики сучасної молоді, які тісно взаємопов'язані з вищевказаними питаннями. Зокрема досліджувалися показники інтернальності (рівня суб'єктивного контролю як дієвого відчуття самостійної спроможності керувати ходом подій власного життя). Для цього ми скористалися методикою діагностики рівня суб'єктивного контролю (С.Ф.Бажин, О.А.Голинкіна та ін.). Отримані результати, без перебільшення, можна назвати катастрофічними (рис. 5).

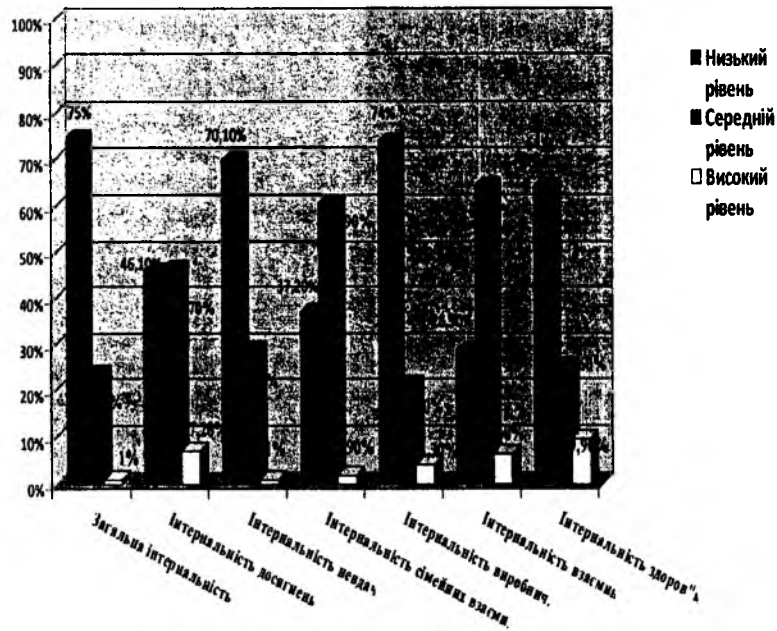

Рис. 5. Гістограма розподілу показників за шкалами методики діагностики рівня суб'єктивного контролю (С.Ф.Бажин, О.А.Голинкіна та ін.)

Так, практично за всіма шкалами (крім шкал “Інтернальність у сфері сімейних взаємин” та “Інтернальність у сфері міжособистісних взаємин”, “Інтернальність досягнень”) ми отримали достовірне переважання низьких показників за досліджуваними ознаками в експериментальній вибірці. Як бачимо, молоді люди в переважній більшості життєвих сфер (здоров'я, виробничі взаємини, досягнення й невдачі) не мають віри у власні сили, не впевнені, що можуть контролювати розвиток подій у власному житті. І тільки у сферах міжособистісних взаємин та сімейних стосунків досто-

вірно переважають середні показники інтернальності. Такі результати можна пояснити впливом принаймні трьох визначальних факторів. По-перше, кризова соціально-політична, економічна ситуація нестабільності в Україні суттєвим чином позначається на зростанні депресивних настроїв, апатії серед населення. Поширюється загальна тенденція переважання установок на громадянську бездіяльність – більшість людей переконані у відсутності можливостей власного впливу на хід подій у державі. Так само вкрай рідко зустрічаються прояви обстоювання громадянами власних прав і свобод, особливо у сферах виробничих взаємин, побутового та медичного обслуговування тощо. Відтак і молоде покоління не є винятком у даній ситуації.

По-друге, сучасне молоде покоління виховувалось у сім'ях, де ще не сформувалася “психологія демократичної, свobodно мислячої людини” – батьки теперішньої молоді, як правило, виховувались ще в часи СРСР або в період розпаду, відтак моделі батьківського виховання або не були трансформовані відповідно до нової соціальної ситуації, або ж узагалі є крайньо нестійкими, амбівалентними. Інакше кажучи, виховання в сім'ї, яке є базовою основою для становлення особистості, не заклало основ інтернальності – відчуття самокерування, контролю над власним життям. Ці два фактори суттєво впливають на зростання частки т. зв. інфантильної молоді [8, с.23–28, 34–36].

І, по-третє, юнацький вік є тим періодом, коли молода людина, здебільшого, ще не задіяна у виробничій діяльності (вона ще не працює), але вже зростає її потенціал як особистості, в майбутньому – самоактуалізованої особистості. Тому ми й отримали таку картину, коли інтернальність є трохи вищою у сферах взаємин з іншими людьми, але вона вкрай низька в інших сферах.

Поряд із цим молоде покоління, через свої особливості – розширення когнітивного досвіду завдяки впливові сфери інформаційних технологій, складного симбіозу конформізму та нонконформізму тощо, стоїть на шляху до формування інтернальності. І першими ознаками такої тенденції є позитивна динаміка зростання показників інтернальності у сфері міжособистісних стосунків та сімейних взаємин.

Підсумовуючи вищесказане, можна дійти таких **висновків**: загалом сучасна студентська молодь характеризується низьким рівнем саморегуляції – 52,1% досліджуваних отримали вкрай низькі показники за даним параметром. Так само на низькому рівні розвитку знаходяться й основні складові особистісної саморегуляції – планування, моделювання та ін. Проте трохи кращі показники (середній рівень розвитку) виявлені за такими якостями (ланками процесу саморегулювання), як оцінка результатів

поведінки й діяльності та гнучкість (як здатність перебудувати систему саморегуляції у зв'язку зі зміною зовнішніх та внутрішніх умов).

Тривожним показником є також те, що переважна більшість досліджуваних осіб юнацького віку (75%) володіють у край низьким рівнем інтернальності – суб'єктивного контролю, тобто відчуття своєї спроможності впливати на хід подій власного життя. Особливо вираженим цей показник є у сфері виробничих взаємин (74%). Усе це вказує на необхідність підвищення рівня саморегуляції студентської молоді як передумови зростання ефективності підготовки майбутніх професіоналів (у будь-якій галузі діяльності), здатних займати активну позицію у влаштуванні власного життя та суспільства загалом.

1. Большой психологический словарь / [сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко]. – С. Пб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2005. – 672 с.
2. Боришевский М. И. Развитие саморегуляции поведения школьников : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра психол. наук : спец 19.00.07 “Возрастная и педагогическая психология” / М. И. Боришевский – К., 1992. – 77 с.
3. Конопкин О. А. Психическая саморегуляция произвольной активности человека / О. А. Конопкин // Психологический журнал. – 1998. – № 4. – С. 6–14.
4. Миславский Ю. А. Саморегуляция и активность личности в юношеском возрасте / Ю. А. Миславский. – М. : Педагогика, 1991. – 152 с.
5. Моросанова В. И. Опросник “Стиль саморегуляции поведения” / В. И. Моросанова // Журнал практической психологии и психоанализа. – 2004. – № 2. – С. 34–49.
6. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : [посібник] / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 448 с.
7. Психологічна енциклопедія / авт.-упоряд. О. М. Степанов. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с. – (Енциклопедія ерудита).
8. Формування сексуальної культури молоді / авт.-упоряд. О. М. Балакірева [та ін.]. – К. : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, Укр. ін-т соціальних досліджень, 2004. – Кн. 9. – 132 с.

Відомості про автора:

Лисенко-Гелемб'юк Катерина Миколаївна,
аспірант кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57, каб. 505
тел.: (0342) 59 60 15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Абдюкова Н. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Гасюк М. Б. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

РОЛЬОВІ ОЧІКУВАННЯ ЯК ОСНОВА ДОВІРИ В СОЦІУМІ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс.: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Стаття присвячена актуальній проблемі довіри в сучасному суспільстві. У ній розкривається сутність довіри в соціумі та визначається роль і місце рольових очікувань у контексті суспільних відносин. Автор подає результати емпіричного дослідження, в якому з'ясовує відмінності в очікуванні довіри від іншого й довіри іншому.

Ключові слова: довіра, соціальна роль, рольові очікування, рольова взаємодія.

The article presents topical interest of the trust in the modern society. Problem of the trust and role waiting in the context social relations are described. Author gives results of experimental of research devoted to the problem of trust and waiting trust from other.

Key words: trust, social role, role waiting, role communication.

Постановка проблеми. Довіра існує у всіх сферах життєдіяльності людини, які визначають її сутність крізь призму своєї специфіки. Зокрема, соціально-психологічний підхід розглядає проблему довіри в контексті відносин людини з конкретним суспільством, з його інституціями та соціальними ролями, які виконують люди, взаємодіючи між собою. Проблема довіри виникає у сфері соціальних відносин, що потребує постійного вивчення її особливостей у конкретних соціальних умовах. Актуальність дослідження полягає в тому, що довіра виступає одночасно дефіцитом і необхідністю в сучасних умовах розвитку суспільства, що викликає підвищений інтерес до вивчення окресленої проблематики як основної складової адаптації людини до нового соціального середовища, соціальних установ та суспільства в цілому.

Мета повідомлення: визначити місце рольових очікувань і довіри в контексті соціальних відносин.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У соціальній психології проблема довіри знайшла відображення в працях таких вчених, як: Н.Єрмакова, Л.Міщиха, Т.Скрипкіна, П.Шихірев, а проблема рольових очікувань – у працях таких вчених, як: П.Горностай, Н.Корабльова, І.Мартинюк, В.Москаленко, Л.Орбан-Лембрик, Н.Соболева та ін.

Довіра, без сумніву, присутня у всіх соціальних процесах (політичних, економічних, правових тощо). Так, наприклад, легітимізація влади у державі – це шлях становлення довіри до окремого феномену суспільного життя – влади, уряду. Суть довіри пояснюється з точки зору структури конкретного суспільства в певний історичний період, розподілу соціальних ролей та соціального розшарування в ньому.

Соціальна психологія торкається питання соціалізації, ключовим моментом якої є орієнтація на цінності, що, по суті, є “ідеологією” довіри для суспільства в цілому й до змін, що в ньому відбуваються.

На рівні більш широких соціальних структур виділяють такі основні джерела чи фактори, що зумовлюють формування довіри:

1. Процес взаємодії. До його початку з'ясовується минулий досвід і репутація людини у взаємодії з іншими людьми.
2. Психологічна, особистісна схожість, спільність соціокультурних норм і очікувань.
3. Соціальні інститути. Наявність формальної системи, третьої сторони, що гарантує ступінь професіоналізму.
4. Загальний рівень довіри між людьми, досягнутий у даній соціальній системі, чи загальний обсяг довіри як “соціального капіталу” [9, с.377].

Соціальний капітал – це потенціал взаємної довіри та взаємоповаги, що формується в міжособистісному просторі. Обсяг соціального капіталу вимірюється зазвичай за двома показниками: індексу довіри й членства в суспільних об'єднаннях [7, с.120].

У контексті соціологічних та соціально-психологічних досліджень Е.Гіденс розрізняє довіру до людей, довіру до інституалізованих особистісних зв'язків і довіру до абстрактних систем. Довіра між людьми будується на взаємній відповідальності, чесності, взаємозалежності, впевненості в іншому, що є основою почуття автентичності самого себе. Автор не дає аналітичного визначення відмінностей між інституалізованими особистісними зв'язками й абстрактними системами, хоча перші за своєю суттю – також абстрактні. Людина існує у світі, де дружні стосунки прив'язують її до особливих місць і людей, що й називаються інституалізованими особистісними зв'язками. Абстрактні системи (наприклад, гроші, експерт-

ні знання) є всезагальними способами обміну, довіра до яких забезпечує надійність повсякденного життя в суспільстві [12, с.119].

Довіра зароджується на межі системи (суспільства), тобто у тій сфері соціальних відносин, де ролі піддаються розгляду та інтерпретації, тобто поза загальною схемою очікувань рольової поведінки. Оскільки межі існують у всіх системах, це означає, що всі системи мають потенціал для формування довіри в тій чи іншій формі. На думку К.Харта, довіра є рідкісним явищем, виникнення якого можна пояснити лише перехідним періодом у суспільстві, руйнацією системи й недієздатністю соціальних інститутів [4, с.25]. А.Селігмен заперечує цей погляд на суть довіри, стверджуючи, що довіра є істотною складовою повсякденного життя людини у сформованому суспільстві та її соціальних відносин. Для роз'яснення автор наводить ряд конкретизацій: 1) зв'язки між різними типами систем, що існують у межах єдиної території, й обмеження, що накладаються на кожну із систем; 2) природа системних обмежень, структурованих різними типами співіснуючих у будь-якій конкурентній системі ролей; 3) поява умов, які слугують межею для реалізації ролей і впевненості в них. Іншими словами, у багатьох соціальних формаціях закладений потенціал зародження довіри. У сучасних суспільствах довірі відводиться унікальна роль, яка полягає в приписуванні їй моральної цінності, що існує в багатьох інституалізованих сферах суспільства [4, с.32].

З позиції соціально-психологічного підходу, довіра трактується як впевненість у виконанні рольових очікувань, як вияв різних форм соціального контролю й санкціонуючих механізмів, що забезпечують їх виконання. Б.Барбер указує на зв'язок довіри з тим, що називають виконанням ролі, й одночасно допускає можливість виникнення конфлікту у випадку, якщо різні ролі реалізуються в рамках єдиного статусу особистості [13, с.16]. У цілому, сучасні соціальні відносини характеризуються:

- 1) зменшення статусних позицій, що охоплюються однією роллю;
- 2) збільшення ролей;
- 3) ускладненням і диференціацією рольових систем усередині окремого статусу;
- 4) збільшенням референтних груп.

Виконання традиційних ролей відбувалося за допомогою формалізованих обмежених поведінкових кодів. Саме так система переплетених ролей відкидала будь-яке взаємоприсотування. У сучасних соціальних формаціях збільшення відмінностей між статусом і ролями створює можливість такого взаємоприсотування й одночасно породжує потребу в ньому: по-перше, створення можливості здійснювалося завдяки розмежуванню ролей і статусів і визначенню ролей у термінах одного дискретного статусу;

по-друге, потреба зумовлювалась проявом конфлікту як усередині ролі, так і між ролями.

Довіра має такі складові: 1) емоційна цінність для індивідів; 2) існування довіри поза сферою обміну та інструментального розрахунку; 3) спрямованість на індивіда, а не на суспільство; 4) моральна оцінка довіри як вершини людської доброти; 5) роль довіри як нової форми соціальної солідарності [4, с.43].

Об'єктом довіри є деякий незмінний, неверифікований пласт у поведінці іншого, який не потребує, щоб взаємодіючі суб'єкти були тожні один одному в певних аспектах. Саме несхожість один на одного і є об'єктом довіри. Довіра має такі взаємопов'язані між собою елементи: можливість урегулювання рольових очікувань (що також є частиною людської діяльності) і наявність індивідів як суб'єктів такого врегулювання. Припинення довіри до людини відбувається тому, що вона починає ототожнювати її з якоюсь однією роллю. П.Бергер писав про сучасну рольову поведінку й зв'язок її з ідентичністю особистості: "Взаємність між індивідом та суспільством, між суб'єктивною та об'єктивною ідентифікацією через посередництво ролей у наш час набуває характеру протидіючого. Соціальні інститути перетворюються в елементи пригноблюючої реальності, що порушує цілісність особистості, відчужує її. Тільки в проміжних сферах, практично вільних від інститутів (приватна сфера соціального життя), індивід може надіятись знайти себе, самовизначитись" [14, с.113]. Розуміння діяльності як джерела самовизначення особистості в сучасному цивілізованому світі зводиться до того, що самосвідомість індивідів починає визначатись не стільки виконанням соціальних ролей, скільки простою здатністю переходити від однієї ролі до іншої й займатися врегулюванням меж між ними. Становлення особистості ґрунтується на появі здатності в неї переходити від однієї ролі до іншої, від одного рольового очікування до іншого. Саме із цих переходів і з таких потенційних можливостей і народжується довіра. У цьому, власне, людині допомагає самостійність, рефлексивність тощо.

Роль – це засіб функціональної включеності індивіда в групу [3, с.73]. Рольова взаємодія характеризується багатьма закономірностями, одну з яких можна назвати "законом рольової компліментарності": люди мають тенденцію до зближення, якщо їх ролі є компліментарними (конґруентними), тобто є збіг у рольових очікуваннях одного з партнерів і рольових домаганнях до власної рольової поведінки в іншого партнера по спілкуванню [1, с.64]. Коли людина починає грати роль у новому соціальному середовищі, то вона тим самим створює в оточуючому мікросоціумі компліментарні рольові позиції (вибудовується рольова структура цього нового мікросоціуму). Потенційні партнери рольової взаємодії мають

тенденцію попадати в ці позиції, з чого починається рольова взаємодія й адаптація до нового середовища. Процес рольової взаємодії ще називають рольовою матрицею, що включає рольові очікування, рольову поведінку, рольові домагання [1, с.66]. На нашу думку, нове соціальне середовище буде більш стійким, згуртованим для індивіда, коли його рольові матриці будуть більш компліментарними.

При переході до нового соціального середовища важливу роль відіграє рольова перцепція, в якій виокремлюють три сфери: сприйняття рольових очікувань, сприйняття самої ролі як такої й сприйняття реакції інших на власні рольові дії. У рольовій взаємодії має місце вплив рольових очікувань, що є причиною інерції ролі (інерції рольової поведінки), що часто заважає індивіду реалізувати свою рольову Я-концепцію при старих рольових очікуваннях і новому рівні рольових домагань у знайомому середовищі. Однак у новому мікросоціумі інерція старої ролі не діє, що є позитивним і стимулюючим чинником до розвитку внутрішньогрупових відносин [1, с.66].

Однак часто індивід не може протистояти не тільки рольовим очікуванням із соціуму, але й самому собі. Тому що він постійно виношує в собі старі рольові очікування, установки, стереотипи, накази й заборони, що стали основою його життєвого сценарію. В основі цього лежить баланс довіри до себе й до інших, динаміка якого й розв'язує проблему рольових очікувань як основи довіри до соціуму.

Безперечно, довіра пов'язана зі свободою як онтологічною умовою існування людини. Однак у соціальному плані людина повинна довіряти діяльності іншого до тих пір, поки ця діяльність не стає реальною можливістю. Якщо поведінку індивіда можна пояснити з точки зору рольової приналежності, то, очевидно, тут довіри не потрібно, вистачає і впевненості в системно визначених рольових шаблонах. Як писав П.Джонсон: "У цьому випадку говорити про походження довіри означає описати всі шляхи, якими суб'єкти діяльності приходять до усвідомлення свободи інших" [15, с.79]. Довіра також пов'язана з ризиком. Відступити від ролі означає ризикувати, а відповіддю на таку поведінку буде реакція довіри чи недовіри. Визнаючи право іншого відмовити людині в чомусь, маємо на увазі, що він може погоджуватись або ні щось виконувати, винятково виходячи з його "доброї волі". Таким чином, визнається свобода вибору, тим самим і діяльність, а відповідно, й особистісна незалежність співбесідника. Чим менше між індивідами довіри, тим більше вони намагаються дотримуватись правил вихованості, і, навпаки, чим більше між ними довіри, тим менше уваги вони приділяють поведінковим ритуалам.

Саме довіра перетворює об'єднання "соціальних акторів" (Ф.Фукуяма) у моральне суспільство, оскільки є таким різновидом соціального

капіталу, який має й використовує можливість існування в середовищі її членів генералізованої довіри (на відміну від індивідуального капіталу, який набувається індивідами й використовується ними для досягнення мети). Власне генералізований обмін є тим символічним засобом існування обміну, реальна цінність якого полягає в забезпеченні ефективного функціонування політичної, економічної та інших систем. Ф.Фукуяма визначає довіру як "очікування, що виникає у рамках спільності й полягає в тому, що інші члени цієї спільності будуть правильно, справедливо поводитись, співпрацювати в межах, установлених цим суспільством" [8, с.110]. Таким чином, довіру ототожнюють із соціальною солідарністю і з чимось таким, що сприяє очікуванню правильної поведінки. На думку Ф.Фукуями, довіра виступає формою соціальної солідарності.

Довіра пов'язана також з культурою, яка являє собою інструментарій, відповідне матеріальне оснащення й духовне озброєння для людської поведінки. Опановуючи культуру, людина одночасно оволодіває собою та своєю поведінкою, стає людиною. Довіра полегшує їй цей шлях, тому що багато часу йде на подолання перешкод, що виникають через недовіру до системи культурних цінностей тощо [2, с.89]. "Сьогодні проблема довіри – це проблема уряду та його інститутів, а не народу, оскільки народ усе ще відкритий до довіри" [2, с.92].

Довіра має пряме відношення до системи управління на всіх його рівнях, що сприяє зниженню ризику й підвищенню ефективної діяльності в конкретних умовах. Залежно від ступеня ірраціональності, довіру розрізняють: позитивну, засновану на впевненості в собі та інших, і негативну, яка може бути результатом конформізму, імпульсивності, відчаю [16, с.25].

Довіра й недовіра є результатами впливу зовнішніх і внутрішніх факторів. До зовнішніх факторів належать: 1) особливості системи управління; 2) особливості виконуваних завдань, розподілу праці й визначення повноважень; 3) особливості людських ресурсів (професіоналізм, мотивація і т. д.). Внутрішні фактори детермінують психологічну готовність, уміння довіряти людям. Індивідуальна готовність довіряти іншим включає емоційний і раціональний компоненти. Емоційна готовність до довіри є наслідком симпатії, дружби, афіліації. Негативні емоційні переживання (антипатія, гнів, розчарування, ворожість) призводять до недовіри. Раціональний компонент пов'язаний з можливістю контролювати ситуацію й особливості мотивації інших людей – готовність довіряти прямо пропорційна можливості такого контролю й впевненості в тому, що іншим людям не вигідно поводити себе всупереч очікуванням [11, с.118].

З метою підтвердження поданих вище теоретичних положень ми провели емпіричне дослідження, яке, власне, і з'ясовує, чи існують відмін-

ності в очікуванні довіри від іншого й довіри іншому “своїй” групи та “чужої” групи. Іншими словами, чи є конгруентними позиції щодо довіри (“Я-довіра”) та очікування довіри (“Мені-довіра”) у “своїй” і “чужій” групах.

Для підтвердження цього припущення ми застосували методику “Драбина” В.Г.Шур, модифікований варіант Т.П.Скрипкіної, при вибірці 212 осіб (N=212) віком 18–25 р. [6, с.220].

Для обробки даних методики “Драбина” ми використали Т-критерій Вілкоксона [5, с.87]. Для зручності обрахунків усю вибірку респондентів (N=212) ми поділили на умовні групи: 1 група – 50 осіб, 2 група – 50 осіб, 3 група – 50 осіб, 4 група – 62 особи. Ми виокремили такі психологічні позиції в міжособистісних стосунках: “я-довіра” – це міра довіри, яку проявляє суб’єкт до іншого; “мені-довіра” – міра очікування довіри від іншого, що в математичному форматі визначається різницею показників “я довіряю” і “мені довіряють”. На перший погляд, виходячи з основної ознаки довірчих відносин – взаємності, психологічні позиції щодо очікування однакової міри довіри один від одного повинні збігатись. Однак на практиці це не завжди так.

З табл. 1. видно, що в стосунках з мамою 62% респондентів мають однакові психологічні позиції щодо очікування довіри один від одного. При цьому в 38% респондентів ці позиції розходяться: з них 49% більше довіряють, ніж очікують довіри, а 51% більше очікує довіри, ніж довіряє. Цю думку підтверджує Т-критерій Вілкоксона, де для 2 групи $T_{\text{емпір}}=57$ ($T_{\text{табл}}=43$ при $p \leq 0,01$ або $T_{\text{табл}}=60$ при $p \leq 0,05$) і для 3 групи $T_{\text{емпір}}=42$ ($T_{\text{табл}}=37$ при $p \leq 0,01$ або $T_{\text{табл}}=53$ при $p \leq 0,05$), а отже, респонденти цих груп більше довіряють мамі, ніж очікують від неї довіри. Для 1 і 4 групи респондентів очікування довіри від мами є більшим, ніж довіра до неї, про що свідчать дані Т-критерію Вілкоксона: для 1 групи $T_{\text{емпір}}=66,5$ ($T_{\text{табл}}=27$ при $p \leq 0,01$ або $T_{\text{табл}}=41$ при $p \leq 0,05$), для 4 групи $T_{\text{емпір}}=127$ ($T_{\text{табл}}=69$ при $p \leq 0,01$ або $T_{\text{табл}}=91$ при $p \leq 0,05$).

У стосунках із татом 55% респондентів мають однакові позиції щодо очікування довіри один від одного, а 45% – різні, при чому всі вони очікують більше довіри, ніж самі довіряють. Так, у всіх чотирьох групах $T_{\text{емпір}} > T_{\text{табл}}$, що підтверджує дане припущення. Для 1 групи – $T_{\text{емпір}}=123,2$ ($T_{\text{табл}}=55$ при $p \leq 0,01$ або $T_{\text{табл}}=75$ при $p \leq 0,05$), для 2 групи – $T_{\text{емпір}}=130,5$ ($T_{\text{табл}}=62$ при $p \leq 0,01$ або $T_{\text{табл}}=83$ при $p \leq 0,05$), для 3 групи – $T_{\text{емпір}}=152$ ($T_{\text{табл}}=76$ при $p \leq 0,01$ або $T_{\text{табл}}=100$ при $p \leq 0,05$), для 4 групи – $T_{\text{емпір}}=148$ ($T_{\text{табл}}=76$ при $p \leq 0,01$ або $T_{\text{табл}}=100$ при $p \leq 0,05$).

У стосунках із братом (сестрою) 49% мають однакові психологічні позиції щодо очікування довіри один від одного. 51% респондентів у своїх психологічних позиціях розходиться. Так, зокрема, 27% більше довіряють

братові (сестрі), це підтверджує показник Т-критерію Вілкоксона для 3 групи – $T_{\text{емпір}}=106$ ($T_{\text{табл}}=110$ при $p \leq 0,01$ або $T_{\text{табл}}=140$ при $p \leq 0,05$). 73% досліджуваних більше очікують довіри, ніж самі довіряють братові (сестрі), оскільки в 1 групі – $T_{\text{емпір}}=76,5$ ($T_{\text{табл}}=37$ при $p \leq 0,01$ або $T_{\text{табл}}=53$ при $p \leq 0,05$), для 2 групи – $T_{\text{емпір}}=274,5$ ($T_{\text{табл}}=130$ при $p \leq 0,01$ або $T_{\text{табл}}=163$ при $p \leq 0,05$), для 4 групи – $T_{\text{емпір}}=193$ ($T_{\text{табл}}=110$ при $p \leq 0,01$ або $T_{\text{табл}}=140$ при $p \leq 0,05$).

У стосунках із родичами 37% досліджуваних мають однакові психологічні позиції щодо очікування довіри один від одного, 63% – різні. Так, у 1 групі – $T_{\text{емпір}}=36$ ($T_{\text{табл}}=76$ при $p \leq 0,01$ або $T_{\text{табл}}=100$ при $p \leq 0,05$), що свідчить про те, що 19% досліджуваних більше проявляють довіри до родичів, ніж очікують від них довіри. 81% респондентів, навпаки, більше очікують довіри від родичів, ніж довіряють їм самі, тому що у 2, 3, 4 групах $T_{\text{емпір}} > T_{\text{табл}}$. Для 2 групи – $T_{\text{емпір}}=432,5$ ($T_{\text{табл}}=328$ при $p \leq 0,01$ або $T_{\text{табл}}=389$ при $p \leq 0,05$), для 3 групи – $T_{\text{емпір}}=188,5$ ($T_{\text{табл}}=120$ при $p \leq 0,01$ або $T_{\text{табл}}=151$ при $p \leq 0,05$), для 4 групи – $T_{\text{емпір}}=258$ ($T_{\text{табл}}=140$ при $p \leq 0,01$ або $T_{\text{табл}}=175$ при $p \leq 0,05$).

У стосунках із друзями 50% досліджуваних мають однакові позиції щодо очікування довіри один від одного, а 50% – ні. З них 47% більше довіряють друзям, а 53% – більше очікують від них довіри. Ці дані підтверджує Т-Критерій Вілкоксона: в 1 групі – $T_{\text{емпір}}=63,5$ ($T_{\text{табл}}=62$ при $p \leq 0,01$ або $T_{\text{табл}}=83$ при $p \leq 0,05$) і в 4 групі – $T_{\text{емпір}}=73$ ($T_{\text{табл}}=84$ при $p \leq 0,01$ або $T_{\text{табл}}=110$ при $p \leq 0,05$), в 2 і 3 групах, відповідно $T_{\text{емпір}}=201$, $T_{\text{емпір}}=193$ ($T_{\text{табл}}=101$ при $p \leq 0,01$ або $T_{\text{табл}}=130$ при $p \leq 0,05$).

У стосунках із коханою (коханим) 56% досліджуваних переживають взаємодовіру однаковою мірою, а 44% – навпаки. З них усі вони більше довіряють, ніж очікують довіри від коханих. Так, у всіх групах $T_{\text{емпір}} < T_{\text{табл}}$. Аналогічна ситуація спостерігається в стосунках із сусідами, де 49% досліджуваних мають однакові позиції один щодо одного в довірі, а 51% – ні. З них усі 100% більше довіряють сусідам, ніж очікують від них довіри.

У відносинах із ровесниками (одногрупниками) 66% досліджуваних однаково довіряють один одному, 69% – ні. При чому довіряють ровесникам більше, ніж очікують від них довіри – 71%, а 29% – навпаки. Це помітно з обчислень Т-критерію Вілкоксона, де тільки в 4 групі $T_{\text{емпір}}=373$ ($T_{\text{табл}}=281$ при $p \leq 0,01$ або $T_{\text{табл}}=336$ при $p \leq 0,05$).

У відносинах з керівництвом 45% досліджуваних мають однакові очікування один одного щодо довіри і 55% – ні. З них 74% більше довіряють своїм керівникам, 26% – більше очікують довіри від них. Це помітно з обчислень Т-критерію Вілкоксона, де тільки в 4 групі $T_{\text{емпір}}=215$ ($T_{\text{табл}}=130$ при $p \leq 0,01$ або $T_{\text{табл}}=163$ при $p \leq 0,05$) [10, с.168].

Таблиця 1

Розподіл досліджуваних за критерієм Т-Вілкоксона
(на основі даних методики “Драбина”)

Суб'єкти	Нульві значення		Розраховані значення		Я-довіра		Мені-довіра	
	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%	к-сть	%
Мама	132	62	80	38	39	49	41	51
Тато	117	55	95	45	-	-	95	100
Брат (сестра)	104	49	108	51	29	27	79	73
Родичі	79	37	133	63	25	19	108	81
Найкращий друг (друзі)	107	50	105	50	49	47	56	53
Коханий (кохана)	118	56	94	44	94	100	-	-
Ровесники (одногрупники)	66	31	146	69	103	71	43	29
Керівництво	95	45	117	55	86	74	31	26
Сусіди	103	49	109	51	109	100	-	-

Отже, в основі довірчих відносин лежать уявлення про конгруентність (відповідність, симетричність) психологічних позицій партнерів один до одного. Психологічна позиція з орієнтацією на довіру є позитивним ставленням до конкретного іншого, яке характеризується, в першу чергу, взаємністю, а також здатністю до децентрації, позитивного прийняття, значущістю. Саме ця взаємність, або конгруентність, психологічних позицій є гарантією безпечності в довірчих відносинах.

Однак, як показало дослідження, на практиці існують відмінності в позиціях партнерів щодо однакової міри довіри в довірчих стосунках. Здебільшого неконгруентність не усвідомлюється партнерами, хоча може й усвідомлюватися. Часто надія на взаємність не завжди оправдовується.

Неконгруентність у психологічних позиціях у ставленні один до одного в довірчих відносинах приводить до виникнення різних феноменів міжособистісної взаємодії, фоною умовою існування яких є наявність чи відсутність довіри.

Висновки. За результатами дослідження можна стверджувати, що в стосунках з дуже близьким людьми (мама, тато, брат, сестра, родичі, найближчий друг (друзі)) психологічні позиції щодо довіри один до одного

часто збігаються. Якщо ж вони не збігаються, то від близьких людей очікування є більшим, ніж довіра до них. На нашу думку, за рахунок очікування довіри від інших актуалізується постійна потреба в афіліації. Звідси близькі стосунки завжди потребують довіри й позитивного ставлення. У стосунках із коханими, ровесниками, керівництвом, сусідами, що є звичним, досить близьким щоденним оточенням для людини, більше довіряють їм, ніж очікують від них довіри. На нашу думку, це пов'язано з тим, що вони є не настільки близькими людьми, як сім'я, а, значить, великого досвіду у складанні іспиту на надійність, значущість, безпечність немає. Однак формування довірчих стосунків – це процес динамічний, тому позиції можуть змінюватися, оскільки “чужий” може перейти в ранг “свій”.

Феномен довіри розглядається як такий, що виникає внаслідок певних змін у системі соціальних відносин, як специфічно сучасне явище, що з'являється через зміни в рольовій поведінці людини в соціумі. Соціальна психологія розглядає проблему довіри крізь призму відносин людини з конкретним суспільством, з його інститутами та очікуваннями від соціальних ролей. Перспектива подальших досліджень полягає у вивченні проблеми довіри в контексті міжособистісних стосунків.

1. Горностай П. П. Личность и роль: ролевой поход в социальной психологии личности / П. П. Горностай. – К. : Интерпресс ЛТД, 2007. – 312 с.
2. Зинченко В. П. Психология доверия / В. П. Зинченко // Вопросы философии. – 1998. – № 7. – С. 76–93.
3. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : [у 2 кн.] / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Либідь, 2004. – Кн. 2 : Соціальна психологія груп. Прикладна соціальна психологія. – К., 2004. – 556 с.
4. Селигмен А. Проблема доверия / Адам Селигмен. – М. : Идея-Пресс, 2002. – 256 с.
5. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии / Е. В. Сидоренко. – С. Пб. : Речь, 2004. – 350 с.
6. Скрипкина Т. П. Психология доверия : [учеб. пособие для высш. пед. учеб. заведений] / Т. П. Скрипкина. – М. : Академия, 2000. – 264 с.
7. Социальная психология : [учеб. пособ. для студ. высш. учеб. заведений] / ред. А. Н. Сухов, А. А. Деркач]. – М. : Академия, 2001. – 600 с.
8. Фукуяма Ф. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию / Фрэнсис Фукуяма. – М. : Ермак, 2004. – 730 с.
9. Шихирев П. Н. Современная социальная психология / П. Н. Шихирев. – М. : ИП РАН; КСП +, Академический проект, 1999. – 448 с.
10. Шеремета В. Ю. “Я-довіра” і “мені-довіра” – неконгруентність психологічних позицій у міжособистісних взаєминах / В. Ю. Шеремета // Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ :

Видавничо-дизайнерський відділ ЦІТ Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2008. – Вип. 13. – Ч. 2. – С. 166–174.

11. Яхонтова [Електронний ресурс]. Режим доступа : [http://www.ecsocman.edu.ru/db/seetxvss.nb.ru:\\$101](http://www.ecsocman.edu.ru/db/seetxvss.nb.ru:$101).
12. Giddens A. Consequences of Modernity / A. Giddens. – Stanford : Stanford University Press, 1990.
13. Barber B. Logic and Limits of Trust / Barber B. – New Brunswick : Rutgers University Press, 1988.
14. Berger P. Sacred Canopy / Berger P. – New York : Anchor Books, 1969.
15. Johnson P. Frames of Deceit: A study of the Loss and Recovery of Public and Private Trust / Johnson P. – Cambridge : Cambridge University Press, 1993.
16. Lundstedt S. Interpersonal Risk Theory / S. Lundstedt // Journal of Psychology. – 1966. – № 62. – P. 25–32.

Відомості про автора:

Кравченко Вікторія Юріївна,
аспірант кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс.: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Мищенко Л. П. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Коропецька Л. М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри вікової та педагогічної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Христина Торконяк

УДК 159.955.4:159.943

ББК 88.3

РЕФЛЕКСИВНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті висвітлено питання психологічної готовності студентської молоді до професійної діяльності. Аналізується зміст, що вкладається сучасними дослідниками в поняття “психологічна готовність”, наводяться структурні компоненти останньої. Під час розгляду питання формування психологічної готовності основна увага приділяється її рефлексивній детермінації.

Ключові слова: психологічна готовність, готовність до професійного саморозвитку, рефлексія.

The article is devoted to the problem of psychological readiness of the students for the professional work. This article deals with the analysis of the concerning the notion of “psychological readiness”. This article contains the structural components of the notion. While discussing the question of the creation of psychological readiness main attention is devoted to its reflexive determination.

Key words: psychological readiness, readiness fo the professional selfdevelopment, reflection.

Постановка проблеми. Здобутки й надбання сучасної цивілізації призвели до масштабних і невідворотних змін у всіх сферах соціальної реальності, що, у свою чергу, вимагає відповідних змін і від особистості, яка в ній самоздійснюється. Характеризуючи людину ХХІ ст., доречним, на наш погляд, буде пригадати слова відомого англійського письменника

Л. Керролла: “Для того щоб залишатись на місці, потрібно весь час бігти попереду”.

Щоб відповідати цій основній “вимозі”, сучасний випускник вузу має бути готовим активно включитися в перебіг суспільного життя, успішно “вливатися” в повітря для нього умови трудової діяльності, ефективно працювати всупереч мінливості зовнішніх обставин та різноманітних перешкод, що проявлятимуться на шляху до його успішної професійної самореалізації. У зв’язку із цим орієнтирами й показниками вищої освіти повинні стати не лише традиційні критерії рівня знань та працевлаштування, а й прояв суб’єктності, внутрішніх механізмів саморегуляції особистості, її здатності до соціальної професійної мобільності [1, с.13].

Пошук психологічних шляхів і засобів трудового навчання й виховання молоді, яка своїми якостями відповідала б вимогам, що висуває перед нею суспільство в цілому й професія зокрема, і є основним змістом досліджень із проблематики формування готовності до праці [2, с.35].

Аналіз наукової літератури засвідчив, що з-поміж різноманітності видів готовності до дії особливо важливого значення під час підготовки майбутніх спеціалістів набуває формування саме психологічної готовності, яка характеризується поєднанням професійно важливих якостей особистості та спрямованістю її на майбутню діяльність. Саме психологічна готовність до діяльності сприятиме успішній адаптації випускника до умов праці, а також стане важливим спонукальним фактором на шляху до його професійного самовдосконалення й зростання.

Звертаючись до аналізу феномену “психологічна готовність”, знаходимо неоднозначність у його розумінні різними вченими. Це зумовлено як специфікою структури діяльності, що вивчається в кожному випадку, так і розбіжностями теоретичних підходів дослідників. Одні автори розглядають психологічну готовність на особистісному рівні, інші – на фундаментальному, тобто враховують, передусім, стан психічних функцій [3, с.71].

У психологічній літературі значна увага приділяється вивченню конкретних форм готовності: установки (грузинська школа Д.Н.Узнадзе); професійної готовності (О.В.Бикова, Д.С.Мазоха), мотиваційної (С.Д.Томас); морально-психологічної (Л.В.Кондрашова, Г.Б.Штельмах); моральної (С.С.Шевчук) та ін. Значний внесок у розробку питання психологічної готовності до діяльності здійснили М.І.Дяченко, Л.А.Кандилович, В.А.Пономаренко, Л.Н.Кабардова та ін. [4, с.128]. Окремі питання психологічної готовності школярів до праці були досліджені в роботах Ф.І.Іващенко, Е.А.Климова, Т.В.Кудрявцева. Заслугою українських науковців є вивчення психологічної готовності до творчої праці (В.О.Моляко, О.В.Проскура). Зокрема, В.О.Моляко належить пріоритет конкретизації

змісту й обсягу досліджуваного поняття в предметі педагогічної психології, особливо в започаткованому ним напрямі – психології творчості [5, с.75]. Він розробив модель системи готовності до трудової діяльності, що включає такі блоки:

1. Біофізіологічні дані (зір, слух, фізична сила, витривалість та ін.).

2. Умови реалізації готовності: певні параметри, що характеризують місце і час (географічне місцезнаходження, приміщення, конкретне робоче місце, пора доби і року та ін.).

3. Психофізіологічні, психологічні та особистісні характеристики (знання, вміння, навички, моральні якості, нахили, здібності, естетичні смаки, ставлення до праці).

Незважаючи на схематичність і загальний характер, описана модель демонструє те, якими якостями повинен володіти конкретний суб’єкт діяльності [2, с.35].

Сьогодні дослідження цього напрямку знаходять широкий розвиток також у психології праці та інженерній психології.

Метою нашої статті є здійснення теоретичного аналізу феномену “психологічна готовність до діяльності”, де основний акцент зробиться на його рефлексивну детермінацію. Адже, якими б новітніми не були зовнішні формуючі впливи, їх результативність залежатиме, в першу чергу, від особистості, на яку вони спрямовані. Сучасному викладачеві недостатньо подати систему понять, потрібно, щоб вона була так привласнена й трансформована, що могла б стати реальним інструментом життя та саморозвитку студента [6, с.129].

Готовність до дії (англ. readiness to action) визначається як стан мобілізації всіх психофізіологічних систем людини, що забезпечують ефективне виконання певних дій. Конкретний стан готовності до дії визначається поєднанням чинників, що характеризують різні рівні, сторони готовності: фізичну підготовленість, необхідну нейродинамічну забезпеченість дії, психологічні умови готовності. Залежно від ситуації виконання дії, провідною може стати одна із цих сторін [7, с.102]. Тобто готовність до того чи іншого виду діяльності – це цілеспрямоване вираження особистості, що включає її фізичні та фізіологічні показники, переконання, ставлення, мотиви, почуття, вольові та інтелектуальні якості, знання, навички, вміння, установки та ін. Вона досягається під час моральної, психологічної, професійної та фізичної підготовки, є результатом усебічного особистісного розвитку студента з урахуванням вимог, зумовлених особливостями діяльності, професії [3, с.70].

Психологічна готовність функціонує як характеристика особистості та є сутнісною передумовою успішної діяльності. Це стійка система професійно важливих якостей особистості, її досвід, знання, навички, вміння,

що необхідні для успішної діяльності в багатьох ситуаціях. Вона включає такі структурні компоненти:

- позитивне ставлення до того чи іншого виду діяльності, адекватній їй риси характеру, темперамент, мотивація;
- необхідні знання, вміння та навички;
- стійкі, професійно важливі особливості сприймання: увага, мислення, емоційні та вольові процеси [3, с.72].

Особливий інтерес учених викликала проблема готовності до професійної діяльності випускників вищих навчальних закладів.

У психологічній науці немає спільної позиції щодо розуміння сутності поняття психологічної готовності студента до професійної діяльності. Найчастіше автори тлумачать готовність до діяльності як складне особистісне утворення, багаторівневу й багатопланову систему якостей і властивостей [2, с.35]; сукупність інтелектуальних, емоційних, мотиваційних та вольових сторін психіки людини в їх співвідношенні із зовнішніми умовами, майбутніми задачами [3, с.72], що у своїй цілісності зумовлюють позитивне ставлення до трудової діяльності та можливість її успішного творчого здійснення, а також актуалізацію цієї можливості при виникненні суспільної та особистісної необхідності [8, с.75]. Разом із тим існує розуміння психологічної готовності як процесу й результату розвитку особистості. Відповідно, можна сказати, що психологічна готовність – це передумова продуктивної діяльності й водночас її продукт, результат [9, с.59].

Готовність випускників вузу до професійної діяльності складається з таких блоків:

- професійна орієнтація (готовність до професійного навчання);
- безпосередній процес підготовки – опанування професійними знаннями і вміннями (професійна готовність);
- наявність відповідних змістові діяльності якостей особистості (особистісна готовність);
- адаптація до професії після завершення навчання, успішність якої здебільшого залежить від психологічної готовності [5, с.73].

М.І.Яценко, Л.А.Кандибович, опираючись на динамічні характеристики, пропонують таку структуру психологічної готовності до складних видів діяльності:

- усвідомлення своїх потреб, вимог суспільства, колективу чи поставленої задачі, а також цілей, досягнення яких приведе до задоволення чи виконання перших;
- осмислення й оцінка умов, в яких будуть протікати подальші дії, актуалізація досвіду та визначення найбільш імовірних та допустимих способів розв'язання завдання;

– прогнозування прояву своїх інтелектуальних, емоційних, мотиваційних та вольових процесів, оцінка співвідношення своїх можливостей, рівня домагань та необхідності досягнення певного результату;

– мобілізація сил відповідно до умов і задачі, самонавіювання в досягненні мети.

Як наслідок, людина налаштовується на певну поведінку, на виконання необхідних дій. З початку практичної діяльності вона уважно стежить за зміною обставин, оцінює адекватність своїх учинків, свідомо управляє собою [3, с.71–72].

З точки зору змісту готовність є синтезом тісно взаємопов'язаних структурних компонентів:

1) мотиваційного (позитивне ставлення до даного виду діяльності, прагнення ним займатися).

2) когнітивного (наявність структури знань – загальнокультурних, суспільно-політичних, загальнотеоретичних, спеціальних).

3) гностичного (наявність структури навичок і вмінь – аналітичних, прогностичних, конструктивних, організаційних, комунікативних).

4) емоційно-вольового (самоволодіння, самоконтроль, співпереживання, здатність відчувати невдоволення й докори сумління у випадку порушення моральних норм, рішучість та ін.).

5) оціночного (моральна самооцінка своєї професійної підготовленості) [10, с.81; 4, с.128].

Таким чином, **психологічна готовність** – це суттєва передумова цілеспрямованої діяльності, її регуляції, стійкості та ефективності. Вона допомагає людині успішно виконувати свої обов'язки, правильно використовувати знання, досвід, особистісні якості, зберігати самоконтроль та перебудовувати свій спосіб дій у разі зміни ситуації [3, с.70].

Оскільки процес формування психологічної готовності складний і довготривалий, дослідники пропонують ряд заходів для його оптимізації: моделювання відповідної діяльності, складання професіограм, використання на практичних заняттях ролевих ігор, організація дискусій щодо позитивних і негативних сторін обраної професії, розкриття психологічної конкретизації професійної діяльності на лекційних і семінарських заняттях та ін. [5, с.74]. Разом із тим, як уже зазначалося вище, будь-які зовнішні умови втрачатимуть свою формувальну якість без внутрішньої активності особистості, без її роботи над собою, що є першоосновою професійного саморозвитку особистості. Останній передбачає свідому діяльність людини, спрямовану на повну реалізацію себе як особистості в тій соціальній сфері, яку визначає її майбутня професія; розвиток особистісних професійно важливих якостей, загальних і спеціальних творчих здібностей [1, с.14].

Готовність до професійного саморозвитку визначається як здатність майбутнього фахівця здійснювати цілеспрямовану рефлексивну діяльність, пов'язану з проектуванням та реалізацією якісних змін своєї особистості як носія професійної культури [1, с.15].

Зважаючи на це, фактором, що здійснює вагомий вплив на формування психологічної готовності випускників до професійної діяльності, є їх здатність до рефлексії. З метою більш ґрунтовного осмислення зазначеного звернемося до аналізу сутнісних характеристик останньої.

Вивчаючи й аналізуючи феномен рефлексії, сучасна наукова думка не дає єдино правильного його визначення. Залежно від тієї сфери, в якій проводиться психологічне дослідження, виокремлюється той чи інший бік рефлексії, акцентується увага на різних її аспектах. Це, з одного боку, є необхідним моментом процесу всебічного глибинного вивчення цього явища, а з іншого – призводить до надмірного звуження його кордонів через акцентування уваги лише на якійсь одній сутнісній характеристиці, при повному чи частковому абстрагуванні від інших [11, с.34].

Розвиток у вітчизняній психології конкретно-експериментальних робіт, присвячених вивченню рефлексії, був підготовлений напрацюваннями цього феномену І.М.Сеченовим, Б.Г.Ананьєвим, П.П.Блонським, Л.С.Виготським, С.Л.Рубінштейном та іншими, що проводились на теоретичному рівні психологічного знання як один з пояснювальних принципів організації й розвитку психіки людини, і, перш за все, її вищої форми – самосвідомості [11, с.33].

У сучасних розробках проблема рефлексії розглядається принаймні в трьох напрямках: під час вивчення мислення, самосвідомості особи, а також процесів комунікації й кооперації, тобто спільних дій та їх координації [12]. Так, суб'єкт може рефлексувати: а) знання про рольову структуру й організацію колективної взаємодії; б) уявлення про внутрішній світ іншої людини й причини тих чи інших її вчинків; в) свої вчинки й образи власного “Я” як індивідуальності; г) знання про об'єкт і способи дії з ним. Відповідно, розрізняють кооперативний, комунікативний, особовий та інтелектуальний типи рефлексії [11, с.36].

Переважає більшість дослідників виділяє рефлексію як підсумковий етап розв'язання завдань, зокрема як рефлексивний аналіз і критичну оцінку здійсненої роботи (Л.Ф.Берцфаї, В.Г.Романенко, Ю.Н.Кулюткін). Однак рефлексивні мисленнєві механізми наявні й у процесі постановки проблеми, на етапі висунення гіпотез, під час виконання діяльності та під час формування загальних висновків. Людина не просто оцінює результативність своїх дій, а й рефлексивно осмислює критерії, за якими виставляє власні оцінки [6, с.128].

А.В.Карпов виділяє три основні види рефлексії за “часовою” ознакою:

- ситуативна, що забезпечує безпосередній самоконтроль поведінки людини в актуальній ситуації, осмислення її елементів;
- ретроспективна, що проявляється в схильності до аналізу вже виконаної в минулому діяльності чи події, що відбулася;
- перспективна – зіставляється з функцією аналізу майбутньої діяльності, поведінки, планування як такого, прогнозування ймовірних наслідків [13, с.50].

Уміння людини, як кіноплівку, прокручувати свої думки і дії, повертаючи їх назад або забігаючи вперед, – саме той механізм, що здійснює зв'язок свідомості з підсвідомістю або з блоками тієї самої “програми”, яка сформувалася як підструктура нашого досвіду [12].

За класифікацією А.М.Новикова, існує дві традиції трактування рефлексивних процесів:

1. Рефлексивний аналіз суб'єктом власної свідомості та діяльності – рефлексія першого роду, так звана авторефлексія.

2. Рефлексія як розуміння міжособистісного спілкування, як розуміння одним суб'єктом іншого, а також як з'ясування того, як інші знають і розуміють рефлексуючого, його особистісні властивості, емоційні реакції та когнітивні уявлення – рефлексія другого порядку [13, с.49].

У цілому, варто зазначити, що рефлексія ґрунтується на так званій “нормальній подвійності” людської свідомості (Г.П.Щедровицький): індивід є не лише суб'єктом, який діє, а водночас і суб'єктом який контролює та регулює свої дії [6, с.132]. Саме ця здатність, з одного боку, розглядається як дорога до переосмислення стереотипів власного досвіду та, за словами Я.А.Пономарьова, виступає однією з головних характеристик творчості. Рефлексія, як “дзеркало”, відображає всі зміни, що відбуваються в людині [12]. У результаті стає можливим глибинне усвідомлення своїх потреб, актуалізація досвіду та більш адекватне прогнозування результатів власних дій. З іншого боку, здатність до рефлексії надає змогу вийти з повної залежності від безпосередньої виконавської діяльності, виробити критичне ставлення до неї, зайняти позицію “над нею”, щоб з висоти останньої усвідомити всю повноту ситуації та поставлені нею умови й задачі [6, с.132].

Звернемо увагу на проблему професійного самовизначення, адже саме на цьому етапі майбутні студенти чи не вперше серйозно замислюються над питаннями щодо свого навчання та працевлаштування; задаються питаннями “хто я”, “ким хочу бути”, “чим хочу займатися”, “де хочу навчатися і працювати”, “що мені потрібно для того, щоб втілити свої бажання і задуми” та ін. Знаходження відповідей, які б привели до

адекватного вибору професії, самореалізації, особистісного та професійного росту, унеможливується без глибинного осмислення й аналізу особливостей та можливостей власного “Я”, тобто без рефлексії.

Основна роль рефлексії простежується під час реалізації таких функцій продуктивного самовизначення особистості:

- виявлення внутрішньо-особистісних суперечностей;
- самооб’єктивізація через різні знакові засоби;
- визначення, утворення й виявлення особистісних смислів;
- виділення адекватного “Я-образу”, Я-концепції та їх розвиток;
- побудова концепції життєвого шляху, професійного розвитку, а також стратегії їх реалізації [14, с.33].

Варто зазначити, що школярі зазвичай не усвідомлюють того, що здійснюють рефлексивну діяльність, однак це зовсім не применшує її значущості, адже в її результаті формується не тільки уявлення про те, що *я хочу, можу й буду робити*, але й психологічна готовність до вирішення професійних завдань. Звісно, остання ще носить доволі загальний характер, тому її конкретизація, систематизація та оформлення в стійку психологічну структуру буде продовжуватися у процесі вузівської підготовки.

Детермінуючи формування психологічної готовності до професійної діяльності в процесі навчання, рефлексія реалізує себе на таких рівнях:

“Я як цілісна система”. Тут суб’єктом здійснюється рефлексивний аналіз власної свідомості, мислення, поведінки. Тобто мова йде про так звану авторефлексію, завдяки якій особистість вивчає й аналізує себе, свої думки та вчинки, пізнає свою сутність, звільняється від випадкових імпульсивних вчинків та безпосереднього впливу оточуючих, безумовного слідування їх вимогам та очікуванням [15, с.33]. Знаючи й розуміючи себе, свої можливості та потенції, людина приходить до більш глибинного усвідомлення себе у світі професій. Таким чином, саме завдяки авторефлексії формуються емоційно-вольовий, оціночний та прогностичний структурні компоненти психологічної готовності.

“Я в системі суспільно-історичного та культурного простору”. На цьому рівні “розміщені” уявлення про свою майбутню професію, про вимоги, які вона висуває перед особистістю, про те, якими знаннями, вміннями та навичками повинна оволодіти остання, щоб успішно реалізувати себе в трудовій діяльності. Першочергово змістом цих уявлень стає інформація, отримана в результаті навчального процесу: на лекціях, семінарських та практичних заняттях, під час проходження практики, написання курсових і дипломних робіт, під час самостійного вивчення відповідної літератури. Однак тільки відрефлексовані, ціннісно значущі, включені до складу професійної самосвідомості знання сприяють виробленню вмінь. Тобто роль рефлексії в процесі професійної підготовки полягає в

перетворенні знання формального в знання реальне, яке, будучи зіставленим із різними конкретними професійними ситуаціями і соціально-психологічним контекстом, складає основний зміст професійної підготовки спеціалістів [16, с.172]. Адже саме свідоме оволодіння знаннями, прийомами й методами та рефлексивна робота над ними виступають умовами їх ефективного застосування при вирішенні творчих трудових задач. Рефлексія забезпечує узагальнення та перенесення раніше засвоєних способів мислення в нові, нестандартні ситуації пізнавальної діяльності [16, с.170]. Саме на цьому рівні свого прояву вона зумовлює формування мотиваційного та когнітивного компонентів психологічної готовності студентської молоді до діяльності.

Загалом рефлексія організовує, впорядковує знання таким чином, щоб з’ясувати механізми, які породжують його, зробити очевидними ті приховані передумови, які були покладені в основу дії цих механізмів. Дас змогу оцінити місце даного фрагмента знань у цілісній системі власного досвіду, висвітлити перспективи власного зростання у просторі соціокультурних стосунків. Рефлексія набуває продуктивної функції – активізує передбачення [6, с.131]. Тобто мова йде про формування гностичного компонента психологічної готовності.

“Я в системі соціальних взаємозв’язків”. З точки зору соціальної психології, рефлексія – усвідомлення індивідом того, як його сприймають й оцінюють інші індивіди або спільності. Цей важливий аспект соціального пізнання означає й пізнання іншого через з’ясування думок інших людей про нього. Рефлексія засвідчує перехід від повного включення самосвідомості в діяльність до формування нового ставлення суб’єкта не лише до діяльності, а й до себе в цій діяльності. Рефлексія передбачає не тільки знання суб’єкта про себе та свою діяльність, а й уявлення про те, як він і його діяльність сприймаються іншими. Дозрівання механізмів рефлексії стимулює самоаналіз, формування волі, становлення особистісної зрілості [17, с.262]. У даному випадку мова йде про усвідомлення та осмислення особистістю світу взаємостосунків, правил та принципів, за якими будується взаємодія в цілому та в професійній сфері зокрема, а також того, як її сприймають й оцінюють партнери по взаємодії. Відповідно, на цьому рівні рефлексія другого порядку дозволяє особистості в цілому побачити соціальну ситуацію, в якій їй доведеться працювати, та своє місце в ній, оцінити власні можливості й перспективи розвитку, а також розробити адекватну до ситуації стратегію поведінки.

Висновки. Як бачимо, рефлексивні механізми наскрізь пронизують психічну діяльність особистості, відкривають широкі можливості до самопізнання та пізнання оточення, чим сприяють успішній самореалізації, зокрема в професійній діяльності. Саме тому важливим компонентом

освітньої підготовки, зокрема формування психологічної готовності до професійної діяльності, є створення в навчальному процесі рефлексивного довкілля, спонування студентів до усвідомлення своїх дій і вчинків, розуміння суті того, що відбувається, аналізу власних цілей і засобів досягнення мети та цілісного бачення життєвих ситуацій. У процесі навчання рефлексія виступає “як універсальний спосіб побудови ставлення людини до власної життєдіяльності” (В.В.Давидов, В.І.Слободчиков) [6, с.130].

1. Остапчук О. Професійний саморозвиток і самопроекування в системі педагогічної освіти / О. Остапчук // Шлях освіти. – 2007. – № 4. – С. 13–18.
2. Психологічне дослідження творчого потенціалу особистості : монографія / [авт. кол. ; наук. кер. В. О. Моляко]. – К. : Педагогічна думка, 2008. – 208 с.
3. Максименко С. Д. Фахівця потрібно моделювати : (наукові основи готовності випускника педвузу до педагогічної діяльності) / С. Д. Максименко, О. М. Пелех // Рідна школа. – 1994. – № 3–4. – С. 68–72.
4. Коропецька О. М. Профорієнтація та профбідбір : навч. посіб. / О. М. Коропецька. – [2-ге вид., доп. і перероб]. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. – 348 с.
5. Хрущ О. В. Проблема готовності в психологічній науці / О. В. Хрущ // Збірник наукових праць : філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Плай, 2000. – Вип. 4. – Ч. 2. – С. 73–81.
6. Бугерко Я. Рефлексивні процеси на нормативно-регулятивному періоді модульно-розвивального навчання / Я. Бугерко // Психологія і суспільство. – 2007. – № 1. – С. 128–135.
7. Большой психологический словарь / [под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко]. – М. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2002. – 639 с.
8. Фарамонова Э. А. Роль современной учебно-трудовой деятельности в формировании психологической готовности школьников к труду / Э. А. Фарамонова, С. В. Ушнев // Вопросы психологии. – 1990. – № 4. – С. 75–86.
9. Корніяка О. М. Емпіричне вивчення культури спілкування як структурного компонента психологічної готовності студента до педагогічної діяльності / О. М. Корніяка // Практична психологія та соціальна робота. – 2008. – № 10. – С. 59–64.
10. Психологія професійної діяльності і спілкування / [за ред. Л. Е. Орбан, Д. М. Гриджука]. – К. : Преса України, 1997. – 192 с.
11. Степанов С. Ю. Психология рефлексии: проблемы и исследования / С. Ю. Степанов, И. Н. Семенов // Вопросы психологии. – 1985. – № 3. – С. 31–40.
12. Мириманова М. Рефлексия как механизм развития самоорганизующихся систем / М. Мириманова // Развитие личности. – 2001. – № 1. – С. 49–65.
13. Ульянич І. В. Рефлексивна компетентність у педагогічній діяльності / І. В. Ульянич // Практична психологія та соціальна робота. – 2009. – № 2. – С. 9–51.

14. Гура О. І. Професійна рефлексія педагога як предмет емпіричного дослідження / О. І. Гура // Педагогіка та психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки : зб. наук. праць / редкол. : Т. І. Сущенко (голова ред.) [та ін.]. – Запоріжжя, 2008. – Вип. 52. – С. 31–37.
15. Бизьева А. А. Психология думающего учителя: педагогическая рефлексия / А. А. Бизьева. – Псков : ПГПИ им. С. М. Кирова, 2004. – 216 с.
16. Самойлович Е. В. Роль рефлексии в формировании интеллектуальной культуры специалистов / Е. В. Самойлович // Мысли о мыслях : сб. науч. статей. Т. 2 : Рефлексия в обучении и консультировании. Ч. 1 : Рефлексия в обучении / [отв. ред. И. С. Ладенко]. – Новосибирск, 1996. – С. 168–173.
17. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : навч. посіб. / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2005. – 448 с.

Відомості про автора:

Торконяк Христина Степанівна,
пошукувач кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Мішиха Л. П. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Коропецька О. М. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогічної та вікової психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

САМООЦІНКА ЯК ЧИННИК АДАПТАЦІЇ ТРУДОВОГО МІГРАНТА В ІНОЕТНІЧНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології,
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті автор досліджує взаємозв'язок рівня самооцінки особистості трудового мігранта з рівнем його адаптованості в іноетнічному середовищі, вказує на значущість у цьому процесі індивідуальних особливостей індивіда та зовнішнього середовища.

Ключові слова: самооцінка, рівень адаптованості, міграція, міжкультурна адаптація.

In this article an author investigates intercommunication of level of self-appraisal of personality of labor migrant with the level of his adapted in an environment. Specifies on meaningfulness in this process of features of personality of individual and external environment.

Key words: self-appraisal, level of adapted, migration, adaptation.

Актуальність проблеми. Адаптація особистості до нового соціокультурного середовища залежить від багатьох чинників зовнішнього та внутрішнього впливу на особистість того, хто здійснює міграцію. Серед них і оцінка людиною самої себе, свого внутрішнього світу, своїх можливостей і потенціалу. Цікавість до проблеми самооцінки викликана її особливою роллю як провідного компонента у структурі самосвідомості.

Вітчизняні й зарубіжні психологи, такі як Б.Г.Ананьєв, Л.І.Божович, С.Л.Рубінштейн, П.Р.Чамата та ін. розглядають самооцінку як складову самосвідомості особистості та як продукт її розвитку, породжуваний усією життєдіяльністю людини. У вітчизняній психології показано вплив самооцінки на пізнавальну діяльність людини, місце самооцінки в системі міжособистісних стосунків. Визначені й розроблені прийоми формування

адекватної самооцінки, а при її деформації – прийоми її перевтілення шляхом виховних заходів.

Однак вплив самооцінки на процес адаптації особистості до нових соціокультурних умов висвітлений недостатньо.

Тому **мета** даної роботи полягає у визначенні впливу самооцінки трудових мігрантів на успішність їх адаптації до нового іноетнічного середовища.

Теоретичний аналіз проблеми. Однією з умов успішності процесу адаптації мігрантів до іноетнічного середовища є їх адекватна самооцінка власної особистості, оскільки основна функція самооцінки в психологічному значенні полягає в тому, що вона виступає необхідною внутрішньою умовою регуляції поведінки й діяльності людини. Через включення самооцінки в структуру мотивації діяльності, особистість здійснює безупинне співвідношення своїх можливостей, внутрішньо-психологічних резервів із цілями і засобами діяльності [1].

Самооцінка – це оцінка особистістю самої себе, своїх можливостей, якостей і становища серед інших людей. Від неї залежать взаємостосунки людини з оточуючими, її критичність мислення, вимогливість до себе, ставлення до успіхів та невдач. Тим самим вона впливає на ефективність діяльності й подальший розвиток особистості.

Самооцінка тісно пов'язана з рівнем домагань людини – ступенем важкості завдань, які вона перед собою поставила. Розбіжності між бажаннями й реальними можливостями призводять до того, що людина починає неадекватно себе оцінювати, внаслідок чого її поведінка стає неадекватною – виникають емоційні зриви, підвищена тривожність та ін.

Зовні самооцінка виражається в тому, як людина оцінює можливості та результати діяльності інших (наприклад, занижує їх при завищеній самооцінці).

Крім того, самооцінка – складне утворення людської психіки. Вона виникає на основі узагальнюючої роботи процесів самосвідомості, що проходять різні етапи й знаходяться на різних рівнях розвитку під час становлення самої особистості [1]. Тому самооцінка постійно змінюється, удосконалюється. Вона формується при більш-менш активній участі самої людини, несе на собі відбиток якісної своєрідності її психологічного світу, тому самооцінка не у всіх своїх елементах може збігатися з об'єктивною оцінкою конкретної особистості. Її адекватність, істинність встановлюються на основі реальних проявів особистості в діяльності, вчинках та поведінкових проявах.

Основна функція самооцінки в психологічному розумінні полягає в тому, що вона виступає необхідною внутрішньою умовою регуляції поведінки й діяльності людини. Через включення самооцінки в структуру

мотивації діяльності, особистість здійснює безупинне зіставлення своїх можливостей, внутрішніх психологічних резервів із цілями й засобами діяльності [3].

По-перше, важливу роль у формуванні самооцінки відіграє зіставлення образу реального “Я” (яким я себе уявляю) з образом ідеального “Я” (з уявленням про те, якою б людина хотіла бути). Таку концепцію заснував і широко розробив Карл Роджерс у рамках свого гуманістичного підходу. В основі особистості, за цим підходом, лежать дві найголовніші потреби людини: потреба у схваленні себе іншими та потреба в самохваленні, яке забезпечується самооцінкою. Якщо людина в реальності досягає характеристик, що визначають для неї ідеальний “образ Я”, вона повинна мати високу самооцінку. Якщо ж людина відчуває великий розрив між цими характеристиками й реальністю своїх досягнень, її самооцінка буде низькою. Ці дві концепції “Я” – “Я-реальне” та “Я-ідеальне” – настільки важливі, що психологічні проблеми можуть спричинятися їх співвідношенням. Нормально, якщо ідеальне уявлення про себе суттєво відрізняється від реального, його можна досягнути. Але коли ідеальне “Я” нереалістично досконале і людина знає, що його неможливо досягнути, це призводить до високої тривожності [1].

Отже, ми з’ясували, що чим більша розбіжність між “Я” реальним та ідеальним, тим нижча самооцінка особистості й навпаки.

Наслідки неадекватної самооцінки: низька самооцінка призводить до невисоких досягнень, депресії, труднощів в адаптації. Особи з високою самооцінкою мають тенденції до фокусування на своїх успіхах і досягненнях, у той час, як низька самооцінка призводить до зосередження на недоліках та негативних особистісних якостях.

Другий підхід щодо природи самооцінки полягає в тому, що людина оцінює успішність своїх дій та проявів крізь призму власної ідентичності. Вона відчуває задоволення не від того, що робить добре, а від того, що обрала визначену справу й саме її робить добре [2].

Якщо наш погляд на себе не є конгруентним (схожим на те, як ми діємо, думаємо та відчуваємо), ми розвиваємо викривлене уявлення про себе. У такому разі ми свідомо сприймаємо свої відчуття та інформацію лише коли формуємо їх у своєму внутрішньому мисленні. Уникнення такого внутрішнього осмислення може призводити до неадекватної самооцінки, в той час як відчуття часто спричиняють несвідомий внутрішній конфлікт.

Отже, самооцінка формується під впливом успіху у тій сфері, яка для особистості займає впливове місце в системі цінностей. Для різних вікових етапів, у різних ситуаціях цінності можуть бути різними.

Третій підхід щодо формування самооцінки пов’язаний з інтеріоризацією соціальних реакцій на людину. Людина схильна оцінювати себе так, як, на її думку, її оцінюють інші. Потреба особистості у схваленні себе іншими та в самохваленні призводить до рефлексії оцінок власних і сторонніх, порівняння досягнень, накопичення досвіду.

Рівень самооцінки виражає міру реальних та ідеальних або бажаних уявлень про себе. Адекватну самооцінку (тенденцією до завищеної) можна прирівняти до позитивного ставлення до себе, до самоповаги, прийняття себе, відчуття власної повноцінності. Низька самооцінка, навпаки, може бути пов’язана з негативним ставленням до себе, неприйняттям себе, відчуттям неповноцінності.

Результати експериментального дослідження. Для виявлення рівня самооцінок у мігрантів ми використали “методику дослідження самооцінки особистості” С.А.Будассі [4]. Ця методика дозволяє кількісне дослідження самооцінок особистості. В основі методики лежить спосіб ранжування. Тут самооцінка та рівень її адекватності визначається як співвідношення Я-реального та Я-ідеального. Крім того, з метою встановлення взаємозв’язку рівня самооцінки з рівнем адаптації ми використали результати дослідження типу адаптації мігрантів, які отримали за допомогою однойменного опитувальника, автором якого є Л.В.Янковський. Даний опитувальник дозволяє виявити рівень і тип адаптації емігрантів до нового соціокультурного середовища. Опитувальник містить у собі 6 шкал, що відповідають різним типам адаптації (адаптивний, конформний, відчужений, депресивний, ностальгійний).

Експериментальне психологічне дослідження здійснювалося протягом 2007–2009 років. Усього в ньому взяли участь 223 особи, що мігрували за межі України (Великобританія, Італія та Чехія) з метою тимчасового працевлаштування. Серед них – 65 чоловіків та 158 жінок. Вік учасників дослідження коливається від 18 до 62 років. Під час дослідження із запропонованих 47 характеристик особистості досліджувані – суб’єкти трудової міграції – обрало 20 основних якостей особистості, які на їх погляд, є найбільш важливими та позитивними. Серед них: життєрадісність, працелюбність, доброта, наполегливість, практичність, прагматизм, педантизм, акуратність, підозріливість, уважність до оточуючих, сором’язливість, ширість, гостинність, самокритичність, ніжність, обережність, егоїзм, принциповість, гордість.

Наступним кроком було визначення за допомогою методу ранжування пріоритетних і найбільш бажаних соціальних якостей особистості. Вивівши середні ранги за методикою, виходячи з того, що 20 балів – найбільш позитивна риса, а 1 бал – найменш бажана, ми отримали такі результати: найбільш бажаними рисами особистості для мігрантів є житте-

радісність (19,2), працьовитість (19,0), гордість (18,1), принциповість (18,1), упевненість (17,8), доброта (17,5), відвертість (17,0), і т. д.

Потім таким самим шляхом ми з'ясували, які риси особистості з вибраних мігрантами є для них найхарактернішими. Опрацювавши результати, ми отримали такі дані: найбільш характерними рисами для суб'єктів трудової міграції є: доброта (1,4), життєрадісність (1,8), працьовитість (2,3), розсудливість (2,6), упевненість (2,9), гордість (3,0). Найменш характерними виявилися такі характеристики особистості, як: підозріливість (19,0), егоїзм (18,1), акуратність (17,3). Як бачимо, бажані риси особистості та характерні для опитуваних особливості дещо відрізняються. Наступним етапом дослідження виявлення рівня самооцінок у суб'єктів трудової міграції було визначення зв'язку між ранговими оцінками якостей особистості, які входять в уявлення "Я-ідеальне" та "Я-реальне". Міра зв'язку тут установлюється за допомогою коефіцієнта рангової кореляції, де r – коефіцієнт кореляції, який показує взаємозв'язок між рівнем самооцінки мігранта та його успішною адаптацією до нового соціокультурного середовища. Зробивши узагальнення результатів дослідження рівня самооцінки трудових мігрантів, ми отримали такі дані: неадекватною високою самооінкою характеризуються 7% мігрантів, адекватну високу самооінку виявлено в 16% досліджуваних, 58% від загальної кількості мігрантів – із середньою адекватною самооінкою, у досить великої частини, а саме – 12% опитаних мігрантів рівень самооцінки є неадекватно низьким, натомість 7% досліджуваних з адекватно низькою самооінкою (див. рис. 1).

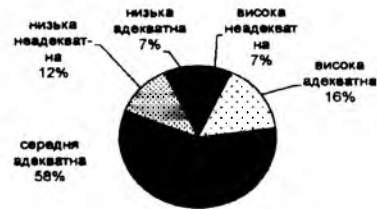

Рис. 1. Показники рівня самооцінки українських трудових мігрантів (%)

Люди із завищеною самооінкою гіпертрофовано оцінюють свої чесноти, вони схильні висувати до себе завищені вимоги та цілі, які досягнути їм практично неможливо. У таких людей високий рівень вимог, який

не відповідає їх реальним можливостям. Такі якості особистості, як: гордість, відвертість, самолюбство – перероджуються в егоцентризм, високомірність, снобізм. Неадекватна самооінка своїх можливостей і підвищений рівень вимог зумовлюють у поведінці людини зайву самовпевненість.

Люди ж із заниженою самооінкою зазвичай ставлять перед собою цілі, завдання, нижчі за рівнем, ніж ті, що вони можуть реально виконати. Для них характерним є перебільшення значущості невдач, надмірна невпевненість у собі, яка часто об'єктивно необґрунтована. Вона веде до формування в людини таких рис, як сумирність, пасивність, комплекс неповноцінності.

Найбільш прийнятна адекватна самооінка, яка передбачає об'єктивне й рівноцінне визнання людиною як своїх позитивних, так і негативних рис характеру. В основі оптимальної самооцінки лежить упевненість, необхідний досвід та відповідні знання. Упевненість у собі дає змогу людині регулювати рівень вимог і правильно оцінювати власні можливості на практиці. Упевнена людина відрізняється від решти людей рішучістю, вмінням знаходити й приймати логічні рішення, послідовно їх реалізовувати. Вона критично ставиться до помилок, яких припустилася, аналізує їх причини з метою їх уникнення в майбутньому.

У процесі дослідження ми також виявили гендерні відмінності в самооінковій сфері суб'єктів трудової міграції. Так, мігранти обох гендерних груп характеризуються середньою адекватною самооінкою (див. табл. 1).

Таблиця 1

Гендерні особливості рівня самооцінки суб'єктів трудової міграції

Рівні вираженості показників самооцінки	Прояви самооцінок в обох гендерних групах (%)	
	чоловіки	жінки
Самооінка висока, неадекватна	6	8
Самооінка висока, адекватна	13	19
Середня, адекватна	64	52
Самооінка низька, адекватна	15	10
Низька, неадекватна	2	11

Як показано в таблиці, у жінок-мігранток загалом самооінка вища, ніж у мігрантів-чоловіків. Жінок із заниженою самооінкою виявилось дещо більше, ніж чоловіків; це пояснюється тим, що жінка часто ставить перед собою цілі, досягнення яких їй часто не під силу. У цілому, виявлені

відмінності відповідають гендерно-рольовим очікуванням та стереотипам, що побутують у суспільстві щодо оцінок власної особи серед представників двох гендерних груп.

Самооцінка виступає одним із факторів, які впливають на процес адаптації трудових мігрантів до нового соціокультурного середовища, оскільки від того, наскільки високою й адекватною є самооцінка в особистості, залежить ставлення людини до себе, до власних можливостей, до оточуючого світу.

Для дослідження впливу самооцінки особистості мігранта на успішність його адаптації ми здійснили порівняльний аналіз показників адаптації та типів адаптації з показниками самооцінок опитаних суб'єктів трудової міграції. Результати кореляційного аналізу підтвердили наше припущення про вплив самооцінки на успішність адаптації, про що свідчить позитивна кореляція $r = 0,37$, $p < 0,01$ (при $R_{табл.} = 0,15637$).

47% мігрантів із низьким рівнем адаптації характеризуються заниженою адекватною самооцінкою, 13% – середньою адекватною самооцінкою, високою неадекватною самооцінкою характеризують 10% суб'єктів трудової міграції, рівень адаптації яких є низьким. Це пояснюється тим, що людина адекватно не оцінює власний потенціал, не виробляє реальних оцінок своїх дій, вчинків. Бажання мігрантів із високою самооцінкою й низьким рівнем адаптації не збігаються з їх реальними можливостями, що призводить до виникнення труднощів у процесі їх пристосування до нового соціокультурного середовища.

У мігрантів із середнім рівнем адаптації переважає середній рівень самооцінки (65%). Таких, що мають високу адекватну самооцінку й середній рівень адаптації, налічується 17%, занижену адекватну самооцінку й середній рівень адаптації – відповідно 15%.

Високий рівень адаптації виявився в мігрантів, рівень самооцінки яких є середнім й адекватно високим – 45% та 40% відповідно. Об'єктивна, не завищена самооцінка сприяє успішності процесу адаптації, оскільки людина має змогу реально оцінювати свої бажання й можливості, вона впевнена в собі, спокійніше й безболісніше приймає життєві невдачі, у порівнянні з людьми із завищеною та неадекватною самооцінкою. Упевненість у собі дає змогу людині регулювати рівень вимог і правильно оцінювати власні можливості в будь-яких життєвих ситуаціях.

Інтерпретація результатів кореляційного зв'язку отриманих експериментальним шляхом даних дозволяє виявити негативну кореляцію $r = -0,34$, $p < 0,01$ (при $R_{табл.} = 0,15637$), що свідчить про відсутність статевих відмінностей у ситуації впливу самооцінки на успішність адаптації трудових мігрантів до іноетнічного середовища. Це вкотре доводить той

факт, що самооцінка займає важливу роль при пристосуванні людини до нового місця проживання.

Мігранти, переважаючим типом адаптації яких був адаптивний тип, характеризуються середньою та високою адекватною самооцінкою, низьким адекватним рівнем самооцінки виявилися мігранти з конформним та ностальгійним типом адаптації (див. табл. 2).

Таблиця 2

Рівень взаємозв'язку типу міжкультурної адаптації мігранта з його рівнем самооцінки (%)

Рівень самооцінки	Тип адаптації				
	Адаптивний	Конформний	відчужений	депресивний	ностальгійний
Висока адекватна	42	13	10	9	13
Висока неадекватна	8	5	10	12	6
Середня адекватна	34	53	45	32	32
Низька неадекватна	6	5	19	16	20
Низька адекватна	10	25	16	25	29

З вищеведених результатів дослідження можемо зробити висновок про те, що чим вищою й адекватнішою в людини є її самооцінка, тим успішнішим і вищим буде рівень її адаптації.

Самооцінка особистості відіграє паритетну роль в успішній адаптації суб'єктів трудової міграції до інокультурного середовища. Процес адаптації є надзвичайно складним, тому потребує від мігранта впевненості в собі, широти світогляду, відповідності між стимулами та ресурсами їх задоволення.

Висновки. Підсумувавши все вищесказане, можна назвати умови покращання самооцінки особистості:

- діагностування причини низької самооцінки;
- емоційна підтримка й соціальне схвалення;
- досягнення;
- вирішення внутрішніх конфліктів.

Найперша умова виправлення неадекватної самооцінки – виходити назустріч проблемам, намагатись вирішувати їх, а не уникати. Несприятлива самооцінка виражається в запереченні, викривленому уявленні та уникненні будь-якої ситуації, у спробі зміни усвідомленої правди. Цей процес веде до загального неприйняття себе й складає основу неадекватної самооцінки. Неадекватне самоусвідомлення також блокує можливість

підвищення самооцінки шляхом досягнень і успіхів, оскільки викривлене сприйняття себе виступає як механізм захисту від нових переживань, які принесуть, на думку людини, ще більше негативних емоцій.

У процесі пошуку схвалення від інших (як і від себе) формується загальна самооцінка. Самооцінка такої людини формується й обмежується тим, що інші думають про неї та їхнім селективним схваленням чи несхваленням. Це робить її жертвою постійного пошуку виправдання власних дій іншими й заважає самоактуалізації особистісних потенціалів.

Отже, другим шляхом виправлення неадекватної самооцінки є емоційне схвалення з метою саморозкриття особистості.

Наступним кроком буде стимулювання особистості до певних дій, що займають основне місце в її системі цінностей і нададуть можливість реалізувати свої потенційні можливості. Спостерігається чітка схильність до підвищення самооцінки при підвищених успіхах.

Знайшовши свою ідентичність у роботі, яка приносить задоволення чи успіх, людина має реальну змогу активно вирішувати власні внутрішні протиріччя.

Від самооцінки залежить інтерпретація набутого досвіду й очікувань людини від самої себе та від інших. Пізнавши й оцінивши себе, людина може свідомо, а не стихійно керувати власною поведінкою й займатися самовихованням. Звідси висновок – потрібно прагнути розвивати в собі адекватну самооцінку на основі самопізнання. Загальноприйнятим вважається, що самооцінка – це якість особистості, яка виражається в здатності людини оцінювати результати власної діяльності й поведінки, а також свої психічні властивості та якості, які в цій діяльності й поведінці проявляються.

1. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
2. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 448 с. – (Альма-матер).
3. Словарь справочник практического психолога / сост. С. Ю. Головин. – Минск : Харвест ; М. : Издательство АСТ, 2001. – 800 с.
4. Словарь-справочник по психодиагностике / под ред. Л. Бурлачук, С. Морозов. – 2-е изд., перераб. и доп. – С. Пб. : Питер, 2003. – 528 с.
5. Хьелл Л. Теории личности (основные положения, исследования и применение) / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – С. Пб. : Питер, 1999. – 608 с. – (Серия "Мастера психологии").

Відомості про автора:

Бойко Світлана Михайлівна,
аспірант кафедри соціальної психології

Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника.

76025, м. Івано-Франківськ,

вул. Шевченка, 57, каб. 505

тел.: (0342) 59-60-15

факс.: (03422) 3-15-74

e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Карабин Т. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Макарова Л. І. – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогічної та вікової психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

НАСИЛЬСТВО В СІМЕЙНИХ СТОСУНКАХ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра педагогічної та вікової психології.
76000, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-61-36
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: ins-@pu.if.ua

У статті акцентується увага на результатах аналізу теоретичних парадигм, в яких розглядається комплекс факторів, що зумовлює застосування насильства в сімейних стосунках. Систематизація соціально-психологічних детермінант сімейного насилля здійснена за гендерним підходом до його феноменології.

Ключові слова: сімейне насильство, фактори та детермінанти поширення насильства в сім'ї, гендерна соціалізація, гендерні стереотипи та установки, сексизм, гендерна культура.

The article presents the analysis of theoretical paradigms, which reveal main factors causing family violence. Gender approach is applied to systematize the main social psychology determinants of family violence.

Key words: family violence, factors and determinants of family violence spreading, gender socialization, gender stereotypes and installations, sexism, gender culture.

Постановка проблеми. Для людини будь-якого віку сім'я – це наперед запорака духовного взаєморозуміння та єдності близьких людей, джерело психологічної захищеності й позитивних емоцій, необхідна складова сенсу життя.

Однак нині Україна потерпає не тільки від жорстокої економічної й політичної кризи, зростання рівня злочинності. Перехідний етап її сучасної історії характеризується також загостренням проблеми насильства в сім'ї. Із засобів масової інформації ми все частіше дізнаємося про існуван-

ня сімей, де рідні люди перетворили спільне життя на пекло: бійки, лайка, приниження, знущання, скривджені діти, немічні, старенькі тощо.

Загалом сімейне насильство – явище досить поширене в усьому світі і в усіх прошарках населення. Домашні тирані і деспоти – це приналежність будь-яких класів і верств, вони є серед людей із різним рівнем достатку та освіти. Жертвами домашнього насильства можуть стати представники всіх вікових, національних, соціально-економічних, освітніх, професійних, релігійних та інших груп. При цьому загальною рисою таких жертв є те, що скривдили їх люди, з якими постраждали підтримують або підтримували близькі стосунки.

Феномен насильства в сім'ї існує як у найжорстокіших його проявах (вбивство, звалтування, хуліганство), так і в менш виражених формах, за які не передбачаються кримінальне покарання чи якісь інші суспільні санкції. Зокрема, Американська Медична Асоціація визначає домашнє та подружнє насильство як тривалу образливу поведінку, що полягає в завданні фізичної, психологічної та/або сексуальної шкоди людині, що підриває її психічне та фізичне здоров'я.

Варто наголосити, що жертвами насильства в сім'ї є насамперед особи жіночої статі. За даними L.Heise, M.Ellsberg, M.Gottmoeller, у різних країнах частка потерпілих жінок від сімейного насильства коливається в межах від 10 до 50%. У звіті ООН про розвиток людини за 2000 р. йдеться про кількість жінок у деяких районах світу, які зазнали насильства (дані зібрані Університетом імені Джона Хопкінса): Нова Зеландія (1994 р.) – 35%, Барбадос (1990 р.) – 30%, Колумбія (1995 р.) – 19%, Республіка Молдова (1997 р.) – 14%, Філіппіни (1993 р.) – 10%; за даними репрезентативного дослідження, проведеного в Німеччині 2003 року, серед жінок (опитано понад 10000 респонденток), які зазнали фізичного насильства, 50,2% вказали як на кривдника саме на партнера, колишнього партнера чи коханця [2, с.16].

Окрім жінок типовими жертвами сімейного насилля також є діти. Так, у США кілька років тому було зареєстровано понад мільйон випадків поганого поводження з дітьми, з них переважна більшість – це фізичні кривдження та сексуальне знущання; понад тисячу дітей померли від фізичного насильства та занедбання. У Росії щорічно 17 тисяч дітей стають жертвами насильницьких дій, з них приблизно 2 тисячі – жертвами вбивств. В Україні минулого року від різноманітних протиправних дій дорослих постраждало майже 7 тисяч дітей. У нашій країні відомо про існування близько 2 мільйонів неповних і проблемних сімей, з них приблизно 60 тисяч сімей, де проживає понад 150 тисяч дітей, офіційно вважаються неблагополучними [2, с.17], а відтак потрапляють у групу ризику щодо виявів насильства в сімейних стосунках.

Зазвичай сімейне насильство в різних його проявах є провідною причиною більшості розлучень. Приховане в сім'ї, сімейне насилля в умовах безкарності нерідко штовхає насильника навіть на вбивство. Сім'ї, де панують домашні тирані, породжують дитяче самогубство, безпритульність (переважно дітей і жінок), провокують схильність членів сім'ї до зловживань наркотиками, алкоголем, до аморальної поведінки, зумовлюють ріст злочинності. Атмосфера жорстокості спотворює дитячі душі, формує із синів та доньок майбутніх деспотів.

Мета повідомлення. Зрозуміло, що сімейне насилля є водночас проблемою правовою і філософською, соціокультурною і психологічною. Однак нині в Україні немає науково-практичного її обґрунтування, не визначено підходів до вивчення причин і наслідків сімейного насилля. У теоретико-методологічному плані остаточно не розв'язаним залишається питання соціально-психологічних детермінант, що зумовлюють насильство в сім'ї, його динаміку в контексті суспільної моралі, культурних універсалій (етик) та культурної специфіки (емик). Спостерігається також байдужість провідних соціальних інституцій, невідповідність або самотушення вихователів щодо здійснення гендерного розвитку дітей та молоді як профілактики агресивних установок у сфері міжстатевих та сімейних стосунків. А відтак на часі аналіз основних підходів вітчизняних та зарубіжних досліджень із проблем насильства в сім'ї та формування на цій основі узагальненої системи соціально-психологічних детермінант його виникнення. Така система детермінант, звичайно, не може претендувати на цілковиту повноту, однак вона буде корисною в подальших наукових розвідках, зможе слугувати основою гендерної практики виховників у сфері попередження сімейного насилля.

Виклад основного матеріалу. Існує низка теоретичних парадигм, в яких розглядається комплекс детермінант, що зумовлюють насильство в сім'ї. Під макрофакторами – причинами та умовами поширення сімейного насилля – насамперед розуміють певні процеси і явища, які відбуваються на рівні соціальної структури суспільства. Так, причини – це ті процеси та явища, що безпосередньо породжують насильство в сімейних взаєминах, а умови впливають на це опосередковано, полегшуючи дію причин. Вважається, що дія факторів на макрорівні змінюється залежно від конкретних політико-правових, культурних, моральних, соціально-економічних, демографічних та інших умов. Зокрема, насильство випливає з владних відносин, зумовлених соціальною структурою та гендерною культурою суспільства, коли жінка посідає підпорядковане становище, а її соціально-економічний і правовий статус зневажається. Тому представники макроорієнтованого соціально-історичного або соціокультурного підходу для виявлення факторів ризику щодо виникнення сімейного насилля здійсню-

ють акцент на аналізі процесу гендерної соціалізації в спільноті, дають насильству соціокультурне пояснення (Ш.Берн, Д.Зіммерман, М.Кле, І.Кон, В.Каган, І.Кльощіна, М.Палуді, К.Уест, Д.Майєрс, Л.Тьомкіна та ін.).

Гендерна соціалізація як типовий процес визначається соціальними умовами, залежить від етнічних, класових, культурних відмінностей, пов'язана із формуванням типових для певної спільноти стереотипів поведінки; як одиничний процес гендерна соціалізація передбачає індивідуалізацію особистості в контексті вироблення нею власної чоловічої чи жіночої лінії поведінки, набуття особистого життєвого досвіду. Так, Т.Говорун розуміє гендерну соціалізацію особистості як багатоаспектне явище, як процес, який реалізується у свідомості та образі Я на основі інтеріоризації статевоідповідних приписів [4]. Таким чином, параметри, за якими люди оцінюють і сприймають свою гендерну роль, частково є фізичними, а частково – соціокультурними. Маскулінні і фемінні елементи наявні в кожній людині, навіть якщо її домінуюча ідентичність більш схильна до того чи іншого типу.

Як відомо, складовими гендерної культури будь-якого етносу є: ціннісні орієнтації та установки, у світлі яких люди сприймають і конструюють гендерну поведінку; соціальні інститути, в яких відбуваються і якими регулюються міжстатеві взаємини (наприклад, форми шлюбу і сім'ї); культурні символи, в яких осмислюється сексуальність, уявлення про природу статевого диморфізму та статевої диференціації; нормативні заборони і приписи, що регулюють статево поведінку; обряди і звичаї, за якими оформляються відповідні дієства (шлюбні обряди, ініціації, органістичні свята і т. п.). Ці складові культури засвоюються людиною й передаються від покоління до покоління в кожному етносі за допомогою механізму гендерної соціалізації. Тому ми поділяємо погляди Ш.Берн, Т.Говорун, О.Забужко, І.Кона, В.Кравця [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8] та інших дослідників щодо важливості кроскультурних досліджень статі. Адже саме на межі міжкультурних відмінностей з'ясовується, які риси гендера мають біологічне коріння, а які – складають його культурну характеристику. Іншими словами, якщо конкретна гендерна відмінність спостерігається в культурах, які сильно відрізняються за іншими аспектами, можна припустити, що в цієї відмінності є її біологічні витоки, а тому вона має універсальну сутність.

Стать насамперед детермінована біологічними факторами (гормональним статусом, особливостями перебігу біохімічних процесів, генетичними відмінностями, анатомією тощо). А гендер – це своєрідний підсумок соціалізації людини відповідно до її статевої приналежності. Отже, гендерний конструкт створюється на основі взаємодії біологічних, психологічних, соціальних, економічних, політичних, етичних, етнічних, право-

вих, історичних, релігійних та духовних факторів і є важливим елементом не лише особистої, але й суспільної культури. А тому феноменологія гендера надзвичайно варіабельна, різноманітна й багатовимірною.

Науковий доробок, присвячений кроскультурним дослідженням гендера, нашою є на думку про те, що існує чотири аспекти гендерної етики (універсальні аспекти суспільства), в яких збігаються різноманітні за іншими показниками культури: 1) розподіл праці за статевою якістю (гендерні ролі); 2) переконання або стереотипи, пов'язані з відмінностями між жінками й чоловіками; 3) диференціальна соціалізація хлопчиків і дівчаток; 4) менша влада й більш низький статус жінки [1, с.240].

Історично склалося так, що майже в кожній культурі жінки і чоловіки виконували різну роботу, у цілому світі робочі місця поділені за статевою ознакою. А відтак витоки нерівності статей слід шукати в історичному розподілі праці між чоловіком та жінкою, який у процесі виникнення парної сім'ї закріпив за сильною статтю функції захисника, годувальника, а за жінкою – виховну опікувальну роль, що закарбувалося в гендерних стереотипах.

Як відомо, гендерні стереотипи – важливий соціально-психологічний механізм, що створює установку на те, якими мають бути чоловіки і жінки та їхні взаємини в сім'ї, це усталені, спрощені, емоційно забарвлені стійкі форми сприйняття й оцінки особистісних якостей та поведінки чоловіків і жінок. Загалом зміст стереотипізованих уявлень про чоловіків та жінок у тому чи іншому суспільстві певною мірою відбиває його психологію. Ці стереотипи мають складну структуру й поєднують у собі щонайменше чотири компоненти – особистісні якості, які вважають чоловічими або жіночими, типові для статі види діяльності, статовспіввідносні професії та соціальні ролі, а також оцінку зовнішніх даних.

На основі аналізу наукової літератури можна також виділити два основних діючих у суспільній свідомості та суспільній моралі типи гендерних установок і стереотипів – патріархатні і феміністські. Для патріархатних установок характерні такі особливості: 1) переконання, що в суспільних і сімейних відносинах має існувати жорсткий розподіл чоловічих і жіночих ролей; 2) погляд, згідно з яким чоловікові належить провідна, активна роль у сім'ї і суспільстві, а жінці – підпорядкована, пасивна; 3) переконання, що життєві цінності жінок і чоловіків різні: сім'я і кохання – основні цінності для жінок; справа, робота, самореалізація поза сім'єю – цінності чоловіків; 4) віддання переваги сімейним стосункам, в яких чоловік є главою, здійснює основний внесок у бюджет сім'ї; 5) приписування жінці її головної ролі в суспільстві – тільки ролі матері; 6) осуд жіночої поведінки, в якій домінують орієнтації на самореалізацію поза сім'єю, кар'єру, професійні досягнення; 7) уявлення, що патріархатна мо-

дель суспільства природна, зумовлена біологічними відмінностями статей; 8) засудження рівних прав жінки і чоловіка.

Патріархатні моральні, культурні норми, погляди, уявлення та оцінки, що регулюють сімейні взаємини, домінуюча позиція чоловіків у суспільних відносинах, на думку представників соціокультурного підходу, є основним підґрунтям, яке провокує насильство як у міжстатевих стосунках взагалі, так і в сім'ї зокрема. Ці погляди знайшли своє відображення й у документі ООН “Стратегія боротьби з насильством у сім'ї”, де зазначається, що джерела насильства полягають у соціальній структурі та в комплексі цінностей, традицій, звичаїв і поглядів, що стосуються нерівності чоловіків і жінок. Таким чином, причини насильства переносяться в соціокультурну площину, сферу суперечностей суспільної свідомості з питань взаємин чоловіка і жінки та поглядів на їхні ролі в сім'ї. Так, у чоловіків, які вчиняють і/або підтримують практику насильства в міжстатевих стосунках, було виявлено традиційні гендерно-рольові установки. Однак не всі чоловіки з такими установками вчиняють насильство в міжстатевих стосунках [11, с.170]. Це означає, що для вчинення такого насильства необхідно поєднання маскуліної гендерно-рольової соціалізації ще з якими-сь факторами ризику. Українські дослідники з питань насильства здебільшого також підтримують вплив культурно-патріархальних норм на появу насильства в міжстатевих стосунках [9].

Для позначення позиції або дії, що принижують, виключають, недооцінюють і стереотипізують людей за ознакою статі, використовується категорія “сексизм”. Сексизм – це орієнтація, яка ставить у несприятливі умови одну стать порівняно з іншою, це різновид соціальних гендерних стереотипів, що засновані на прийнятих у суспільстві уявленнях про маскуліне (чоловіче) і фемініне (жіноче) та їхні ієрархії. Сексистські забобони й стереотипи (у професійному спілкуванні, шлюбно-сімейних стосунках, освіті, вихованні та ін.) з дитинства впливають на свідомість і поведінку людей, ділять їх на “своїх” та “чужих”, на “повноцінних” чоловіків і “неповноцінних” жінок, приписують їм залежно від статі певні психологічні якості, норми поведінки, рід занять, професії тощо. У традиційному суспільстві не особистість, а біологічна стать здійснює вирішальний вплив на життя людини [3, с.667].

Від сексистських гендерних стереотипів страждають і жінки, і чоловіки. Так, у дівчат-підлітків формуються різноманітні комплекси (“страх успіху”, “відмова від кар'єри на користь сім'ї”), дефіцит самодостатності тощо. Табу на емоційність, стереотипи “переможця”, “мачо” і т. п. викликають у чоловіків, що не бажають або не вміють дотримуватись цих табу, стереотипів, стреси, комплекс невдахи, хвороби.

Феміністські, егалітарні установки, що актуалізувались у світі з ХХ ст., натомість включають у себе такі аспекти: засудження використання біологічних статевих відмінностей як обґрунтування жорстко закріпленого, підпорядкованого становища жінки в сім'ї і суспільстві; несприйняття існування в сім'ї і суспільстві суворо закріплених чоловічих і жіночих ролей; засудження розподілу сфер суспільного життя на чоловічі і жіночі; визнання, що жінки й чоловіки в сучасному соціумі мають неоднакові можливості для самореалізації в різних сферах, і такий стан є несправедливим; прийняття образу жінки (гендерного ідеалу), головними рисами якого є енергійність, активність, впевненість у собі, прагнення до свободи й незалежності, діяльність у різних сферах суспільного життя; упевненість, що для жінки високу цінність мають професійні досягнення, кар'єра, розкриття власних можливостей і здібностей, прагнення до самореалізації; віддання переваги сімейним відносинам, які не зобов'язують жінку всю себе віддавати турботі про інших; забезпечення однакової участі батька і матері в житті дитини; осуд ставлення до жінки як до об'єкта різних форм сімейного насильства; несприйняття подвійних моральних стандартів оцінки поведінки чоловіків і жінок; переконання в необхідності глибокого усвідомлення жінками принизливості свого підпорядкованого становища в сім'ї та суспільстві, потреби гендерної рівності [8, с.56–57].

Загалом гендерна рівність – це однакова оцінка суспільством подібності й відмінності між жінками і чоловіками, різних соціальних ролей, які вони виконують; це рівноцінне соціальне становище жінок і чоловіків, яке створюється за допомогою надання їм рівних умов для реалізації прав і творчого потенціалу особистості, здійснення спеціальних заходів для компенсації історичних і соціальних упущень, що заважають статям займати рівні позиції. Принцип рівності передбачає обов'язковість урахування характерних для жінок і чоловіків відмінних рис, пов'язаних із належністю до того чи іншого соціального класу, з віросповіданням, етнічною належністю, расою; соціальне рівноправ'я чоловіків і жінок не повинно ігнорувати наявних біологічних і психологічних відмінностей і заперечувати доцільність їх урахування в розподілі ролей у суспільному житті.

У контексті завдань нашого дослідження доцільно проаналізувати наукові підходи до гендерної соціалізації особистості в умовах української етнокультури. Так, дослідники Т.Говорун, О.Забужко підкреслюють, що українська етнокультура розкриває глибинні архетипічні уявлення про фертильність, чуттєвість, зближення, сутність парування та продовження роду. У свідомості українців стать є половинним буттям, а смисл сімейного життя – у гармонійному спілкуванні з іншою половиною. У статевій свідомості українців відсутні ригідні стереотипи щодо маскуліності-фе-

мінності, дихотомічність яких притаманна більшості етносів. Адже витоками маскуліності українського жіноцтва від давніх до нинішніх часів є як освіченість, дієвість, рішучість княгині Ольги, так й ідеї незалежності та вольностей, що особливо поширилися з часів Запорізької Січі. Як підкреслюють етнографи та історики, українська християнська духовна традиція виробила своєрідний код характеру українки: розум, доброта, мужність та гідність [4; 6; 8].

Однак колективна підсвідомість українців містить й чимало інших – негативних статоворольових настанов, пов'язаних із національною історією та культурою. Загалом статовотипізовані установки, що домінують у сучасному українському соціумі, орієнтовані на традиційний патріархатний розподіл статевих ролей. Тому феміністичний рух в Україні боротьбу жінок за рівні права з чоловіками розглядає лише як часткове завдання, підпорядковане вищій меті: вивести жінку з позиції жертви, утвердити її права нарівні з чоловіком, можливості розвинути навички самостійного життєвого вибору та протидії насильству.

За системно-сімейним (мікроорієнтованим) підходом до проблеми насильства та проблемної сім'ї [Ю.Альошина, О.Бондарчук, А.Варга, С.Ковальов, Ф.Кован, К.Кован, В.Сатір, Е.Ейдемільер, В.Юстіцкіс та ін.] робиться наголос на чинниках, що детермінують і спрямовують насильство на міжособистісному рівні сімейної соціальної взаємодії: порушення комунікації в сім'ї, бажання самоствердитися за рахунок інших або використати близьких людей для отримання певних вигод, невміння розв'язувати суперечності в сім'ях, вести цивілізований діалог, не опускаючись до деструктивного рівня конфліктної ситуації, зловживання владою, відсутність рівних прав усіх членів родини (особливо дітей), дія суворих покарань і правил примусового характеру та ін.

На думку Б. та Д. Уайнхолд [2, с.12], перераховані ознаки належать домінаторній (тоталітарній) сім'ї, яка найбільш поширена в патріархальній культурі. Насильство в такій сім'ї розглядається як показник порушення нормальної реалізації сімейних функцій, як наслідок (і водночас причина) розбалансування сім'ї як системи та свідчить про наявність феномену дисфункціональної сім'ї [11].

Для іншої – партнерської (демократичної) сім'ї – притаманні гнучкі правила розпорядку, розподілу економічної відповідальності, домашньої роботи та обов'язків на засадах рівноправності, повага до особистого життя членів сім'ї, демократичний стиль виховання дітей та ін. Такі стосунки базуються на ціннісно-орієнтаційній єдності та функціонально-рольовій узгодженості, що дозволяє ефективно залагоджувати кризові ситуації в сім'ї, розширяє можливості для повноцінного розвитку дітей, їхньої під-

готовки до відповідального батьківства та життя в громадянському суспільстві.

Сучасні зрушення в українській гендерній культурі, а відтак – у суспільній свідомості у ставленні до насильства в сім'ї, нерозривно пов'язані зі змінами в системі гендерного порядку. Головним суб'єктом й агентом цих змін є жінки, які, крок за кроком, освоюють нові для себе заняття й види діяльності, що, природно, супроводжується їх психологічною самозміною і зміною жіночої колективної самосвідомості, у т. ч. уявлень про те, як повинні складатися взаємини з чоловіками. Набуває обертів поширення демократичного типу сім'ї, більш ефективних подружніх стосунків – партнерських (біархатних), егалітарних, демократичного стилю виховання дітей. А відтак олюднення взаємин у сім'ї як завдання гендерного розвитку суспільства вимагає посилення їх аксіологічного ядра – християнських моральних цінностей, етичних поглядів у позитивному векторі української етнокультурної традиції міжособистісних стосунків.

Висновки. На підставі узагальнення та систематизації наявних вітчизняних і зарубіжних соціально-психологічних досліджень можна виокремити такі детермінанти деструктивної конфліктності та насильства в сім'ях:

- тривала соціально-економічна криза, низька якість життя, безробіття, екологічні чинники;
- духовна деградація, нехтування християнськими та загальнолюдськими цінностями, криза моральності, стан аномії, лібералізація статевої моралі;
- патріархатні, авторитарні традиції, поширення хибних гендерних стереотипів, гендерна нерівність у суспільстві; сексизм;
- негативні демографічні процеси (зниження народжуваності, тривалості життя, якості генофонду, погіршення здоров'я);
- руйнація та зникнення позитивних сімейно-шлюбних традицій (відданість одному шлюбу на все життя, необхідність його реєстрації та церковного освячення; визнання місії батьківства, багатодітності як сенсоутворюючих життєвих цінностей, неприпустимість абортів, осуд позашлюбних народжень, подружньої зради, інцесту тощо);
- слабка дієвість системи матеріальної допомоги сім'ям, які її потребують, загалом посилена матеріальна залежність жінок від чоловіків;
- поширеність у ЗМІ, перш за все на телебаченні, пропаганди насильства та жорстокості, деструктивний вплив низькопробної відеопродукції, доступність порнографії;
- поширення алкоголізму (на основі збільшення виробництва та споживання алкоголю на душу населення) та наркоманії, зниження віку по-

чатку вживання психотропних речовин, відсутність дієвих законодавчих обмежень алкоголізації дітей, молоді, населення загалом;

- укорінення в суспільній свідомості цільової настанови на індивідуальне виживання, слабкість або відсутність соціальних ідеалів;
- функціональна неспроможність сім'ї як соціального інституту, зростання кількості дисфункціональних сімей;
- невігластво батьків у сфері психолого-педагогічних засад виховання та особистісна незрілість, неготовність до відповідального батьківства несприятливий стиль виховання в сім'ї, брак знань про цивілізовані засоби заохочення та покарання дітей, нехтування батьківськими обов'язками;
- низька культура міжособистісних взаємин, комунікації та урегулювання конфліктів у сім'ї; невміння розв'язувати проблеми без бійки, лайки тощо; тотальне поширення інвективної (нецензурної) лексики як засобу вербальної агресії в сімейних стосунках, терпиме ставлення спільноти до її публічного застосування;
- відсутність належної поінформованості громади щодо хибного впливу сексизму, гендерно-рольових стереотипів;
- соціальна, юридична та психологічна незахищеність жертви;
- віктимна позиція особистості скривдженого (“б'є – значить любить”, “така жіноча доля”, комплекс вини, “б'є – значить є за що” і т. п.);
- недотримання, незнання (або невизнання) насамперед батьками прав дитини відповідно до Міжнародної Конвенції про права дитини та інших документів;
- тривале приховування існування проблеми, заспокоювання себе – “і в інших сім'ях так”, “соромно сміття з хати виносити, адже свої, рідні кривдять” і т. д.;
- недостатня фахова компетентність виховників у питаннях гендерної політики, психології, педагогіки, гендерного законодавства та особливостей роботи із сім'єю за умов суспільної кризи;
- небажання або неможливість чоловіка бути годувальником у сім'ї (алкоголізація, найнижча тривалість життя в Європі, установка на безшлюбність тощо);
- криза маскулінності, різкий злам традиційних гендерно-рольових стандартів та очікувань (жінка в трудовій еміграції, чоловік – удома з дітьми, чоловік менше заробляє за жінку і т. ін.);
- панування традиційно-стереотипного, а не індивідуального, особистісно-орієнтованого підходу до розподілу внутрішньосімейних ролей;
- жорстка дихотомічна диференціація ролей у сім'ї, що породжує як міжособистісні, так і внутрішньоособистісні конфлікти, пов'язані з не-

прийняттям себе і/або свого партнера в нетрадиційній, з погляду гендерної стереотипізації, ролі.

Висновок. Отже, проблема жорстокості й насильства в сім'ї щодо дітей, жінок, інших членів сім'ї у зв'язку з її соціальною значущістю визнана однією з пріоритетних в усьому світі. На сучасному етапі в умовах загальної соціальної нестабільності ця проблема залишається в нашій країні за межею розв'язання та суспільного впливу. Майже відсутні ініціативи, спрямовані на профілактику насильства в сім'ї, на створення системи правової й соціальної підтримки його жертв (наприклад, примусове лікування кривдника, охоронний ордер жертви тощо). Соціальні служби, заклади освіти, громадські організації повинні самостійно розробляти механізми розв'язання даної проблеми в контактах із науковцями, релігійними, правовими, громадськими організаціями, ЗМІ.

А відтак діяльність за соціальним проектом "Попередження насильства в сім'ї", започаткована Коломийсько-Чернівецькою єпархією УГКЦ, дозволить консолідувати зусилля різних соціальних інституцій, фахівців у створенні засад профілактики, виявлення фактів жорстокості в сім'ях, актуалізації громадського осуду кривдників й соціального захисту жертв родинного свавілля та організації гендерної просвіти населення.

1. Берн Ш. Гендерная психология / Ш. Берн ; пер. с англ. С. Рысев, Л. Царук, М. Моисеев, О. Богомабова. – С. Пб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. – 321 с.
2. Бова А. А. Модель факторів, що зумовлюють насильство в сім'ї / А. А. Бова // Український соціум. – 2005. – №1 (6). – С. 15–25.
3. Всемирная энциклопедия : Философия : XX век / главн. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. – М. : АСТ ; Мн. : Харвест, Современный литератор, 2002. – 976 с.
4. Говорун Т. Стать та сексуальність : психологічний ракурс : навч. посібник / Т. Говорун, О. Кікінежді. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 1999. – 384 с.
5. Головнева И. В. Изменение традиционных внутрисемейных ролей: новые модели поведения и конфликты / И. В. Головнева // Практична психологія та соціальна робота. – 2006. – № 4. – С. 12–16.
6. Забужко О. І. Польові дослідження з українського сексу / О. І. Забужко. – К. : Згода, 1996. – 102 с.
7. Кон И. Введение в сексологию / И. Кон. – М. : Медицина, 1988. – 320 с.
8. Кравець В. Гендерна педагогіка : навч. посібник / В. Кравець. – Тернопіль : Джура, 2003. – 416 с.
9. Попередження насильства в сім'ї : робочий зошит для спеціалістів соціальних служб для молоді. – К. : НІЧЛАВА, 2004. – 53 с.
10. Шинкаренко О. Д. Психологічні особливості жертв подружнього насильства / О. Д. Шинкаренко // Практична психологія та соціальна робота. – 2000. – № 3. – С. 25–28.

11. Эйдемиллер Э. Т. Семейная психология и психотерапия / Э. Т. Эйдемиллер, В. В. Юстицкий. – Л. : Медицина, 1989. – 192 с.
12. Sharpe D. An Examination of Variables From a Social-Developmental Model to Explain Physical and Psychological Dating Violence / D. Sharpe, J. K. Taylor // Canadian Journal of Behavioural Science. – 1999. – Vol. 31. – № 3. – P. 165–175.

Відомості про автора:

Юрченко Зоя Володимирівна,
кандидат психологічних наук,
доцент кафедри педагогічної та вікової психології
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника.
76000, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-61-36
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: dimaju@mail.ru

Рецензенти:

Москалець В. П. – доктор психологічних наук, професор кафедри психології і соціальної роботи Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ;
Тодорів Л. Д. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОСВІДОМОСТІ КЕРІВНИКА ЯК ЧИННИКА УСПІШНОСТІ УПРАВЛІНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті аналізуються психологічні особливості розвитку професійної самосвідомості керівника, зокрема образу "Я-професіонал", професійної самооцінки та здатності до самоуправління як чинників успішності управлінської діяльності.

Ключові слова: професійна самосвідомість, керівник, управлінська діяльність, образ "Я-професіонал", професійна самооцінка, самоуправління.

The article views comparative analysis psychological methods of research and development professional consciousness of manager. Professional consciousness is identified as a factor and a criterion of manager's successful activity.

Key words: professional consciousness, professional self-esteem, psychological methods of research and development professional consciousness of manager, management activity, professionalism, manager.

Постановка проблеми. Проблема особистості керівника знаходиться в центрі уваги багатьох дослідників, однак психологічні особливості професійної самосвідомості керівника як чинника успішності управлінської діяльності вивчені недостатньо. У зв'язку із цим особистість керівника стає об'єктом нашої уваги, зумовленої прагненням дослідити шляхи розвитку професійної самосвідомості керівника в процесі управлінської діяльності.

Проблема успішності управлінської діяльності керівника знаходить своє розв'язання шляхом виявлення передумов розвитку професійної самосвідомості керівника, виокремлення її структурних компонентів та їх ролі в оптимізації спільної взаємодії.

Огляд останніх досліджень та публікацій. Дослідження професійного розвитку особистості подані в роботах Б.Г.Ананьєва, Є.Ф.Рибалко, І.М.Кондакова, Г.С.Костюка, С.Д.Максименка, Ю.Л.Трофимова, М.В.Макаренка, Г.В.Ложкіна, М.С.Корольчука, В.М.Крайнюк [3; 4; 5]. У численних працях (В.П.Казміренко, М.С.Клюшта, Л.А.Колесніченко, Г.І.Меднікова, Т.В.Панчук, М.В.Савчин, Т.В.Скрипаченко) по-різному розуміють місце і роль професійної самосвідомості в становленні й розвитку особистості керівника як успішного суб'єкта управління [1; 2; 3; 5]. Сучасні дослідження професійної самосвідомості керівника базуються на положеннях психологічної науки про єдність свідомості та діяльності (Л.С.Виготський, Г.С.Костюк, О.М.Леонт'єв, С.Л.Рубінштейн), про розвиток самосвідомості в онтогенезі (Б.Г.Ананьєв, Л.І.Божович, М.Й.Боришевський, О.М.Леонт'єв, М.І.Лісіна, В.В.Столін, І.І.Чеснокова) [1; 5].

Постановка завдання. Вивчити основні шляхи актуалізації психологічних особливостей професійної самосвідомості керівника, що сприяють ефективному здійсненню управлінської діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час дослідження професійної самосвідомості керівника ми зіткнулись із труднощами теоретичного та методологічного характеру, що виражаються у відсутності в літературі чітко вираженого та обгрунтованого визначення цього феномену. Відомо, що професійна самосвідомість керівника – це процес усвідомлення себе суб'єктом професійної діяльності внаслідок інтеграції знань про управління-професіонала, емоційного сприйняття сформованого образу й мотивації професійної реалізації та самоуправління. Розвиток професійної самосвідомості дозволяє досягти професійного, духовного та особистісного акме, сприяючи підвищенню успішності управлінської діяльності керівника, реалізації творчого потенціалу.

Під час аналізу результатів експериментального дослідження ми окреслили шляхи актуалізації психологічних особливостей професійної самосвідомості керівників з метою підвищення рівня успішності управлінської діяльності: розробка програми розвитку професійної самосвідомості керівників; системне поєднання самоаналізу та професійної самооцінки керівника; розширення рефлексивних можливостей керівників; забезпечення системності та послідовності процесу професійного самовдосконалення керівників. Усі вищевказані чинники, безперечно, сприятимуть успішному професійному розвитку керівників, здатних витримати конкуренцію на світовому ринку праці. На жаль, лише незначна частина дослід-

ників (А.Ф.Бондаренко, І.В.Вачков, В.В.Столін, Т.С.Яценко), аналізуючи широкий спектр тренінгових систем, представлених у практичній психології, підкреслює необхідність розробки методів, спрямованих на розвиток самосвідомості. Методологічну та теоретичну основу програми розвитку професійної самосвідомості керівників склали концептуальні положення та методи активного соціально-психологічного навчання (Ю.М.Смелянов, В.П.Захаров, Л.М.Карамушка, Л.А.Петровська, В.В.Третьяченко, Н.Ю.Хрящев, Н.В.Чепелева, Ю.М.Швалб, Т.С.Яценко) [3; 4].

Аналіз ефективних методів, що стимулюють професійний розвиток керівника, свідчить про те, що однією з найконструктивніших форм психологічної роботи з керівниками є індивідуальна програма розвитку професійної самосвідомості, що дозволяє реалізувати необхідні психологічні умови розвитку професійної самосвідомості керівника. Основними причинами застосування саме індивідуальних форм роботи з керівниками у вигляді програми розвитку є: прагнення управлінців уникати групових форм роботи через брак часу та важкість узгодження графіка роботи; небажання обговорювати рівень свого професіоналізму з іншими керівниками; необхідність індивідуального підходу під час роботи над розвитком професійної самосвідомості та її компонентів.

Завданням програми є розвиток усіх підструктур професійної самосвідомості керівника – когнітивної (уточнення, конкретизація й розширення системи знань про себе, образу “Я-професіонал”), афективної (формування позитивної адекватної оцінки своїх можливостей) і поведінкової (закріплення навиків ефективного самоуправління). Основними методами підготовки керівників до ефективного управління визначено особистісно-рольові ігри, аналіз конкретних професійних ситуацій, виконання практичних завдань творчого характеру, моделювання ситуацій; навчання способам свідомого пізнання себе, навчання умінню слухати та налагоджувати зворотний зв'язок; розвиток спостережливості з метою розуміння підлеглих.

Програма передбачає декілька днів інтенсивного навчання та комплекс до – і післяпрограмних заходів. Відслідкувати зміни в професійній самосвідомості керівників та їх управлінській діяльності нам удалося шляхом зіставлення результатів тестувань керівників до і після проведення програми розвитку.

Розроблена нами програма розвитку професійної самосвідомості керівника включає п'ять етапів:

1-етап – “Професійна самосвідомість та шляхи її розвитку” – спрямований на розвиток професійної самосвідомості керівника як чинника успішності управлінської діяльності. На цьому етапі ми визначали рівень інформованості керівників стосовно проблеми професійної самосві-

домості та здійснили актуалізацію питань щодо можливих шляхів самовдосконалення в управлінській діяльності шляхом розвитку професійної самосвідомості та рефлексивних умінь керівників, підвищення рівня саморозуміння, вироблення життєвих орієнтирів.

2-етап – “Образ «Я-професіонал»” – спрямований на розширення й поглиблення уявлення керівника про себе як професіонала, збільшення кількості описових категорій, зростання гнучкості й визначеності в їх використанні; підвищення рівня вибірковості, послідовності, складності й системності образу “Я-професіонал”; зростання здатності керівника аналізувати й пояснювати поведінку, підвищуючи рівень своєї професійної компетентності.

3-етап – “Адекватна самооцінка” – включає роботу з професійною самооцінкою керівника, з його ставленням до себе як до професіонала та спрямований на розвиток здатності керівника ставитись до себе критично й об'єктивно, зіставляти свої можливості з результатами управлінської діяльності; на формування адекватної самооцінки керівника, почуття самоповаги, відчуття особистої цінності й позитивного ставлення до себе.

4-етап – “Здатність до самоуправління” – присвячений усвідомленню значущості та розвитку здатності керівника до самоуправління в професійній діяльності, розумінню ролі самооцінки та самоконтролю в процесі саморегуляції з метою ефективного використання своїх знань і здібностей та конструктивного вирішення різноманітних проблем на шляху до найбільш повної професійної самореалізації.

5-етап – “Саморозкриття та усвідомлена трансформація” – присвячений усвідомленню та закріпленню змін, що відбулися в процесі реалізації програми. На цьому етапі обговорювали результати роботи, обмінювалися думками та враженнями, з'ясували рівень реалізації очікувань щодо програми розвитку, закріплювали отримані знання та навички.

Результати проведення індивідуальної програми розвитку для керівників дозволяють спостерігати динаміку зростання показників, які визначають як рівень професійної самосвідомості керівника, так й успішність його управлінської діяльності: місце професійної ідентифікації (-37,2% – свідчить про те, що характеристика себе як професіонала стала важливішою під час відповіді на запитання “Хто я?”), самооцінка професіоналізму (11,3%), середнє значення професійних якостей (6,2%), ступінь задоволення стосунками в колективі (11,2%), ступінь задоволення міжособистісною взаємодією поза колективом (10,5%), ясність Я-концепції (9,8%), самооцінка особистості (поведінка (5%), діяльність (3,4%)), особистісний диференціал (оцінка (3,2%), сила (10,5%), активність (13,5%)), інтегральне почуття “за” чи “проти” власного Я (6,7%), самоповага (13%), аутосим-

патія (9,8%), очікування позитивного ставлення від інших (5,9%), само-впевненість (13,8%), відношення інших (4,7%), самоприйняття (12,5%), самокерівництво, самопослідовність (15,5%), самозвинувачення (-37,9%), самоінтерес (20,1%), саморозуміння (13,1%); загальний показник СЖО (4,3%), мета в житті (8,4%), процес життя (7,7%), результативність життя (5,2%), локус контролю Я (6,6%), локус контролю життя (8,8%); суб'єктивний локус контролю (6%); ТЦ1 (активне життя) ранг (-18,4%), ТЦ2 (життєва мудрість) ранг (-14,8%), ТЦ3 (здоров'я) ранг (-19,8%), ТЦ4 (цікава робота) ранг (-18,5%), ТЦ7 (матеріально забезпечене життя) ранг (12%), ТЦ14 (свобода) ранг (-0,6%), ТЦ18 (упевненість у собі) ранг (-21,1%), ІЦ3 (високі запити) ранг (-11,2%), ІЦ4 (життєрадісність) ранг (-24,1%), ІЦ5 (старанність) ранг (-1%), ІЦ8 (освіченість) ранг (-3,3%), ІЦ11 (самоконтроль) ранг (-7,4%), ІЦ12 (сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів) ранг (-4,1%), ІЦ14 (терплячість) ранг (-1,5%), ІЦ18 (ефективність у справах) ранг (-16,8%); міра реалізації ТЦ1 (активне життя) (5,9%), міра реалізації ТЦ2 (життєва мудрість) (1,9%), міра реалізації ТЦ3(здоров'я) (2,3%), міра реалізації ТЦ4 (цікава робота) (10,3%), міра реалізації ТЦ7 (матеріально забезпечене життя) (6,3%), міра реалізації ТЦ8 (наявність хороших друзів) (3%), міра реалізації ТЦ9 (суспільне визнання) (6,2%), міра реалізації ТЦ10 (пізнання) (16,8%), міра реалізації ТЦ11 (продуктивне життя) (10,9%), міра реалізації ТЦ12 (розвиток) (12,6%), міра реалізації ТЦ13 (розваги) (-4,6%), міра реалізації ТЦ14 (свобода) (10,4%), міра реалізації ТЦ15 (щасливе сімейне життя) (7,2%), міра реалізації ТЦ16 (щастя інших) (14,1%), міра реалізації ТЦ17 (творчість) (19,5%), міра реалізації ТЦ18 (впевненість в собі) (8,6%), – міра реалізації ІЦ1 (акуратність) (6,4%), міра реалізації ІЦ2 (вихованість) (3,5%), міра реалізації ІЦ3 (високі запити) (4,4%), міра реалізації ІЦ4 (життєрадісність) (6%), міра реалізації ІЦ5 (старанність) (8,5%), міра реалізації ІЦ6 (незалежність) (8,7%), міра реалізації ІЦ7 (нездатність прийняття недоліків у собі та інших) (-19,2%), міра реалізації ІЦ8 (освіченість) (3,8%), міра реалізації ІЦ9 (відповідальність) (5,3%), міра реалізації ІЦ11 (самоконтроль) (7,3%), міра реалізації ІЦ12 (сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів) (10,2%), міра реалізації ІЦ13 (міцна воля) (5,9%), міра реалізації ІЦ14 (терплячість) (3,9%), міра реалізації ІЦ15 (чесність) (5,4%), міра реалізації ІЦ16 (чуйність) (2,4%), міра реалізації ІЦ17 (широта поглядів) (6,9%), міра реалізації ІЦ18 (ефективність у справах) (8,9%); – мотивація успіху (7%); здатність управляти собою (14,8%), чіткі цінності (19,3%), чіткі особисті цілі (11%), триваючий саморозвиток (16%), хороші навички вирішення проблеми (18,1%), творчий підхід (14,8%), уміння впливати на навколишніх (12,8), розуміння особливостей управлінської праці (10,5%), здатність керувати (13,3%), уміння навчати

(16,5%), здатність формувати колектив (12,8%); авторитарно-одноосібний стиль управління (-16,4%), пасивно-потуральницький стиль управління (-17,7%), одноосібно-демократичний стиль управління (3,1%); управлінський потенціал (8%); адекватність самооцінки (-19,9%), замкнутість – товариськість (2,2%), емоційна нестійкість – емоційна стійкість (7,8%), підлеглість – домінантність (8,7%), стриманість – експресивність (-7,6%), низька нормативність поведінки – висока нормативність поведінки (1,5%), боязкість – сміливість (8,1%), черствість – чутливість (8,4%), довірливість – підозрілість (-5,6%), практичність – розвиненість уяви (4,5%), прямолінійність – дипломатичність (14,5%), упевненість у собі – тривожність (-19,2%), консерватизм – радикалізм (6,3%), конформізм – нонконформізм (7,7%), низький самоконтроль – високий самоконтроль (18,7%), розслабленість – напруженість (15,4%).

Аналіз показників успішності управлінської діяльності (методика “Аналіз своїх обмежень «Ви самі»”) до і після проведення програми розвитку професійної самосвідомості керівників дозволяє констатувати, що при g -критерію (Спірмена) = 0,618 (на статистично значущому рівні $p \leq 0,05$ і g -критерію (Спірмена) табл = 0,6021) та при t -критерію (Стюдента) = 2,359 (на статистично значущому рівні $p \leq 0,05$ і t -критерію (Стюдента) табл. = 2,086) статистично значущою є позитивна динаміка таких характеристик управлінської компетентності керівників, як чіткі особисті цілі, здатність управляти собою, здатність керувати, хороші навички вирішення проблеми, триваючий саморозвиток, уміння впливати на підлеглих та чіткі цінності, що свідчить про вплив розвитку професійної самосвідомості керівника на процес підвищення ефективності управлінської діяльності.

Про ефективність впливу проведеного нами формуючого експерименту на прагнення керівників до професійного самовдосконалення свідчить зростання відсотка управлінців із високим рівнем мотивації (з 70% до 90%) після проходження програми розвитку професійної самосвідомості. Статистична значущість показників підтверджується критерієм $\chi^2 = 12,798$ (на статистично значущому рівні $p \leq 0,01$ і критерію χ^2 критичне = 9,21).

Після проведення програми розвитку професійної самосвідомості керівників спостерігається зростання відсотка управлінців, в яких виражений високий ступінь використання одноосібно-демократичного стилю керування та зменшення відсотка тих, що використовують пасивно-потуральницький та авторитарно-одноосібний стилі в управлінні. Статистична значущість показників підтверджується критерієм $\chi^2 = 8,1$ – для авторитарно-одноосібного стилю управління та $\chi^2 = 15,35$ – для пасивно-поту-

ральницького (на статистично значущому рівні $p < 0,01$ і критерію χ^2 критичне = 6,64).

Результати формуючого експерименту дозволяють констатувати, що програма розвитку професійної самосвідомості сприяла також зростанню відсотку керівників із високим рівнем управлінського потенціалу (з 73,3% до 86,7%). Статистична значущість показників підтверджується критерієм $\chi^2 = 6,71$ (на статистично значущому рівні $p < 0,01$ і критерію χ^2 критичне = 6,64) (див. табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка рівня управлінського потенціалу керівників (методика “Експрес-оцінка управлінського потенціалу керівника”, до і після проведення програми розвитку професійної самосвідомості)

Управлінський потенціал керівників	До проведення програми						Після проведення програми					
	Чоловіки		Жінки		Разом		Чоловіки		Жінки		Разом	
	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
1–6 низький												
7–13 середній	5	26,3	3	27,3	8	26,7	2	10,5	2	18,2	4	13,3
14–20 високий	14	73,7	8	72,7	22	73,3	17	89,5	9	81,8	26	86,7
χ^2 критичне = 6,64 $p < 0,01$					6,71		6,71					

Аналіз й узагальнення результатів дослідження дозволяють нам визначити такі наслідки проведення програми розвитку професійної самосвідомості керівників, які є показниками ефективності проведеної роботи з управлінцями: адекватність презентації себе керівником як професіонала, поліпшення внутрішнього самопочуття керівника, отримання можливості ухвалювати ефективніші рішення завдяки підвищенню здатності до самоуправління й адекватності професійної самооцінки, ефективність управлінської діяльності й взаєморозуміння зі співробітниками, отримання більшої свободи у взаємодії з партнерами й підлеглими, велика творча наповненість і новизна професійного життя.

Висновки. Таким чином, обгрунтовані в роботі теоретичні висновки положення та доведені до конкретних методичних рекомендацій у вигляді індивідуальної програми розвитку професійної самосвідомості керівника, реалізація яких створює передумови істотного підвищення успішності управлінської діяльності. Розроблені, апробовані та впроваджені заходи щодо підвищення рівня професійної самосвідомості керівників можуть

бути застосовані під час підготовки та підвищення кваліфікації управлінців.

Перспективами подальших наукових пошуків є з'ясування додаткових методів психологічного дослідження професійної самосвідомості керівника та визначення можливостей використання отриманих даних у тренінгах із метою оптимізації діяльності управлінських кадрів.

1. Возняк Л. С. Психологія бізнесу / Л. С. Возняк. -- Івано-Франківськ : Місто НВ, 2004. – 148 с.
2. Галькевич Р. С. Основи менеджмента / Р. С. Галькевич, В. И. Набоков. – М., 1998. – 467 с.
3. Корольчук М. С. Теорія і практика професійного психологічного відбору : [навчальний посібник] / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 532 с.
4. Орбан-Лембрик Л. Е. Психологія управління : [навчальний посібник] / Л. Е. Орбан-Лембрик. – Івано-Франківськ : Плай, 2001. – 695 с.
5. Ярошевский М. Г. Психология / М. Г. Ярошевский, А. В. Петровский. – М., Академія, 1998. – 462 с.

Відомості про автора:

Косар Уляна Богданівна,
аспірант кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Пілецька Л. С. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;
Гринчук О. І. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

РОЛЬ СПІЛКУВАННЯ В НАВЧАННІ КОНСУЛЬТАНТІВ

Опольський університет,
кафедра психології,
Польща, м.Ополе

Діалог та активне спілкування є гарантією успішного протікання процесу консультування як на даний час, так і в майбутньому. Спілкування в навчальному процесі полягає в пошуку найефективніших способів освіти консультанта. Очікується, що дослідження комунікативних здібностей сприятиме професійності роботи консультанта.

Ключові слова: комунікація, взаємодія, комунікативні здібності, консультант, міжособистісні стосунки.

Dialogue and effective communication guarantee a successful process of today's and future counselling. Communication through its educational actions constitutes a search for the most effective ways of educating a man, counsellor. It may be expected that researching communicational competencies will contribute to professionalize the work of a career counsellor.

Key words: communication, co-operation, communicative capabilities, consultant, interpersonal relations.

Актуальність проблеми. Значення комунікативних умінь та здібностей, які формують професійні якості консультанта в інтелектуальному плані, постійно зростає. Комунікативні вміння є особливо важливими, оскільки нова реальність вимагає творчих особистостей із незалежним мисленням. Саме тому представники цієї професії повинні вміти спілкуватися відповідно до ситуації, а також легко встановлювати й підтримувати знайомства за допомогою діалогу.

Мета повідомлення: з позицій соціальної психології розкрити значення спілкування в навчанні консультантів.

Теоретичний аналіз проблеми. Навчання майбутніх консультантів є постійним процесом спілкування, в якому ми виділяємо три основні компоненти: адресант, адресат та повідомлення. Тому майбутній консультант, який, крім іншого, буде проводити консультації, давати поради, вести тренінги, повинен оволодіти належними комунікативними вміннями.

Комунікативні вміння зводяться до загальних здібностей консультанта, а також потенційного вміння налагодити діалог з іншими [23, р.136; 27;2 8]. Вони допомагають задовольнити потребу вивчення інших людей та світу, пояснити своє розуміння (на рівні комунікації виникають різноманітні концептуальні труднощі) та поділитись власним досвідом, поглядами, спостереженнями. Комунікативні вміння пов'язані з відкритістю ставлення, що передбачає розуміння та співпрацю. На цьому етапі важливим є розуміння діалогу як розмови, що не має чітко встановлених методичних правил. Комунікативні вміння – це спосіб емпатичного сприйняття існуючих суб'єктів, обміну думками та цінностями [30; 41, р.25–28].

Професійна ефективність консультанта вимірюється не лише високою кваліфікацією, але й міждисциплінарними вміннями, які охоплюють і комунікативні [24, р.74; 25, р.101–102; 40, р.26; 21, р.33; 27; 28].

Здобуття консультантом комунікативних умінь відбувається через ефективне спілкування, висловлення особистої точки зору та повагу до позиції клієнта, аргументування та захист власної думки; готовність вислухати та сприйняти думку інших; гнучкість у пристосуванні до потреб та можливостей клієнта; використання нових комунікативних технологій; уміння проводити дискусію; відповідність між словами та жестами, які сприяють отриманню інформації у відповідь; впевненість у собі; вміння вирішувати проблеми та вести переговори [43, р.63; 2, р.164; 44, р.266; 3, р.103].

Особливої уваги заслуговує той факт, що такий вид згоди є незворотним процесом, інакше кожен комунікативний акт не може розглядатись як категорія вміння. Спілкування є основою всієї діяльності людини. Процес створення повідомлення є творчою діяльністю, яка полягає у формуванні нового поняття й здобутті нової інформації про навколишній світ. Творчість повідомлення визначається якістю інформації, що передається, способом її презентації, а також альтернативою вибору. Людина творить у контакті з іншими людьми з опорою на особисте вміння висловлювати думки та передавати їх іншим. Основою цієї єдності є мова, яка дозволяє розпізнавати людей та предмети, визначаючи власну індивідуальність. Спілкування є основним засобом передачі суспільного досвіду. Тому система людського суспільства створюється через спілкування.

Комунікативні вміння консультанта спрямовуються на клієнта в пошуку спільних підстав та поглядів на тлумачення реальності. Однією з підстав для спілкування та співпраці є діалог [15, р.412].

Бесіда консультанта є більш корисною, якщо у своїй розмові з індивідуальним клієнтом він подає загальновідомі поняття по-новому, розвиває нові питання та розкриває нові істини [12, р.166].

У зв'язку з вищесказаним виникає питання: що таке діалог? Діалог – це не що інше, як розмова в повному значенні цього слова, яка ототожнюється з основним способом спілкування. Це основний засіб спілкування, суб'єкти якого прагнуть взаєморозуміння, зближення та співпраці. Консультація є особистим діалогом консультанта з клієнтом, спрямованим на вирішення проблеми. Заплановані наміри досягаються через діалог, який вбудований у процес консультування. Консультування є формою діалогу, співпраці між консультантом та його клієнтом, спрямованої на знаходження шляхів вирішення проблеми. Це ідеальний засіб міжособистісних контактів, оскільки він вимагає постановки запитань, які в сукупності з відповідями створюють особливу форму повідомлення, тому спостерігається процес обміну інформацією. Через діалог створюються відносно стійкі стосунки партнерства, основою яких є взаємне щастя, розуміння та повага, які ведуть до співпраці. Діалог стосується певних цінностей, таких як толерантність, сприйняття інших, свобода, відповідальність, істина, які об'єднують учасників консультаційного процесу. Це поняття має подвійне значення: реальні події та міжособистісне спілкування становлять основу бесіди, розмови та дискурсу, особливо в інформативному значенні [11, р.161; 42, р.95–96; 4, р.327–339]. Бесіда є, без сумніву, одним із рівнів функціонування комунікативних умінь консультанта. Це здатність перебувати в діалозі з іншою особою. Важливим компонентом цієї здатності є знання різноманітних соціальних умовностей спілкування, що є вирішальним для успішної співпраці з оточенням у пошуку розв'язання проблем [11, р.123; 4, р.327–339; 19, р.94–95; 20, р.13–15].

Діалог є методом пізнання, який у роботі консультанта виконує дві функції: пізнавальну, що дозволяє визначити духовний та розумовий світ клієнта, і регулятивно-нормативну, що спрямовується на підтримку суспільних та культурних способів поведінки [11, р.164; 42, р.97; 19, р.94; 4, р.327–339].

Вибір емпатичного чи конфронтаційного стилю діалогу залежить від вербальних та невербальних комунікативних умінь консультанта. Під час емпатичного діалогу консультант визначає емоційний стан клієнта. Емоційний зв'язок та свого роду спорідненість можливі лише при створенні враження “він мене розуміє”, що полегшить його самотність [26]. Невербальне спілкування може приймати форму паралельної бесіди. Контакт очима, вираз обличчя, постава тіла, жести, інтенсивність та інтонація голосу, нахилання тіла вперед і назад учасниками ситуації – це лише деякі засоби встановлення контакту та висловлення взаємних думок і намірів.

Водночас, консультанту необхідно співвідносити невербальне і вербальне спілкування. Невербальне спілкування є “мовою тіла”. Ми вивчаємо цю мову ще до того, як вимовимо перше слово. Мова тіла охоплює

усмішку, схилення голови, рух рук, зміну положення. Вона висловлює емоції так само, як і слова. Ми інстинктивно сприймаємо різноманітні сигнали мови тіла й реагуємо у відповідь [18]. Мова тіла може мати важливий вплив на емоції чи навіть зміну думки.

Найважливішими елементами мови тіла є постава та рухи тіла, жести й паралінгвістичні засоби мовлення. Постава відображає впевненість у собі чи сором'язливість, жести підкреслюють сказане, а паралінгвістичні засоби значно підсилюють висловлювання. Сигнали мови тіла можна розділити на ті, що спрямовані на досягнення близькості, привабливості та розуміння, а також сигнали небажання та захисту [10, р.29–31].

Невербальні засоби спілкування, як ознаки підсвідомої поведінки, несуть багато інформації, але, на жаль, не завжди є однозначними. Їх неправильне тлумачення може призвести до багатьох непорозумінь. Невербальне спілкування може також не відповідати вербальному. Ця невідповідність має значний вплив на стосунки між людьми.

Альберт Мехраб'ян дослідив, що лише 7% значення повідомлення передається словами, 38% – тоном голосу, а 55% – мовою тіла. І хоча ми ніколи не вивчали мову тіла, ми можемо точно розпізнати деякі особливі рухи та жести, не залежно від національності. Думки науковців розходяться стосовно того, чи ці жести є вродженими, чи набутими в певному культурному оточенні. До таких жестів, без сумніву, належить усмішка, що передає щастя, нахмурені брови (стурбованість), кивання головою (згода) чи знизування плечима (я не знаю). Крім того, спільними для всіх людей є жести, які в різних країнах мають різне значення. Наприклад, надзвичайно популярний знак V, сформований указівним та середнім пальцями, який часто застосовується як знак перемоги, у Польщі та Австрії означає “заблудився”, в багатьох європейських країнах – “два” (наприклад, напої). Саме тому жести неможливо тлумачити без контексту, в якому вони застосовувались [22, р.379].

Жест перехрещених рук можна зрозуміти як знак закритості, нудьги чи розслаблення залежно від ситуації, наприклад, якщо чоловік сперечається з дружиною або дивиться телевизор. Також варто знати, що свідоме застосування невербальних сигналів може значно підвищити довіру до повідомлення. Якщо ми хочемо переконати когось, слід дивитись прямо в очі. Загальновідомо, що очі є найважливішою частиною тіла. Якщо ми уникаємо контакту очима, наш співрозмовник може подумати, що слова не відповідають жестам, і відмовляється вірити їм [22, р.379]. Це показує, наскільки важливими в міжособистісних відносинах є зір і спосіб бачення. Добре відомо, що з деякими людьми легше й комфортніше говорити, їм довіряють. Мова тіла передає набагато більше, ніж слова, які є лише невеликою частиною висловлювання. Звісно, слова є частиною пові-

домлення, але саме постава тіла, тон голосу, вдалий наголос створюють контекст для успішного розуміння повідомлення. Консультант, який розмовляє із застосуванням відкритих жестів, не перехрещує ноги, спокійно дивиться в очі клієнту – показує свій авторитет і випромінює відкритість. Зсутуленість, зіщулення, схилена голова, відведений погляд неприпустимі, оскільки все це створює бар'єри в спілкуванні й перешкоджає порозумінню [16; 26; 27]. Фахівці в галузі соціальної комунікації виділяють жести та види поведінки, які впливають на виникнення емпатичного діалогу, наприклад, положення рук, яке може свідчити про емоції людини:

➤ Руки, перехрещені на грудях, свідчать про “закритість”, намір та потребу сховатися, відчуження. Таке положення вказує, як правило, що людину втомлює дана ситуація. Однак воно може також виявляти страх та почуття неповноцінності стосовно партнера з діалогу. Перехрещені на грудях руки та перехрещені ноги свідчать про небажання вступати в будь-які відносини чи контакт зі співрозмовником.

➤ Перехрещені руки з піднятими великими пальцями, так званий кошик, свідчать про зосередженість.

➤ Пальці, з'єднані у формі “вежі”, свідчать про самовпевненість, егоїзм і є невербальним сигналом про намір контролювати діалог. Жест так званої “піднятої вежі”, коли кінчики пальців рук підняті та з'єднані, а великі пальці спрямовані на себе, каже: “Обережно, зараз говорю я, я знаю, про що говорю і маю для цього достатньо знань та влади”. “Опущена вежа”, коли з'єднані кінчики пальців спрямовуються вниз, а великі пальці вказують на співрозмовника, каже: “Тепер твоя черга говорити, я слухатиму та оцінюватиму”.

➤ Руки, простягнуті долонями вгору, показують, що вам нема що приховувати [26].

Є багато інших жестів, наприклад, положення пальців, які впливають на хід консультаційної бесіди.

Професійний консультант може впливати на ставлення слухача. Серед вербальних “трюків” можна виділити [26]:

➤ Визнання успішності (підтвердити, що те, що клієнт зробив, є успішним). Ми всі любимо похвалу, компліменти, і більшість потребує схвалення як невід'ємної частини належного розвитку.

➤ Визнання доброї волі (схвалення його зусиль, навіть якщо не все було правильним). Докір може спричинити ситуацію, коли клієнт нічого не робить, оскільки саме тоді його не критикують.

➤ Висловлення лише позитивних думок (слід уникати ситуацій, в яких можна сказати “ти нічого не вартий”, оскільки такі зауваження спонукають клієнта схилитись до негативної думки про себе).

➤ Стимул усупереч невдачам. Така діяльність спрямована на підсилення діалогу. Краще сказати: “спробуй зробити, тобі може вдатись”, аніж “зроби це!”. Таким чином ми показуємо, що виклик варто прийняти.

➤ Визнання результатів зробленого (підтвердити, що “той не помиляється, хто нічого не робить”). Досвід здобувається не лише через успіхи, але й через невдачі. Однак невдачі можуть спонукати до нових дій і змінити поведінку.

Звичайно, на шляху кожної дії виникають труднощі та перешкоди. Комунікативні бар'єри суттєво обмежують спілкування. Найбільш поширеними бар'єрами в спілкуванні є [29; 10, р.43–47; 5, р.37–39]:

➤ Фізичні бар'єри. Одним із них є нестача часу для спілкування. Це призводить до непорозуміння та ігнорування співрозмовника в процесі здобуття інформації. Ще одним бар'єром є внутрішні та зовнішні шуми чи перешкоди. Усунення цих чинників або перенесення розмови на майбутнє збільшують шанси кращого порозуміння.

➤ Мовні відмінності є вирішальним бар'єром у спілкуванні. Вони виникають у ситуації, коли адресант та адресат повідомлення не завжди однаково розуміють одне й те ж слово. Для ефективного спілкування значення символів, що застосовуються, повинно збігатись. Перешкодою може бути вживання специфічних слів, зрозумілих лише обмеженій групі людей.

➤ Невідповідність вербального та невербального спілкування. Іноді невербальні повідомлення, які передаються рухами тіла, поставою, жестами, мімікою чи інтонацією, можуть послаблювати або суперечити вербальним повідомленням, що перешкоджає досягненню порозуміння. Такі невідповідності можна усунути, усвідомивши їх існування, з застосуванням самоконтролю, який дає змогу уникати неправдивих повідомлень.

➤ Бар'єри сприйняття (відмінності у сприйнятті) та тлумачення. Сприйняття є надзвичайно важливим для ефективного спілкування. Повідомлення може неправильно сприйматись реципієнтом на різних стадіях. Різні люди сприймають реальність з опорою на один з органів відчуттів: оптично, акустично чи кінетично. При отриманні лише частини інформації відбувається вибіркове сприйняття. Реципієнти ігнорують нові повідомлення, особливо якщо ті суперечать їх досвіду та знанням. Люди часто керуються стереотипами, бачачи та чуючи лише те, що вони хочуть побачити й почути. Необхідно подати повідомлення таким чином, щоб різні люди сприйняли його повністю та однозначно.

➤ Емоційні бар'єри. Емоційні вияви, наприклад, гніву, заздрості, страху, збентеження тощо впливають на взаєморозуміння. З одного боку, вони можуть спричинити нездатність оцінити зміст повідомлення, а з іншого – спровокувати захисні агресивні реакції.

➤ Невміння слухати. Ця проблема виникає, коли співрозмовник намагається говорити лише про себе й хоче чути тільки про себе. Часто трапляється, що відправник та отримувач повідомлення чують лише себе, а не слухають один одного. Ефективне слухання полягає в тому, щоб зрозуміти наміри мовця, а не вважати, що знаєш те, що він хоче сказати. Реципієнт часто сприймає деталі, а не суть повідомлення. Слухаючи когось не слід обмірковувати відповідь, оскільки тоді можна легко пропустити важливу частину повідомлення.

➤ Інші види діяльності. Мовець рідко контролює всіх слухачів у плані зосередження їх уваги на повідомленні. Деякі реципієнти зосереджуються на речах та діях, не пов'язаних із предметом спілкування. Щоб привернути їх увагу, мовець може застосувати різні комунікативні засоби, наприклад, жарт, іронію, погрозу тощо.

➤ Бар'єри пов'язані з маніпулюванням інформацією. Вони полягають у свідомому та навмисному перекручуванні, фальсифікації та приховуванні повідомлення, а також надмірній інтенціональності, застосуванні маніпулювання, соціальних технологій.

➤ Бар'єр перенасичення інформацією. Виникає в ситуації, коли реципієнт сприймає занадто деталізовану інформацію і в результаті не може належно відреагувати на всі деталі. Нейтралізація можлива завдяки свідомому контролю цінності отриманого повідомлення й вибору найважливіших деталей.

➤ Відсутність зворотної реакції. Якщо відправник (мовець) не може перевірити те, як одержувач розкодує отриману інформацію, йдеться про одностороннє спілкування. Двобічний обмін інформацією забирає більше часу, але є більш детальним, – цей вид спілкування сприяє ясності та взаєморозумінню. Мовець, налаштований на ефективне спілкування, бере до уваги зворотний зв'язок із реципієнтом.

➤ Схильність до оцінки (засудження, схвалення чи несхвалення суджень та думок інших). Що сильніші емоції, то більша ймовірність, що сторони оцінюватимуть себе лише з власної точки зору. Ефективності порозуміння сприяє зворотна реакція реципієнта, коли він перефразовує, уникаючи в той же час оцінювання.

➤ Культурні бар'єри. Обмеженість або неможливість спілкування можуть стати результатом приналежності відправника та отримувача до різних культур (субкультур). Це проблеми расової, національної та релігійної нетерпимості. Згладжування таких бар'єрів вимагає постійного прагнення до пізнання й поваги до відмінностей.

Консультанту слід урахувати чинники, які перешкоджають розумінню повідомлення, та уникати їх. Такими перешкодами є [22, р.389, 391]:

➤ Недбальство – виникає, коли відправник повідомлення говорить без попереднього обмірковування й висловлює те, що “спадає йому на думку”, чи, навпаки, коли реципієнт не уважно слухає й може не зрозуміти суть розмови.

➤ Перекручування – полягає у вибіркового слуханні повідомлення. Реципієнт вибирає лише ті частини повідомлення, які підтверджують його думку й ігнорує ті, які суперечать їй. Досить часто він тлумачить повідомлення по-своєму, змінюючи зміст і потім роблячи на основі цього висновки.

➤ Надмірна зацікавленість власною особою – симптомами є розмова про себе й слухання себе. У цьому випадку мовець не цікавиться тим, що хоче сказати його співрозмовник. Замість того, щоб зосередитись на інформації та на її реципієнті, мовець зосереджується на самому повідомленні та на враженні, яке воно справить. Він говоритиме, поки співрозмовник не зупинить його, а коли це станеться, висловлюватиме невдоволення та несхвалення.

➤ Захисна поведінка – проявляється в надмірному хвилюванні стосовно можливої шкоди. Така поведінка демонструється співрозмовником, який відчуває небезпеку, справжню чи уявну. Прояви такої поведінки визначаються наміром контролювати, висловлювати судження, виявляти впевненість чи зверхність.

➤ Недостатня довіра – може стати серйозною перешкодою в спілкуванні, коли співрозмовник сприймається як ненадійна людина, що не володіє достатнім знанням предмета, повідомляє суперечливу чи непослідовну інформацію або приховує її.

➤ Ставлення до співрозмовника – може стати проблемою у спілкуванні, особливо якщо попередньо отримана інформація є неприємною: виникає ефект упередження.

➤ Емоції, які виявляє співрозмовник, такі як гнів, роздратування, заздрість, сум чи радість, без сумніву, впливають на розуміння повідомлення. Емоційний вияв критики мовцем викликає захисну реакцію слухача й може значно перешкодити порозумінню. Знервований та захоплений реципієнти можуть по-різному сприйняти цей факт.

Відвертість, емпатія й активне слухання є необхідними умовами належного протікання бесіди, взаєморозуміння та досягнення бажаного результату.

Відвертість передбачає вміння поділитись з іншими своїми думками, почуттями, поглядами та потребами. Вона вимагає втягнення в ширі та справжні стосунки між людьми, а також полягає в довірі та правдивості. Щоб відвертість стала широю й взаємною, необхідна здатність сприймати підтримку інших та надавати її. Відвертість з боку одного зі співрозмов-

ників сприяє відвертості іншого. Завдяки відвертості ми зменшуємо “заборонену територію”, тим самим збільшуючи шанси на порозуміння. Вона зближує людей, сприяє симпатії й може перерости в дружбу.

Ще однією умовою справжнього діалогу є емпатія, тобто здатність поставити себе на чиесь місце, передбачити події та відчуті схожі емоції [1, р.461].

Емпатія як емоційно-когнітивний синдром є формою емоційної реакції на сприйняття значимих сигналів від оточення. Вона визначає вміння належним чином тлумачити значення стимулів людських емоцій, здатність приймати точку зору іншої людини [39, р.246–252]. Чим емпатичнішим буде консультант, тим більш плідними будуть його стосунки з клієнтом.

Професійний консультант у своїй роботі неминує оволодіє здатністю до емпатії. Вона проявляється не лише в слуханні, спостереженні та спілкуванні з клієнтом, але перш за все в розумінні. Допомогти в цьому можуть контакт очима, вираз обличчя, фізичне наближення, відповідний тон голосу, коротке висловлення згоди, невербальні реакції [8, р.70].

Емпатія є вродженою властивістю особистості, яка дає змогу перебувати в емоційній гармонії з іншими людьми [6, р.105]. Це змога перейнятися почуттями клієнта. Емпатичне ставлення передбачає автоматичні реакції: коли хтось потребує допомоги, інша людина автоматично відчуває те ж саме, й ефективною реакцією буде надання допомоги й підтримки. Можна з упевненістю сказати, що емпатія є здатністю подивитись на себе очима іншого. Ось чому ця риса настільки важлива в міжособистісних стосунках.

Невід’ємною частиною емпатії є самоосмислення. Чим краще людина усвідомлює власні емоції, тим краще розуміє почуття інших, уміє співчувати, тобто бере активну участь в їх емоційному житті [9, р.412–413]. Можливість відчувати почуття інших людей свідчить про наявність емоційного мислення та людяності, оскільки дружні стосунки з іншими людьми є результатом здатності співпереживати.

Емпатичні стосунки, які ґрунтуються на розумінні почуттів та емоцій інших, найбільш імовірно передбачають дружню та щирі відповідальність за інших, терпимість до слабшого, приниженого та ображеного.

Емпатія заохочує діяти за певними моральними правилами. Вона сприяє успішності міжособистісних стосунків та керує суспільними відносинами. Високорозвинута емпатія не може існувати без самоосмислення, вміння передати та контролювати почуття.

Емпатію можна виявити за допомогою: правильного розуміння мови тіла (виразу обличчя, тону голосу, жестів), співчуття, здатності виявляти

емоції, уважного слухання, коли хтось потребує духовної підтримки, уникання поведінки, яка висловлює засудження чи критику.

Для деяких професій емпатичні здібності є особливо необхідними. Однією з таких професій, без сумніву, є професійне консультування.

Здатність до емпатії є вирішальним чинником у відносинах консультанта з клієнтом, оскільки вона допомагає налагодити контакт між співрозмовниками. Вона допомагає консультанту відчуті співчуття до клієнта, сприймати ситуацію з його точки зору та відчуті подібні емоції. Але це можливо лише завдяки уважному слуханню того, що каже клієнт, розумінню його світу, проблем і турбот.

Слухаючи клієнта, консультант повинен бути повністю відкритим. Слухання полягає в образному сприйнятті досвіду, бажань, світогляду та самоусвідомлення іншої особи в процесі взаємного спілкування. Чим емпатичнішим буде консультант, тим кращими будуть його стосунки з клієнтом. Зосередження на клієнті, уникання упередження та суджень є необхідними умовами консультування належним чином. Такий вид слухання дає консультанту змогу більше дізнатися про клієнта, визначити його освітні та професійні нахили і в результаті дати більш ефективну пораду. Поверхневе знання клієнта без застосування емпатичних здібностей ніколи не допоможе визначити суть проблеми.

Ще однією перевагою емпатичного ставлення консультанта є здобуття довіри клієнта. Загальновідомо, що людина, яка відчуває розуміння та схвалення, швидше довіриться.

Професійний консультант може застосувати свої емпатичні здібності ефективніше та з більшою легкістю, якщо знатиме основні деталі біографії клієнта. Наявність інформації про майбутнього клієнта, знання його особистості та професії може допомогти вникнути в ситуацію клієнта й дати йому ефективнішу пораду.

Необхідно зазначити, що належне консультування неможливе без емпатичних здібностей консультанта. Варто наголосити, що емпатію не слід плутати з ототожненням себе із клієнтом. Проникнення у світ клієнта не може викликати подібних емоцій у консультанта, оскільки вони притаманні саме клієнту (сльози, агресія чи озлобленість). Надмірне ототожнення себе з клієнтом унеможливить раціональну пораду і в результаті створить перешкоди для ефективного вирішення проблеми. Емпатичні знання полягають не в перейманні почуттів клієнта, а в застосуванні їх для підтримки й допомоги, не вдаючись до імітації.

Г.Еган запропонував 13 порад для належного застосування емпатії, а саме:

1. Пам’ятайте, що ідеальна емпатія є способом життя, а не лише елементом роботи чи способом спілкування.

2. Сприймайте психологічні та фізичні сигнали, під час слухання визнавайте точку зору клієнта.

3. Намагайтесь відкинути всі власні судження та упередження, співчувайте клієнту.

4. Коли клієнт говорить, слухайте в першу чергу важливу інформацію.

5. Сприймайте вербальну та невербальну інформацію в контексті.

6. Давайте часті, але короткі відповіді.

7. Проявляйте гнучкість та невимушеність, не квапте клієнта.

8. Звертайте увагу клієнта на найважливіші питання за допомогою емпатії.

9. Повільно підводьте до вияву прихованих емоцій та пояснення делікатних питань.

10. Давши відповідь, уважно слідкуйте за реакцією, яка підтвердить або заперечить правильність відповіді.

11. Слідкуйте, щоб ваша емпатична реакція допомогла клієнту зосередитись на роз'ясненні важливих моментів.

12. Звертайте увагу на сигнали, що вказують на роздратування чи опір клієнта, спробуйте виявити їх причину: неточність чи надмірна точність вашої реакції.

13. Завжди пам'ятайте, що, хоча здатність встановити стосунки на основі емпатії і є важливою, це не єдиний спосіб допомогти клієнту розібратись у собі та своїй проблемі й ефективно вирішити її в майбутньому [7, р.159; 45, р.104].

Дуже важливо, щоб консультанти дотримувались цих порад, оскільки неналежне застосування емпатії може завдати шкоди співрозмовнику. Правильне застосування емпатичних здібностей визначається виконанням таких умов:

➤ Неогоїстичне співчуття до внутрішнього світу іншої людини, готовність надати підтримку повинна переважати над прагненням стати найкращим представником своєї професії.

➤ Багатий внутрішній світ консультанта, який дасть йому змогу уявити, що відчуває клієнт.

➤ Внутрішнє розуміння того, що всі люди різні, але не гірші за інших.

➤ Повне відкидання власних проблем та повсякденних турбот.

➤ Відсутність передбачення – необхідно слухати, що каже клієнт, а не робити зайві припущення.

Співпереживання є необхідною умовою, щоб допомогти клієнту. Емпатія дає змогу пізнати не лише інших людей, але й самого себе. Ми більш відверті з тими людьми, які володіють емпатичними здібностями,

оскільки усвідомлення того, що нас розуміють, переважає над почуттям страху перед нерозумінням.

Емпатія є особливою формою міжособистісного спілкування, яка складається з когнітивного та емоційного компонентів. Когнітивна емпатія полягає в розумінні становища та почуттів іншої людини завдяки вмінню сприймати її точку зору. А емоційна емпатія полягає у співчутті до переживань іншої людини [13, р.198–199; 31; 32; 33; 34; 35; 36; 37; 38; 39, р.246–253]. У процесі емпатичних стосунків, які ґрунтуються на співчутті до переживань іншої людини, найбільш імовірно виникне відчуття дружньої та щирої відповідальності за інших і терпимість до слабшого, приниженого й ображеного.

У діалозі між консультантом та клієнтом важливим є також активне слухання, яке сприяє налагодженню тісніших стосунків між суб'єктами. Чинниками активного слухання є такі риси консультанта, як об'єктивність, відвертість, терплячість. По-справжньому емпатичне активне слухання зближає клієнта й консультанта, створює відчуття довіри та порозуміння. Уважне слухання того, що каже клієнт, є виявом прихильності та поваги. Для консультанта важливо пристосуватися до клієнта і в результаті цього досягти розуміння та сприйняття його моделі світобудови. Активне слухання створює мотивацію до дії, а також послаблює негативні емоції, викликані несприятливими ситуаціями. Ефективне слухання є провідником до вияву емоцій, реалізації потреб і толерантного ставлення до відмінностей, уникаючи при цьому звинувачень та погроз [30, р.23; 10, р.35–38]. Слухання означає дослідження істинної суті іншої людини, що передається словами та невербальними засобами спілкування.

Діалогічна модель спілкування повинна заохочувати людей активніше просити поради в процесі консультування, таким чином збільшуючи його ефективність. У процесі діалогу людина, яка прийшла за порадою, звертає особливу увагу на інтелектуальні здібності консультанта, його рівень знань, відданість роботі, ясність та зрозумілість його зауважень. Діалог вимагає взаємного схвалення, прихильності, поваги, чесності, відвертості, тактовності, добору слів. Він не терпить зверхності, брехливості, хизування, байдужого співіснування. Діалог – це розмова “без маски”. Якщо ми хочемо надати підтримку клієнту за допомогою діалогу, необхідно оволодіти вмінням активного та терплячого слухання, говорити зрозумілою для обох мовою, уникаючи таких помилок, як керування, авторитетний тон, постановка діагнозу та недооцінювання.

Висновки. Діалог є основною й бажаною формою спілкування в консультуванні. У процесі консультування взаємодія в спілкуванні досягається за умови встановлення партнерських стосунків в атмосфері дружності, правдивості, прихильності та відкритості у сприйнятті імпуль-

сів. Визначальним чинником міжособистісної парадигми інтерактивного спілкування є те, що в процесі спілкування партнери діляться інформацією, щоб досягти порозуміння. Особливого значення цей чинник набуває в консультативній практиці, оскільки взаємне розуміння намірів, як власних, так і партнера визначає ефективність взаємних дій, які також визначаються впливом та інтеграцією. Консультант може також впливати на клієнта за допомогою власного авторитету та ширості.

Наразі консультант повинен виконувати роль людини, яка спонукає інших до діяльності, яка допомагає усвідомити особисті інтереси, що в результаті сприяє творчому розвитку особистості. Він повинен створити оптимальні умови для вияву вмінь та здібностей, бути творчим, допитливим, знаходити нові методи та рішення в консультуванні, постійно удосконалювати свою роботу й пристосовуватись до сучасних вимог освітнього та професійного ринку.

З огляду на вищесказане, у процесі навчання консультантів "необхідно звертати їх увагу на створення власного професійного шляху, а не виконання нав'язаних їм дій.

Стосунки консультанта з клієнтом мають бути насамперед ясними та зрозумілими для клієнта. Люди повинні чітко висловлювати свою думку, якщо вони спроможні та мають намір подати інформацію. Іншими словами, необхідно дати іншим зрозуміти, що відбувається з нами: що ми очікуємо від інших; як ми тлумачимо вчинки інших; що нам подобається й не подобається; що ми плануємо; як ми бачимо інших [3, р.106–107].

Спосіб взаємодії учасників спілкування є основним чинником успішних суспільних відносин, які набувають форми обміну інформацією, консультації, зустрічі, переговорів або відбуваються в рамках певних освітніх процесів. Спосіб розуміння повідомлення учасниками, а також їх ставлення до рівня підготовки повідомлення для реципієнта, не вирішує процес та наслідки взаємодії, але має вагомий вплив на цей процес.

Лише партнери, які володіють рівноцінними комунікативними здібностями, можуть впливати один на одного й активно спілкуватись між собою, оскільки вони керуються спільними нормами і правилами. Ось чому важливо брати до уваги комунікативні здібності, досвід, знання та здатність тлумачити співрозмовника.

Усі комунікативні дії консультанта в процесі консультування перевтілюються в практику. Взаємодія між консультантом та клієнтом консолідує спосіб спілкування і, зокрема, сприяє розвитку важливих умінь для встановлення та покращення відносин із навколишнім світом. Усі незначні та вагоміші навички і вміння складаються в характерні риси, які є частиною комунікативних здібностей консультанта. Їх нестача призводить до порушення спілкування в процесі консультування.

1. Aronson E., Wilson T. D., Alert R. M. Psychologia społeczna – serce i umysł / E. Aronson. – Poznań, 1997.
2. Buczak A. Kompetencje nauczyciela potrzebne do współpracy z rodzicami (głos w dyskusji), [w:] Kompetencje nauczyciela. Stan, potrzeby i kierunki zmian, Koziol E., Kobyłecka E., (red.), Wyd. UZ, Zielona Góra 2002.
3. Ciekot K., Jasiński R., Kurs komunikacji społecznej jako składowa programu kształcenia nauczycieli, [w:] Komunikacyjne kompetencje zawodowe nauczyciela, Studia pedagogiczne LXII, Kwiatkowska H., Szybisz M., (red.), Wyd. ITE, Warszawa 1999.
4. Chang H., Furnham A., Personality, peer relations, and self-confidence as predictors of happiness and loneliness, [w:] Journal of Adolescence, vol. 25/2002.
5. Dobek-Ostrowska W., Współczesne systemy komunikowania, Wyd. UW, Wrocław 1997.
6. Domachowski W., Przewodnik po psychologii społecznej, Wyd. GWP, Warszawa 2000.
7. Egan G., Kompetentne pomaganie. Model pomocy oparty na rozwiązywaniu problemów, Wyd. Zys i S-ka, Poznań 2002.
8. Geldard D., Rozmowa, która pomaga, Wyd. GWP, Gdańsk 2005.
9. Goleman D., Inteligencja emocjonalna, przekł. A. Jankowski, Wyd. Media Rodzina, Poznań 1997.
10. Górniak K., Warsztat pracy doradcy zawodowego-komunikacja, [w:] Zeszyty informacyjno-metodyczne doradcy zawodowego – zeszyt 29, MGIP. Departament Rynku Pracy, Warszawa 2004.
11. Koć-Seniuk G., Nauczyciel w perspektywie dyskursywnej – kilka refleksji o edukacji nauczycielskiej, [w:] Źródła inspiracji współczesnej edukacji nauczycielskiej, Kwiatkowska H., Lewowicki T., (red.), Wyd. ITE, Warszawa 1997.
12. Koć-Seniuch G., Komunikacyjny kontekst rozwoju poznawczego dziecka, [w:] Komunikacyjne kompetencje zawodowe nauczyciela, Studia pedagogiczne LXII, Kwiatkowska H., Szybisz M., (red.), Wyd. ITE, Warszawa 1999.
13. Korczyński S., Kompetencje zawodowe nauczyciela, [w:] Kompetencje zawodowe nauczycieli i jakość kształcenia w dobie przemian edukacyjnych, Gmoch R., Krasnodębska A., (red.), Wyd. UO, Opole 2005.
14. Kukła D., Atrybucje kształcenia ustawicznego [w:] Studia i rozprawy, Podgórecki J., (red.), Wyd. Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa i Ochrony w Warszawie, Warszawa 2006.
15. Kukła D., Wybory zawodowe uczniów, [w:] Edukacja i dialog, nr 9/2006.

16. Kukła D., Bednarczyk Ł., Doradca zawodowy a doradca personalny – kompetencje, cechy, możliwości zatrudnienia, regulacje prawne [w:] Edukacja Ustawiczna Dorosłych, nr 3/2006.
17. Kukła D., Bednarczyk Ł., Przyszły doradca zawodowy w społeczeństwie informacyjnym, [w:] Edukacja Ustawiczna Dorosłych, 2/2006.
18. Kukła D., Communicative competences of a job advisor, [w:] Studia i rozprawy, Podgórecki J., (red nauk.), Wyd. Wyższej Szkoły Bezpieczeństwa i Ochrony w Warszawie, Warszawa 2007.
19. Kwaśnica R., Przygotowanie pojęciowe i próba analizy potrzeb rozwojowych uczestników doksztalcania, [w:] Prace pedagogiczne XCIX Wyd. UW, Wrocław 1993b.
20. Kwaśnica R., Semków J., Ku dialogowi w pedagogice, Wyd. UW, Wrocław 1995.
21. Krzywoń D., Kompetencje nauczyciela w zreformowanej szkole, [w:] Kompetencje nauczycieli w reformowanej szkole, Michalewska M. T., (red.), Wyd. UŚ, Katowice 2003.
22. Liwosz E., Pankiewicz K., Staroń A., Kostecka A., Klub Pracy – program szkolenia, Sesja 12 – Umiejętności interpersonalne, MGPIPS, Warszawa 2003b.
23. Magda M., Kompetencje moralne nauczyciela, [w:], W poszukiwaniu wyznaczników kompetencji nauczyciela XXI wieku, Koziół E., Kobyłecka E., (red.), Wyd. UZ, Zielona Góra 2002.
24. Malinowska J., Kompetencje komunikacyjne współczesnego nauczyciela – moda czy konieczność? [w:] Nauczyciel w zmieniającej się rzeczywistości społecznej, Jabłońska M., (red.), Wyd. UW, Wrocław 2000.
25. Malinowska J., Edukacyjny kontekst kompetencji komunikacyjnych nauczyciela, [w:] Kompetencje nauczyciela. Stan, potrzeby i kierunki zmian, Koziół E., Kobyłecka E., (red.), Wyd. UZ, Zielona Góra 2002.
26. Maliszewski W., Psychologiczne i komunikologiczne aspekty dialogu nauczyciel – uczeń. Rękopis pozostający w zbiorach autora, Bydgoszcz 2006a.
27. Maliszewski W., Kompetencje komunikacyjne nauczyciela a bariery w dialogu – opór w komunikowaniu się. Rękopis pozostający w zbiorach autora, Bydgoszcz 2006b.
28. Maliszewski W., Koncepcje inteligencji a kompetencje nauczyciela. Rękopis pozostający w zbiorach autora, Bydgoszcz 2006c.
29. Maliszewski W., Osobowość nauczyciela jako predyktor jego kompetencji komunikacyjnych. Rękopis pozostający w zbiorach autora, Bydgoszcz 2006d.
30. Michalski J., Strycharska B., Szkoła ma uczyć, jak powinno się rozmawiać, [w:] Nowa szkoła nr 9/1997.
31. Podgórecki J., Empatia jako forma komunikacji. Materiały z konferencji: Problemy kształcenia i doskonalenia nauczycieli w Europie Środkowej w systemie zaocznym, Opole – Kamień Śląski 1998.
32. Podgórecki J., Komunikacja społeczna, Wyd. UO, Opole 2000a.
33. Podgórecki J., Moralne aspekty komunikacji społecznej. [w:] Homo Communicus. Szkice Pedagogiczne. Prace Naukowe Uniwersytetu Śląskiego nr 1906. Katowice 2000b.
34. Podgórecki J., Kompetencje nauczyciela w procesie edukacji. Nauka a jakość życia. Studium Vilnese CD, vol. 1. nr 1, 2003.
35. Podgórecki J., Kompetencje komunikacyjne nauczyciela, [w:] Kompetencje zawodowe nauczycieli i jakość kształcenia w dobie przemian edukacyjnych, Gmoch R., Krasnodębska A., (red.) Wyd. UO, Opole 2005.
36. Podgórecki J., Empathy in social communication. Higher School of Pedagogical and Economic Skills in Brzeg, Poland. Pedagogical University – the Chair of Social Pedagogy, Vilnius, Lithuania. Ministry of Science and Education, The Republic of Lithuania. Brzeg. Opole. Racibórz 2002a.
37. Podgórecki J., Awtoritarnaja licznost w procesie komunikacji. Aktualnyje problemy modernizacji Chimiko-Pedagogiczeskogo i Chemiczeskogo Obrazowanja. 49 Wserosyjskaja nauczno-praktyczeskaja konferencja. Ministerstwo Obrazowanja Rosijskoj Federacji. Wydawnictwo Gosudarstwiennego Pedagogicznego Uniwersytetu im. A. Hercena w Sankt-Petersburgu 2002b.
38. Podgórecki J., Stadniczenko S., Sawriemiennyje kontrawiersii. Socialnoi kommunikacii, Izdatielstwo S. Ławrowa, Briest 2004.
39. Podgórecki J., Kukła D., Atributions of empathy in social communication, [w:] Theoretical and applied problems of psychology, nr 3 (14) 2006.
40. Ratajek Z., Profesjonalizm współczesnego nauczyciela a możliwości zmian jego kształcenia w systemie akademickim, [w:] Kompetencje zawodowe nauczycieli a problemy reformy edukacyjnej, Sałata E., (red.), Wyd. ITE, Radom 2001.
41. Strykowski W., Strykowska J., Pielachowski J., Kompetencje nauczyciela szkoły współczesnej, Wyd. eMPI², Poznań 2003.
42. Śnierzyński M., Sztuka dialogu. Teoretyczne założenia a szkolna rzeczywistość., Wyd. AP w Krakowie, Kraków 2005.
43. Švec V., Samorefleksja profesjonalna jako podstawowa kompetencja nauczyciela [w:] Jabłońska M., Nauczyciel w zmieniającej się rzeczywistości społecznej, Wyd. UW, Wrocław 2000.
44. Szempruch J., Pedagogiczne kształcenie nauczycieli wobec reformy edukacji w Polsce, Wyd. WSP w Rzeszowie, Rzeszów 2000.

45. Wilsz J., Empatia jako podstawowa umiejętność doradcy zawodowego, [w:] Edukacja dorosłych, doradca zawodowy, rynek pracy, Stopińska-Pajak A., (red.), Wyd. WSP TWP, Warszawa 2006.

Відомості про автора:

Józef Podgórecki,

доктор психологічних наук, професор кафедри психології Опольського університету.

Рецензенти:

Орбан-Лембрик Л. Е. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної психології Прикарпатського університету імені Василя Стефаника;

Зорій Н. І. – кандидат філософських наук, професор, проректор Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

УДК 316.62: 343.26

ББК 88.47

ПСИХОЛОГІЧНА ДИНАМІКА ПОВЕДІНКИ ІНДИВІДА В УМОВАХ КРИМІНАЛЬНОЇ СУБКУЛЬТУРИ

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Міністерства освіти і науки України,
кафедра соціальної психології.
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

У статті розглядаються соціально-психологічні аспекти формування злочинної субкультури. Розкривається поняття "кримінальна субкультура", аналізуються соціально-психологічні особливості поведінки засуджених у злочинних групах.

Ключові слова: субкультура, кримінальна субкультура, пенітенціарна субкультура, середовище засуджених, дезадаптація.

Social-psychological aspects of criminal subculture formation are elucidated in the article. Concept of "criminal subculture" is revealed, social-psychological peculiarities of convicted person's behavior in criminal groups are analyzed.

Key words: subculture, criminal subculture, penitential subculture, convicted persons' surrounding, breach of adaptation.

Актуальність проблеми. Особистість у своєму життєвому циклі рухається не тільки вгору, набуваючи нових якісних і кількісних характеристик. Процес соціалізації передбачає й низхідні форми соціальної мобільності, які проявляються в регресивному розвитку особистості, девіантній поведінці, аж до підпадання під вплив нормативного поля кримінальної субкультури й скоєння злочинів. Наявність певних негативних чинників у реальному житті призводить до зростання в суспільстві відповідних їх проявів – зниження якості фізичного, інтелектуального та культурного розвитку, наркоманії, алкоголізму, злочинності, формування негативних субкультур. Соціально-економічна криза, інфляція, руйнування ідеалів, моральних цінностей, переконань, суттєві негативні зміни в способі

думки й діяльності, матеріальні та фінансові труднощі, знецінення людської гідності, людського життя, свободи особистості сприяють розвитку специфічної кримінальної субкультури, яка проявляється, як правило, у негативному ставленні до існуючих моральних і правових норм суспільства. Таким чином, спостерігається підвищений науково-практичний інтерес до поведінки індивіда в умовах кримінальної субкультури з боку психологів, правників, соціальних працівників, педагогів.

Мета статті: розглянути соціально-психологічні особливості формування кримінальної субкультури та проаналізувати вплив пенітенціарного соціуму на поведінку осіб, засуджених до позбавлення волі.

Результати теоретичного аналізу проблеми. У науковій літературі під “кримінальною ідеологією” розуміють систему злочинних поглядів та ідей. Така ідеологія проявляється в субкультурі злочинного світу й реалізується через злочинні інститути. Такі інститути являють собою стійкі традиції, суспільні встановлення, ритуали, обряди, правила поведінки, які виступають важливою умовою життєдіяльності, збереження згуртованості й регулювання групової кримінальної поведінки осіб. Під субкультурою розуміються малі культурні світи – система цінностей, установок, способів поведінки й стилю життя [5].

За останні роки з'явилося багато наукових праць (Ю.К.Александров, В.М.Анісімова, Ю.М.Антонян, Г.Ф.Хохряков, О.М.Костенко, Я.М.Шевченко, М.М.Якушин та ін.), присвячених вивченню явища кримінальної субкультури в суспільстві, динаміки поведінки індивіда в умовах кримінальної субкультури, шляхам виходу особистості з-під впливу кримінальної субкультури та ін.

Ю.К.Александров вважає, що кримінальна субкультура – це спосіб життєдіяльності осіб, що об'єдналися у кримінальні групи й дотримуються певних законів і традицій [1].

На думку Т.В.Бондар, субкультура формується під впливом таких факторів, як вік, етнічне походження, місце проживання, релігія тощо [2].

Кримінальна субкультура є найбільш шкідливою й небезпечною для суспільства, оскільки її цінності формуються з урахуванням таких чинників:

- наявність широкого поля діяльності й можливості для самоствердження й компенсації невдач, які особа зазнала в суспільстві;
- безпосередньо процес злочинної діяльності, що включає в себе ризик, екстремальні ситуації й часто здається привабливим, таємничим і незвичайним;
- зняття багатьох моральних обмежень;
- відсутність заборони (табу) на будь-яку інформацію, в тому числі й інтимного характеру.

Виступаючи частиною цілісної національної культури, субкультура містить яскраво виражені відмінні риси, які відіграють особливу роль в об'єднанні конкретної категорії людей. Субкультура – результат постійної взаємодії людей, яка відбувається в особливих умовах. Кримінальна субкультура, хоча й пов'язана із цінностями, пануючими в суспільстві, як правило, знаходиться з ними у протиріччі. Сприймаючи субкультуру злочинної групи, суб'єкт, який до неї потрапив, ніби звільняється від інших соціальних заборон і, більше того, саме їх порушення частіше за все й становить норму кримінальної субкультури [9; 10].

Кримінальна субкультура, яка виникла стихійно, існує й підтримується тому, що є верстви населення, для яких вона вигідна.

Соціальна шкода кримінальної субкультури полягає в тому, що вона виступає механізмом згуртованості злочинних груп, ускладнює, деформує або блокує процес соціалізації особистості, а також стимулює кримінальну поведінку індивідів.

Потрапивши в злочинне середовище, людина втрачає набуті попередні соціальні зв'язки. Їх замінюють нові соціальні взаємодії з особами, які скоїли злочини та відбувають покарання.

У місцях позбавлення волі спостерігається включення засудженого до нового колективу закритого типу, відбувається взаємодія, контактування з іншими засудженими. Відбування покарання в місцях позбавлення волі пов'язане зі зміною людської поведінки. Соціальна ізоляція негативно впливає на психіку особи, яка відбуває покарання: проявляються агресивність і ворожість у міжособистих стосунках, загострюються конфлікти між засудженими. Суворий побут установ виконання покарань, екстремальні умови існування сприяли формуванню своєрідних регуляторів відносин – звичаїв і традицій злочинної сфери [3].

Позбавлення волі змінює звичний уклад життя індивіда, його поведінку, особистісні прояви.

Як наголошує В.О.Коновалова та В.Ю.Шепітько [5], перебування в місцях позбавлення волі пов'язане з такими негативними явищами, як:

- 1) дезадаптація – неможливість звикнути до ізоляції від суспільства, нових умов життя;
- 2) десоціалізація – трансформування позитивних якостей особи засудженого в негативні (прийняття вимог кримінального світу, зіставлення своєї поведінки зі злочинними традиціями тощо).

Соціально-психологічна дезадаптація може проявлятися не тільки в поведінковому плані, але за певних умов доволі сильно пригнічує людину, викликаючи в неї тяжкі душевні переживання. Депресії, психосоматичні захворювання, суїцидальні спроби – це все наслідки й прояви соціально-психологічної дезадаптації.

Більшість дослідників зазначає, що в умовах різкої зміни життєвої ситуації людини, зміни її соціального та культурного оточення відбуваються інтерперсональні зміни, коли перед особою постає проблема вибору мотивів, орієнтації власної поведінки [4].

В умовах ізоляції від суспільства кардинально змінюється психіка людини, протікання психічних процесів набуває певної специфіки. Людина в такій ситуації на довгий час утрачає культуру і її психіка починає проявлятися в особливому “субкультурному” вигляді.

Пенітенціарний соціум впливає на розвиток кримінальних установок, утрату людиною різноманітних культурних норм поведінки.

На думку О.М.Писарева [9], більшість засуджених, які відбувають покарання, підпорядковуються прийнятним неформальним нормам, які на певний час стають провідними регуляторами соціальної поведінки. Унаслідок переважання в кримінальному середовищі неформальних правил, людина психологічно й соціально випадає з рамок культури, стає безпорадною перед впливом з боку індивідів, які мають яскраво виражені кримінальні установки. Таким чином, формується пенітенціарна субкультура, яка є сукупністю духовних і моральних цінностей, які регламентують та неофіційно впорядковують життя засуджених у місцях позбавлення волі.

Багато дослідників (Л.Е.Орбан-Лембрик, В.О.Коновалова, В.Ю.Шепітько, Г.М.Федоришин) наголошує на сильному стресогенному впливі тюремної субкультури, яка визначає ті зміни, які відбуваються в житті осіб, засуджених до позбавлення волі як під час відбування покарання, так і після звільнення.

Переживання, пов’язані з входженням людини в нове, зокрема пенітенціарне середовище, викликають неприємне здивування або шок, частково від несподіванки, частково тому, що можуть призвести до негативної оцінки своїх власних особистісних якостей.

Соціальному середовищу засуджених властиві певні цінності, принципи й норми, на основі яких утворюються різноманітні неформальні групи, а також окремі категорії засуджених, які займають у них різні позиції. В основі об’єднання засуджених у ті чи інші групи лежить їх орієнтація на такі важливі людські якості та цінності, як власне “Я” та цінність тієї групи, до якої він належить. Приналежність кожної особи до тієї чи іншої неформальної групи, а також становище в ній визначаються його ставленням до режиму, праці, виховних заходів та інших засобів виправлення, суттєво впливають на зміст міжособистісних відносин.

У місцях позбавлення волі формується специфічна система взаємин між засудженими – так звана “в’язнична культура”, яка має геометричний характер. Її особливостями є строго структурована ієрархія взаємин із

поділом на групи, які взаємодіють між собою за принципом піраміди, коли верхні підпорядковують собі нижніх. Це призводить до того, що, згідно з кастово-клановим розподілом, кожен член “спільноти” наділений відповідним соціальним статусом. Невід’ємним атрибутом є також блатний жаргон, символічні татуювання, специфічні ритуали, які не позбавлені ореола містичності, відповідна система “неписаних правил”, які не декларуються, не розголошуються, належним чином приховуються від зовнішнього світу та, попри це все, визначають основні принципи поведінки. Виникнення цих специфічних феноменів можна пояснити необхідністю виживання в умовах середовища, де різноманітні форми насильства, “закони джунглів”, реальна загроза життю мають визначальний характер [10].

У кримінальній субкультурі досить поширеним явищем є стратифікація – умовний груповий поділ кримінальної спільноти, що здійснюється самими засудженими.

В.Л.Васильєв, Л.Е.Орбан-Лембрик, В.В.Кошинець, Г.М.Федоришин виділяють такі страти в середовищі осіб, засуджених до позбавлення волі:

1) лідери – особи, які посідають позицію лідера, користуються всіма благами та привілеями. Вони здійснюють контроль за поведінкою всіх членів злочинної спільноти, вирішують конфліктні ситуації, карають “зрадників”;

2) нейтральні – являють собою так звану “мовчазну більшість”, яка віддає перевагу навчанню, праці, гарній поведінці, поводить себе відповідно до встановлених у групі норм;

3) співробітники з адміністрацією – особи, які користуються поблагливістю адміністрації для досягнення основної мети – якнайшвидшого досягнення свободи;

4) порушники або “знехтувані” – особи, які виконують усю чорну роботу й беззаперечно підкоряються іншим. До цієї групи належать люди з ослабленою морально-вольовою регуляцією, морально опущені. Таким засудженим найважче пристосуватися до умов соціальної ізоляції.

Іншу класифікацію груп засуджених запропонував І.В.Косенко. Він виділяє такі неформальні групи засуджених [7]:

• Групи з позитивною спрямованістю (у деякій юридичній літературі вони називаються “нейтральними”, а в кримінальному середовищі – “мужики”), які можуть об’єднувати засуджених, пов’язаних духовними інтересами, спільністю поглядів. Це найбільш чисельна група. Її представники прагнуть не вступати в тісні контакти із засудженими негативної спрямованості, але в той же час утримуються від активного співробітництва з адміністрацією установи.

Серед цінностей “нейтральні” виділяють свободу, а також ті засоби, які сприяють скорішому її досягненню: праця, успішне навчання, зразкова поведінка.

- Групи з негативною спрямованістю поведінки, які включають у себе в основному осіб, які дотримуються “злочинної романтики” й знають один одного за спільними злочинами. Такі групи протиставляють себе колективу, порушують режим утримання. Вони розглядають себе як осіб, які покликані захищати, на їх погляд, інтереси певної групи засуджених, прагнуть показати себе борборниками справедливості. Це необхідно їм для того, щоб досягти підтримки з боку інших засуджених.

- Групи з невизначеною спрямованістю, які в основі свого утворення мають різні причини й також різноманітні за своєю структурою, знаходяться у своєрідній ізоляції від загальної маси засуджених. Специфічне відчуження таких засуджених відбувається тому, що вони порушили норми поведінки, вироблені неформальною групою засуджених, або тому, що в них спостерігаються негативні схильності, поганий зовнішній вигляд, прояви слабоумства тощо. Такі особи неадаптовані до умов виправних колоній, виключені з нормальних взаємовідносин більшістю засуджених.

Склад кожної з груп неоднорідний. Серед осіб, які належать до груп з негативною спрямованістю, виділяються лідери, які тримаються, як правило, замкнуто. Зв'язок із засудженими здійснюється через посередників. У таких групах є також засуджені, які слідкують за виконанням рішень групи, за виконанням санкцій, які передбачені правилами, виробленими самими засудженими. Іноді такі особи виконують і функції посередників. У такій групі є засуджені, які добре знають норми внутрішнього життя неформальних груп, відрізняються вмінням орієнтуватися в складних екстремальних ситуаціях. Частіше за все, це особи, які раніше відбували покарання.

Третя група складається частково з колишніх представників інших груп. Вони мають слабкі позитивні соціальні зв'язки з попередніми робочими колективами. Саме тому в них слабо виражені орієнтації на таку важливу для всіх засуджених цінність, як свобода. Ці орієнтації послаблюються ще й тому, що, знаходячись на волі, вони часто вели маргінальний спосіб життя. Вироблена в неформальній групі норма поведінки щодо засуджених перетворюється на норму-заборону, і допомога їм надається тільки у виняткових випадках.

Стосунки між учасниками базуються, передусім, на злочинній основі, злочинських традиціях і звичаях, емоційна сфера спілкування є другорядною або ж зовсім відсутня. Разом із тим культивуються афективно-імпульсивні форми індивідуальної поведінки (зухвалість, цинізм щодо

оточуючих, п'янство та гуляння), що є проявом спотвореного прагнення до самоствердження, уявної вишості, зневаги до особистості, а також глобального конфлікту з усією системою соціальних відносин. Виразно прослідковується ідентифікація (отожнення) особистості з групою, внаслідок чого ще більше деформується уявлення про загальнолюдські норми й цінності. У структурі особистісних якостей діагностується неадекватна самооцінка, акцентовані та психопатичні риси характеру, висока тривожність, імпульсивність і демонстративність, емоційна нестійкість тощо.

Серед осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі, існує свій, неформальний поділ на касты: група “блатних”, “група “мужиків” та група “опущених” [1].

Вибір кримінальної кар'єри для групи “блатних” як основного засобу існування, досягнення задоволення власних бажань будь-якою ціною без огляду на інтереси оточуючих, абсолютна переконаність у власній правоті, безцеремонне використання інших у власних цілях, намагання підкоряти собі, роблячи залежними близьких людей, та цілий ряд інших специфічних рис, які тривалий час могли залишатися латентними в соціумі – повною мірою “розгортаються” в умовах позбавлення волі й роблять їхніх носіїв “господарями ситуації”. Таким чином, зовнішні рамкові умови – позбавлення волі – активізують процеси переміщення агресії на оточуючих.

“Мужики” не ідентифікують себе з кримінальним світом та його традиціями. Основний мотиваційний компонент їхнього існування полягає в тому, щоб відбутися покарання й повернутися до нормального життя. Вони досягають цього за рахунок самоізоляції, замикання в собі, надконтролю, пригнічення афектів. У такий спосіб нормальні захисні механізми – ізоляція афекту, раціоналізація, інтелектуалізація тощо – досягають рівня патологічної організації структури особи.

Для “опущених” основною стрижневою проблемою є нездатність утримувати тривалі стабільні стосунки з оточуючими. Через свої характерологічні особливості вони постійно потрапляють у складні ситуації, де в кінцевому результаті стають крайніми, за що їх карають згідно з існуючими неписаними правилами. Через свої преморбідні особливості вони “запрограмовані, щоб їх опускали”. Існуючи протягом тривалого часу в ролі постійної жертви, не отримуючи кваліфікованої допомоги, якої однозначно потребують, будучи нездатними самотужки розірвати замкнене коло, в яке потрапили, вони лише загострюють свої патологічні риси.

Кримінальна субкультура в місцях позбавлення волі має свою специфічну структуру (за Ю.К.Александровим) [1]:

1. Стратифікаційні елементи. Проявляються в закріпленні статусу того чи іншого члена злочинної спільноти. Сюди відносять прописку, як спосіб визначення статусу окремої особи в системі стратифікації, наявність прізвиськ, татуювань, окремих привілеїв в окремих осіб.

2. Поведінкові атрибути. Сюди відносять злочинські закони, тюремні закони, правила й традиції злочинного світу. За допомогою цих законів і традицій регулюються взаємовідносини в поведінці в кримінальних спільнотах.

3. Комунікативні атрибути. Сюди належать кримінальний жаргон (арго), спеціальні жести, татуювання.

4. Економічні атрибути. Принципи надавання матеріальної допомоги виступають матеріальною базою кримінальних спільнот, їх згуртованості, подальшої криміналізації, розширення свого впливу на різноманітні сфери, надання допомоги.

5. Сексуально-еротичні цінності. Особливе ставлення до осіб як протилежної, так і своєї статі.

6. Тюремна лірика, яка виражається, в основному, в піснях, віршах.

7. Відношення до свого здоров'я проявляється залежно від ситуації, тобто від того, що є вигідним на даний момент: від симуляції хвороби, самокаліцтва до наполегливого заняття різними видами спорту.

8. Алкоголізм, наркоманія і токсикоманія – виступають як засіб “згуртованості”, самоствердження й розвантаження.

Субкультура в місцях позбавлення волі має свою систему норм, які виникають у безпосередніх міжособистісних стосунках засуджених (за Г.М.Федоришин) [10]:

1. Норми, що мають форму традиції.

2. Норми, що мають форму правил (зміст, обсяг та послідовність дій).

3. Норми, що мають форму групового нормативу (накази, заборони, дозволи, які досить часто не відповідають нормам суспільної моралі).

4. Норми, що мають форму етикету, моди.

5. Норми, що мають форму групових цінностей (кругова порука, відданість кримінальним традиціям, дотримання законів кримінального світу).

Слід відмітити, що кримінальна субкультура надзвичайно консервативна, підвищення статусу її членів відбувається дуже рідко.

Досить часто в установах виконання покарань серед засуджених утворюються так звані сім'ї, які складаються з двох, а іноді п'ятьох-шістьох осіб. Така “сім'я” відповідає за виконання й розподіл господарчих функцій, здобування й розподіл матеріальних благ.

Сам факт засудження людини пов'язаний із дезадаптацією значної кількості людей, яка викликає нервові потрясіння, посилює їх відчуженість у суспільстві, а в результаті – подальшу криміналізацію особи-стості.

Висновки. Боротьба з негативними проявами кримінальної субкультури повинна стати одним із найважливіших завдань держави, органів та організацій, науковців, що займаються профілактикою злочинності в суспільстві. Активна, систематична робота, спрямована на правильну соціальну орієнтацію асоціальних груп населення, з метою розвинути в них повагу до суспільства, почуття відповідальності за власні дії та вчинки неодмінно дасть позитивні результати.

1. Александров Ю. К. Очерки криминальной субкультуры / Ю. К. Александров. – М. : Права человека, 2001. – 124 с.

2. Бондар Т. В. Молодіжна субкультура: сучасні вияви / Т. В. Бондар // Український соціум. – 2003. – № 1 (2). – С. 24–29.

3. Васильев В. Л. Юридическая психология / В. Л. Васильев. – С. Пб. : Питер, 2002. – 640 с.

4. Деларю В. В. Психология отклоняющегося поведения : учеб.-метод. пособ. / В. В. Деларю. – Волгоград, 2004. – 230 с.

5. Коновалова В. О. Юридична психологія : підручник / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Х. : Право, 2008. – 240 с.

6. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 448 с.

7. Косенко И. В. Организация воспитательной работы с осужденными в неформальных группах с учетом их психологических особенностей в целях предупреждения правонарушений и преступлений в исправительных учреждениях / И. В. Косенко // Сибирский юридический вестник. – 2004. – № 2. – С. 18–24.

8. Орбан-Лембрик Л. Е. Юридична психологія : навч. посіб. / Л. Е. Орбан-Лембрик, В. В. Кошинець. – Чернівці : Книги-XXI, 2007. – 448 с.

9. Писарев О. М. Психология пенитенциарного социума : учеб. пособ. для начальн. профессионального образования, переподгот. и повыш. квалификации сотрудников уголовно-исправительной системы. / О. М. Писарев. – Изд. 2-е, переработ. и доп. – Томск : ДиВО, 2007. – 60 с.

10. Федоришин Г. М. Пенитенциарна психологія : курс лекцій / Г. М. Федоришин. – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 104 с.

Відомості про автора:

Шкраб'юк Вероніка Степанівна,
аспірант кафедри соціальної психології
Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника.
76025, м. Івано-Франківськ,

вул. Шевченка, 57
тел.: (0342) 59-60-15
факс: (03422) 3-15-74
e-mail: inst@pu.if.ua

Рецензенти:

Пілецька Л. С. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Абдюкова Н. В. – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної психології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Наукове видання

**Збірник наукових праць:
філософія, соціологія, психологія**

*Випуск 15
Частина 1*

*Свідоцтво про державну реєстрацію
Серія ІФ 3398*

Головний редактор В. ГОЛОВЧАК
Літературний редактор Р. БОДНАР
Комп'ютерна верстка Л. КУРІВЧАК
Коректори Т. БОЙКО, Н. ГРИЦІВ

Підписано до друку 22. 10. 2010. Формат 60x84/16. Папір офсет.
Гарнітура "Times New Roman". Ум. друк. арк. 18.
Тираж 100 пр. Зам. № 104.

Видавець
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника,
76000, м. Івано-Франківськ, вул. С. Бандери, 1.
Тел. 71-56-22.

e-mail: vdvcit@pu.if.ua
*Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК №2718 від 12.12.2006.*